

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**GAZZÂLÎ'DE AHLÂKÎ EĞİTİMİN TASAVVUFÎ EĞİTİM VE DEĞERLER
EĞİTİMİYLE KARŞILAŞTIRILMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice KARAKUŞ

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Büşra ÇAKMAKTAŞ

MART-2021

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**GAZZÂLÎ'DE AHLÂKÎ EĞİTİMİN TASAVVUFÎ EĞİTİM VE DEĞERLER
EĞİTİMİYLE KARŞILAŞTIRILMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice KARAKUŞ

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

“Bu tez sınavı 26/03/2021 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Doç. Dr. Sezai KÜÇÜK	BAŞARILI
Dr. Öğrt. Üyesi Büşra ÇAKMAKTAŞ	BAŞARILI
Dr. Öğrt. Üyesi Bedriye REİS	BAŞARILI

 SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	T.C.	Sayfa : 1/1
	SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	
	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	
	TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU	

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Hatice Karakuş
Öğrenci Numarası	:	y186008012
Enstitü Anabilim Dalı	:	Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı	:	
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	GAZZÂLÎ'DE AHLÂKÎ EĞİTİMİN TASAVVUFİ EĞİTİM VE DEĞERLER EĞİTİMİYLE KARŞILAŞTIRILMASI
Benzerlik Oranı	:	%14

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

08/03/2021

İmza

Hatice Karakuş

☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

08/03/2021

İmza

Uygundur

Danışman

Unvanı / Adı-Soyadı: Dr. Öğret. Üyesi Büşra ÇAKMAKTAŞ

Tarih:

İmza:

☒ KABUL EDİLMİŞTİR☐ REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Ahlâk, seciye, tabiat ve huy anlamlarına gelen bir kavramdır. Ahlâk kavramı İslâmî eserlerde ise insanın iyi ve kötü huylarını, sahip olduğu faziletleri ve reziletleri ifade etmek için kullanılmıştır. Ahlâki eğitim ise insanın kişisel ve sosyal sorumluluklarını ve bu sorumluluklarını yerine getirebilmesine yardım edecek ahlâki vasıfların ve iyi karakterlerin oluşumunu içeren bir ilim dalıdır. Ahlâki eğitim ile insan ancak nefsinin aşırı isteklerinden kurtulabilmektedir. Ahlâki eğitim sürecinin başarılı bir şekilde ilerleyebilmesi için de eğitim sisteminde İslam ilkelerinin doğru anlaşılıp uygulanabilmesi gerekmektedir.

Araştırma giriş bölümüyle birlikte üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Gazzâlî'nin yaşadığı dönemdeki ilmi ve tasavvufî ortam, hayatı, eserleri ilmi şahsiyeti ve tasavvufî şahsiyeti değerlendirilmiştir. İkinci bölümde tasavvufî eğitimin tanımı, önemi ve amacı ve özellikleri değerlendirilerek tasavvufî eğitimde kullanılan metodlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu metodlar; takrir metodu, soru cevap metodu, tedric metodu, yaparak yaşayarak öğrenme metodu, gözlem metodu başlıkları halinde ele alınmıştır. Ayrıca ikinci bölümde değer kavramı tanımlanarak değerler eğitimi, öğretimi, önemi ve amacı değerlendirilerek değerler eğitiminde kullanılan yaklaşımlar değer aktarma, değer gerçekleştirme, örtük program ve bütüncül yaklaşımlar başlıkları altında ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ahlâk kavramının tanımına, Gazzâlî'nin ahlâki eğitim anlayışına, önemine, amacına, kullandığı metotlara ve *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eserinde geçen bazı değerlere ve eğitimine değinilmiştir. Son olarak da tasavvufî eğitim ile değerler eğitiminin karşılaştırmasının yapılması ve elde edilen bilgilerle Gazzâlî'nin ahlâk anlayışının günümüz değerler eğitimi anlayışıyla bir irtibatının bulunup bulunmadığını değerlendirilerek çalışma sonuç kısmıyla tamamlanmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında değerli vakitlerini bana ayırarak desteğini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Büşra Çakmaktaş'a ve tavsiyeleri ile kendilerinden istifade ettiğim kıymetli hocam Doç. Dr. Sezai Küçük'e teşekkür ederim. Bu süreçte destekçim olan sevgili aileme ve arkadaşlarıma sonsuz teşekkür ederim.

Hatice KARAKUŞ

01/03/2021

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM I: GAZZÂLÎ’NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE ŞAHSİYETİ	16
1. 1. Gazzâlî’nin Döneminde İlmi ve Tasavvufî Ortam	16
1. 2. Hayatı	18
1. 3. Eserleri.....	21
1. 4. İlmi Şahsiyeti.....	25
1. 4. 1. Kelâm İlmi	29
1. 4. 2. Felsefe İlmi.....	30
1. 5. Tasavvufî Şahsiyeti	32
BÖLÜM II: TASAVVUFÎ EĞİTİM VE DEĞERLER EĞİTİMİ	35
2. 1. TASAVVUFÎ EĞİTİM	35
2. 1. 1. Tasavvufî Eğitimin Tanımı	35
2. 1. 2. Tasavvufî Eğitimin Önemi ve Amacı	37
2. 1. 3. Tasavvufî Eğitimin Özellikleri.....	40
2. 1. 4. Tasavvufî Eğitimde Kullanılan Metotlar	42
2. 1. 4. 1. Takrir Metodu.....	42
2. 1. 4. 2. Soru-Cevap Metodu.....	43
2. 1. 4. 3. Tedric Metodu	44
2. 1. 4. 4. Yapararak Yaşayarak Öğrenme Metodu	44
2. 1. 4. 5. Gözlem Metodu	45
2. 2. DEĞERLER EĞİTİMİ	46
2. 2. 1. Değer Kavramı	46
2. 2. 2. Değerlerin Sınıflandırılması.....	48
2. 2. 3. Değerler Eğitimi ve Öğretimi.....	51
2. 2. 4. Değerler Eğitiminin Önemi	55
2. 2. 5. Değerler Eğitiminin Amacı	57

2. 2. 6. Değer Öğretiminde Kullanılan Yaklaşımlar	57
2. 2. 6. 1. Değer Aktarma Yaklaşımları	59
2. 2. 6. 1. 1. Değer Telkin Etme Yaklaşım Yöntemi	60
2. 2. 6. 1. 2. Davranış Değiştirme Yaklaşım Yöntemi	60
2. 2. 6. 2. Değer Gerçekleştirme Yaklaşımları	61
2. 2. 6. 2. 1. Değer Analiz Yaklaşımı	61
2. 2. 6. 2. 2. Değer Açıklama (Aydınlatma/Belirginleştirme)	
Yaklaşımı.....	62
2. 2. 6. 2. 3. Ahlâki Muhakeme Yaklaşımı (Ahlâki İkilem/Ahlâki	
Gelişim)	64
2. 2. 6. 2. 4. Eylem/Davranış Öğrenme Yaklaşımı	65
2. 2. 6. 2. 5. Duygusal-Akılcı Yaklaşım	66
2. 2. 6. 3. Değerler Eğitiminde Gizli Güç: Örtük Programı.....	67
2. 2. 6. 4. Değerler Eğitiminde Bütüncül Yaklaşımlar	68
2. 2. 6. 4. 1. Kohlberg'in Adil Topluluk Okulları	68
2. 2. 6. 4. 2. Karakter Eğitimi	68
BÖLÜM III: GAZZÂLÎ'DE AHLÂK EĞİTİMİ	71
3. 1. Ahlâk Kavramı	71
3. 2. Ahlâki Eğitim Anlayışı.....	81
3. 2. 1. Ahlâki Eğitimin İmkânı.....	85
3. 2. 2. Çocuk Terbiyesi	88
3. 2. 3. Ahlâki Eğitimde Öğretmenin Görevleri.....	94
3. 2. 4. Ahlâki Eğitimde Öğrencinin Görevleri	98
3. 3. Ahlâki Eğitimin Önemi	102
3. 4. Ahlâki Eğitimin Amacı.....	105
3. 5. Ahlâki Eğitimde Kullandığı Metotlar.....	111
3. 5. 1. Riyâzet ve Mücâhede	112
3. 5. 2. Tefekkür	122
3. 5. 3. Kalbin Takvâsı	125
3. 5. 4. Örnek Alma	128
3. 6. Gazzâlî'nin İhyâu Ulûmi'd-dîn Adlı Eserinde Kullandığı Bazı Değerler ve	
Eğitim.....	129

3. 6. 1. Hilm.....	130
3. 6. 2. Gazab ve Tedavisi	131
3. 6. 2. 1. Gazab	131
3. 6. 2. 2. Gazabın Tedavisi	135
3. 6. 3. Hased ve Tedavisi	137
3. 6. 3. 1. Hased	137
3. 6. 3. 2. Hasedin Tedavisi	139
3. 6. 4. Cömertlik ve İsâr.....	140
3. 6. 5. Cimrilik ve Tedavisi.....	141
3. 6. 5. 1. Cimrilik.....	141
3. 6. 5. 2. Cimriliğin Tedavisi.....	142
3. 6. 6. Tevazu	143
3. 6. 7. Kibir ve Tedavisi.....	144
3. 6. 7. 1. Kibir.....	144
3. 6. 7. 2. Kibrin Tedavisi	146
3. 6. 8. Ucb Tedavisi	148
3. 6. 8. 1. Ucb.....	148
3. 6. 8. 2. Ucbun Tedavisi.....	149
3. 6. 9. Gurur ve Tedavisi.....	150
3. 6. 9. 1. Gurur.....	150
3. 6. 9. 2. Gururun Tedavisi	151
3. 6. 10. Sabır ve Şükür	152
3. 6. 10. 1. Sabır.....	152
3. 6. 10. 2. Şükür	153
3. 6. 11. Hırs ve Tamah ve Tedavisi	154
3. 6. 11. 1. Hırs ve Tamah	154
3. 6. 11. 2. Hırs ve Tamahın Tedavisi.....	155
BÖLÜM IV: KARŞILAŞTIRMA - DEĞERLENDİRME - ANALİZ.....	157
4. 1. Gazzâlî’de Ahlâk Eğitimi İle Tasavvufi Eğitimin Benzerlikleri ve Farklılıkları .	157
4. 1. 1. Amaç ve Önem Bakımından Karşılaştırılması.....	158

4. 1. 2. Metod Bakımından Karşılaştırılması	159
4. 1. 2. 1. Takrir, Tedric ve Yaparak Yaşayarak Öğrenme Metodu İle Riyâzet ve Mücâhede Metodu, Kalbin Takvâsı Metodu	159
4. 1. 2. 2. Soru-Cevap Metodu İle Tefekkür Metodu	161
4. 1. 2. 3. Gözlem Metodu İle Örnek Alma Metodu.....	162
4. 2. Gazzâlî’de Ahlâk Eğitimi İle Değerler Eğitiminin Benzerlikleri ve Farklılıkları	163
4. 2. 1. Amaç ve Önem Bakımından Karşılaştırılması.....	166
4. 2. 2. Metod Bakımından Karşılaştırılması	167
4. 2. 2. 1. Riyâzet ve Mücâhede İle Davranış Değiştirme Yaklaşımı, Değer Telkin Etme Yaklaşımı, Değer Açıklama Yaklaşımı ve Karakter Eğitimi	168
4. 2. 2. 2. Örnek Alma İle Davranış Öğrenme Yaklaşım ve Örtük Program.....	169
4. 2. 2. 3. Tefekkür Metodu İle Ahlâki Muhakeme Yaklaşım, Değer Analizi Yaklaşımı ve Adil Topluluk Okulları.....	170
SONUÇ	172
KAYNAKÇA.....	179
ÖZGEÇMİŞ	188

KISALTMALAR

Bk. : Bakınız

Der. : Derleyen

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

Erişim : Erişim tarihi

Haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

Nşr. : Neşreden/Editör

ö. : Ölüm tarihi

t.s. : Tarihsiz

y.y. : Yayıncı bilinmiyor

b.y. : Basım yeri yok

Ed.y. : Editör yok

Ed. : Editör

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Trc. : Tercüme eden

v.dğr. : ve diğerleri

vb. : ve Benzeri

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	X	Doktora	
Tezin Başlığı: Gazzâlî’de Ahlâki Eğitimin Tasavvufi Eğitim Ve Değerler Eğitimiyle Karşılaştırılması			
Tezin Yazarı: Hatice Karakuş		Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Büşra ÇAKMAKTAŞ	
Kabul Tarihi: 26/03/2021		Sayfa Sayısı: vii (ön bölüm) + 171 (tez)	
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri			
Gazzâlî; dini, ilmi, siyasi kargaşaların ve bozulmaların olduğu 11. yüzyılda yaşamış olup pek çok ilim alanında yetkin olmakla beraber döneminde ve daha sonraki dönemlerde ahlâk felsefesi hakkındaki görüşleriyle tanınmaya devam eden bu alanda otorite sahibi bir ahlâk bilgini olarak anılmaktadır. Gazzâlî’nin eserleri, İslam düşünce geleneğini anlamak için temel kaynaklardan sonra en fazla başvurulan yapıtlardandır. Gazzâlî tasavvuf klasikleri arasında her zaman önemli bir yere sahip olan, dini ilimlerin yeniden canlılığını kazanmasını sağlayan bir eser olarak tanımlanan <i>İhyâü Ulûmi’-d-dîn</i> adlı eserini yaşadığı toplumun ahlâki bozulmalarını gidermek için yazmıştır. Çalışmamız Gazzâlî’nin bu eserini esas almakla beraber <i>Mîzânü’l-amel</i>, <i>Eyyühe’l-veled</i>, <i>Mişkâtü’l-envâr</i>, <i>el-Münkız mine’-dalâl</i> adlı diğer eserlerinden de yararlanılarak Gazzâlî’nin ahlâki eğitim anlayışını, kullandığı metotları ve ahlâki eğitimde değerler sistemi kullanıp kullanmadığını ortaya koymayı hedeflemektedir. <i>İhyâü Ulûmi’-d-dîn</i> adlı eserinde değerler eğitiminin nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi sahibi olmamızı ve elde edilen verilerle Gazzâlî’nin ahlâki eğitimi ile tasavvufi eğitimin ve günümüz değerler eğitiminin benzer noktalarının olup olmadığının karşılaştırılmasını amaçlamaktadır. Çalışmamızda başından sonuna kadar nitel araştırma yöntemleri olan kaynakların toplanması, analizi, verilerin karşılaştırılması ve değerlendirilmesi, verilerin tutarlı ve anlamlı bir metin haline getirilmesi aşamaları kullanılmıştır. Çalışmamızda Gazzâlî’nin ahlâki eğitim anlayışı ile kullandığı sistemin Kur’ân ve Sünnet’e dayalı olduğu, bu çerçevede hem dünya hem de ebedi saadete erişebilecek iyi insanların yetişmesini hedeflediğini ve <i>İhyâü Ulûmi’-d-dîn</i> adlı eseri bağlamında insanın faziletler edinip reziletlerden kurtulması için riyâzet, mücâhede, tefekkür, kalbin takvâsı ve örnek alma metotlarını kullandığı bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca Gazzâlî’nin ahlâk eğitimi ile ilgili görüşleriyle tasavvufi eğitim ve günümüz değerler eğitiminin gerek hedefledikleri amaçlar gerek kullandıkları metodlar birbirleriyle bağdaştığı görülmektedir.			
Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, İhyâü Ulûmi’-d-Dîn, Ahlâk eğitimi, Değerler eğitimi, Tasavvufi Eğitim			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	*	Ph.D.		
Title of Thesis: The Comparison Between Value Education and Sufizm of Ethical Education				
Author of Thesis: Hatice Karakuş		Supervisor: Assist. Prof. Büşra ÇAKMAKTAŞ		
Accepted Date: 26/03/2021		Number of Pages: vii (pre text)+ 171(main body)		
Department: Basic İslamic Sciences				
As well as grounding on this book by Ghazali, this works aims to prove if he used his sense of moral education, his methods and the values system in moral education by utilizing his other works such as <i>Mizânü'l-amel</i>, <i>Eyyühe'l-veled</i>, <i>Miškâtü'l-envâr</i>, <i>el-Mümkız mine'd-dalâl</i>. It also aims to have knowledge about how values education comes out in <i>Ihyau Ulumi'd din</i> and to compare if there is any similarity between Ghazali's moral education principles and sufizm and the values education of the modern world through the available data. In this work, it has been used literature review, data anaysis, the comparison-contrast and evaluation of the data that are qualitative research methods from the very beginning to the end in order to render the text consistent and meaningful. In conclusion, we can reach the information that Ghazali's principles on moral education are based on the Qur'an and the Prophet's sunnah;thus, he has amied to contribute to nurture well mannerred and well behaved people who may reach the eternal inner peace in both universes and that he used the methods like abstemiousness, contemplation, taqwa and sampling as a role model so as to get free of disgrace by having rectitude and virtue within the context of his work '<i>Ihyau Ulumi'd din</i>' moreover, it is clearly seen that there is a correlation between Ghazali'opinions about moral education and sufi education and our modern methods in use and the aims of moral education.				
Keywords: Ghazali, Ihyau Ulumu'd-din, moral education, values education, Sufi education.				

GİRİŞ

1. KONU

Gazzâlî kendi zamanından önce oluşturulan kapsamlı ahlâk literatüründen yararlanarak İslâm ahlâkına dayalı bir eğitim modelini ortaya koymuştur. Tasavvuf ise III. (IX.) asır itibariyle literatür ile teşekkül olan bir ilim olmak üzere kullandığı eğitim modeli tarikatlara dayanan bir eğitim modelidir. Değerler eğitimi de son iki yüzyılda etkinliği artan dünyevileşmenin ve teknolojinin ilerlemesiyle yok olan ahlâki, kültürel ve dini değerlerin tekrar kazanımını esas alan bir eğitim modeli uygulamaktadır. Çalışmamızın konusu farklı zamanları ve farklı muhatapları olan bu eğitim modellerinde kullanılan metot ve yaklaşımların benzerliklerini ve farklılıklarının araştırılmasıdır.

İhyâü Ulûmi'd-dîn adlı eseri bağlamında ahlâk eğitimi konu edinerek, tasavvufi eğitim ile değerler eğitiminin karşılaştırmasının yapılması ve elde edilen bilgilerle Gazzâlî'nin ahlâk anlayışının günümüz değerler eğitimi anlayışıyla bir irtibatının bulunup bulunmadığının ve benzer referansların olup olmadığının araştırılmasıdır.

Gazzâlî'ye göre ahlâk eğitiminin ne olduğu, Gazzâlî, ahlâki eğitimi gerçekleştirirken herhangi bir metot kullanmış mı kullanmamış mı? *İhyâ* adlı eserinde geçen bazı faziletlerin eğitiminden nasıl bahsettiğini temel alan sorular konumuzun odak noktasını oluşturmaktadır.

2. ÖNEM

Günümüz sekülerleşen dünyasında teknolojinin yaygınlaşmasının etkisiyle maddi güçler ile insanların manevi değerleri arasında kopan bağları, insanları insan olma değerlerinden uzaklaştırarak vicdan, merhamet ve ahlâki değerlerden mahrum bir varlığa dönüştürmektedir. Bundan ötürü günümüzde Türkiye'de de batıda da değerler eğitimine karşı hassasiyetle yaklaşıp bu konu üzerinde birçok çalışmalar yapılmaktadır.

Çalışmanın önemi Gazzâlî'nin ahlâki eğitim anlayışında bir değerler eğitimi sistemi var mı yok mu? var ise bu değerler eğitimi sistemi sistematik mi yoksa parçacı bir sistem

mi? sorularına yanıt bulmaya çalışarak değerlerin eğitimi ve öğretimiyle ilgilenenler ve *İhyâü Ulûmi'd-dîn* üzerine çalışma yapanlar için yol gösterici niteliktedir.

3. AMAÇ

Çalışmamız, Gazzâlî'ye göre ahlâki eğitim anlayışının ne olduğu hakkında bilgi sahibi olmamızı, ahlâki eğitimde kullanılan herhangi bir metodun ve değerler eğitimi sisteminin olup olmasını ve böyle bir sistem varsa sistematik mi yoksa parçacı bir sistem mi olduğunu anlamamızı hedeflemektedir. Ayrıca Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eserinde geçen değerlerin eğitiminin nasıl gerçekleştiğini ve Gazzâlî'nin ahlâk anlayışının günümüz değerler eğitimi anlayışıyla bir irtibatının bulunup bulunmadığını ve benzer referansların olup olmadığını, araştırmamızı ve bilgi sahibi olmamızı amaçlamaktadır.

4. YÖNTEM

Nitel araştırma yöntemini kullandığımız tezimizde başlangıcından sonuca kadar şu dört aşama söz konusu olmuştur:

4. 1. Kaynakların Toplanması

Bu kısımda değerler eğitimi, tasavvufi eğitim ile ilgili kitapların, Gazzâlî'nin hayatını ve ahlâk anlayışını anlatan eserlerin ve *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eserin elde edilmesi, konularla ilgili yerli bilimsel literatürün taranması ve oluşturulan bibliyografyanın değerlendirilerek kitaplar, sempozyumlarda yayınlanan bildiriler ve tebliğler, tezler ve makaleler derlenip, kağıt ya da elektronik olarak temin edilmesi gerçekleşmiştir. Kaynaklar çeşitli kütüphanelerden, yayınlardan ve online veritabanlarından temin edilmiştir. Yapılan tarama işlemi yayımlanan akademik çalışmalar, kitap, makale, sempozyumlarda yayımlanan bildiriler ve tebliğler, tez ve ansiklopedi maddelerini kapsamaktadır. Kaynakların elde edilmesiyle bir plan belirlenip okuma sırası yapılmıştır. Bu süreçte tezin taslak planı oluşturulmuş ve bu plan dahilinde tezin içeriği belirlenmiştir. Zaman içerisinde plan daha da geliştirilerek son halini almıştır.

4. 2. Kaynakların Analizi

Bu kısım yoğun bir okuma, fişleme ve içerik analizi işlemlerini kapsamaktadır. Bu çerçevede değerler eğitimi, tasavvufi eğitim ile ilgili kitaplar, Gazzâlî'nin hayatını ve ahlâk anlayışını anlatan eserler ve *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eserin okunmasıyla tezin içeriği şekillenmiş, son hali hazırlanmıştır. Yapılan fişlemeler doğrultusunda elde edilen bilgiler bu plan çerçevesinde betimsel bir anlatımla ana ve alt başlıklar altında birbirleriyle ilişkilendirilerek tasnif edilmiştir.

4. 3. Karşılaştırma - Değerlendirme

Tezin bu kısmında değerler eğitimi ve tasavvufi eğitim ile ilgili kitaplar, Gazzâlî'nin hayatını ve ahlâk anlayışını anlatan eserler ve *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eserin okunmasıyla elde edilen bilgilerin ana ve alt başlıklar altında sınıflandırıldıktan sonra karşılaştırılarak tahlil edilmesi kısmını oluşturmaktadır. Ele alınan konular derinlemesine ve ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır.

4. 4. Yazım

Tezin son kısmını ise verilerin tutarlı ve anlamlı bir metin haline getirilmesi aşaması oluşturmaktadır.

Tezimizde öncelikle Gazzâlî'nin hayatı, eserleri, ilmi şahsiyeti, tasavvufi şahsiyeti ve Gazzâlî'nin döneminde ilmi ve tasavvufi ortamın nasıl olduğuna dair bilgiler verilmektedir. Daha sonra tasavvufi eğitim ve değerler eğitiminin tanımlarına, amacı ve önemine, kullanılan metot ve yaklaşımlara yer verilmiştir. Akabinde Gazzâlî'de ahlâk kavramına değinerek ahlâk anlayışında kullandığı ahlâki eğitim metotları ve *İhyâ* adlı eserinde yer verdiği bazı değerlerin eğitiminin mahiyetine dair bilgilere yer verilmiştir. Son olarak da elde edilen tüm bilgilerin karşılaştırılması, değerlendirilmesi ve analizi yapılmıştır.

5. LİTERATÜR ANALİZİ

Tezimizde olabildiğince birincil kaynaklar kullanılmaya çalışılmış olmakla beraber ikincil kaynaklar ve pek çok sayıda tez, makale ve bildirilerden de yararlanılmıştır.

1) Değerler Eğitimi İle İlgili Olan Kaynaklar

Kadir Ulusoy - Bülent Dilmaç, Değerler Eğitimi¹

Yazar, kitapta değerler ile ilgili tanımlar, değerler sistemine bilim dallarının bakışı, değerlerin sınıflandırılması, değerlerin öğretim ve eğitim süreci, ailede, okulda ve çevrede değer eğitiminin uygulanışı ve değerler eğitimi ile ilgili yapılan yurtiçi ve yurtdışı araştırmalarına yer vermiştir. Bu kitap değer kavramına ve eğitimine ait farklı yaklaşımları içererek değerler eğitimi hakkında bilgileri sistemli bir biçimde bir araya getiren bir kitaptır. Çalışmamızda değerler eğitimi hakkındaki bilgileri sistemli bir şekilde fişlememize katkı sağlamıştır. Bu kitap, konuyla ilgili olan kaynakların elde edilmesinde rehber niteliktedir.

Ertuğrul Yaman, Değerler Eğitimi²

Bu kitap, değerler eğitimi konusunda teorik ve pratik bilgileri bizlere bir arada sunmuştur. Yazar, kitabında ilk olarak değerler eğitiminin tanımına ve temel erdemlere değinmiştir. Ailede değer eğitimi, aile içi iletişimde sevgi, saygı, hoşgörü, anlayış, diğergamlık, sükunet, duyarlılık, ölçülülük kavramlarına değinerek aile içi değer kazanımı ile ilgili bazı önerilerde bulunmuştur. Okulda değerler eğitiminde insan yetiştirme politikasından bahsederek değerler eğitiminin uygulanması noktasında önerilerde bulunmuştur. Son olarak toplumda ve kamuda değerler eğitimine değinerek gönül dostlarının kullandıkları üslubun önemszenmesi ve örnek olmasını tavsiye etmektedir. Bu kitap, çalışmamıza teorik bilgilerin yer aldığı bölüm ile katkı sağlamıştır.

Erol Güngör, Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar³

Yazar, değerler psikolojisi alanında yazmış olduğu bu eserini dört yıl süren bir çalışma sonucu tamamlamıştır. Kitabın birinci kısmında ahlâk problemlerine genel bir bakış açısıyla, ahlâki değerlerle ilgili başkalarının araştırma ve teorilerine ait bilgiler vermiştir. Ayrıca yazar, ahlâki değerlerin diğer değerlere göre psikoloji açısından daha fazla önem teşkil ettiğine değinmiştir. İkinci kısımda ise yazar, değerler psikolojisi üzerinde yapmış olduğu araştırmasının teorik ve tecrübî yönlerini anlatarak belli

¹ Kadir Ulusoy - Bülent Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 5. Baskı (Ankara: Pegem Akademi, 2018).

² Ertuğrul Yaman, *Değerler Eğitimi*, 4. Baskı (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016).

³ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*, 4. Baskı (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010).

kesimlerden oluşturduğu örnek grupların değer sistemleri arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Kitap, çalışmamıza birinci kısmında yer alan bilgilerle katkı sağlamıştır.

Immanuel Kant, Eğitim Üzerine⁴

Yazar, bir filozof olarak bu kitabında çocukların eğitiminde dikkat edilmesi gereken hususlara ve eğitimin nasıl uygulanacağından bahsetmiştir. Kitap toplamda altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde eğitim üzerine açıklamalarda bulunarak ikinci bölümde fiziki eğitime değinmiştir. Üçüncü bölümde öğretimin nasıl olacağından bahsederek diğer bölümlerde sırasıyla ruhun eğitime, ahlâki eğitime ve pratik eğitimden söz etmiştir. Ayrıca kitap ahlâki eğitim kısmında yer alan bilgilerle çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Carlos Diaz, Değerler Eğitiminde On Anahtar Sözcük⁵

Yazar, kitabında bir çok alandan kaynaklara dayanarak kendi değerler anlayışını on anahtar sözcük etrafında açıklamaktadır. Yazar kitabın içeriğinde sırasıyla bilmek, iyi niyet, denemek, görev, yapabilmek, umut etmek, dua etmek, tapınmak, yapmak, dinlenmek değerlerini felsefe, edebiyat, mitoslar gibi pek çok farklı kaynaklara değinerek açıklamıştır.

Doğan Cüceloğlu - İrfan Erdoğan, Öğretmen Olmak Bir Can'a Dokunmak⁶

Yazarlar kitabı daha önce eğitim, öğretim ve öğretmen konulu sohbetlerinden derleyerek oluşturmuşlardır. Kitabın ana noktası öğretmenlik olmakla birlikte kitapta anne, babanın ve aile ortamının öğrencinin okul hayatı üzerindeki etkilerine de değinilmiştir. Kitap çalışmamıza değerler eğitimi ve ahlâki eğitimde öğretmenin görevlerini belirttiğimiz bölümde katkı sağlamıştır.

Mediha Sarı, Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program: Düşük ve Yüksek “Okul Yaşam Kalitesi”ne Sahip İki İlköğretim Okulunda Nitel Bir Çalışma⁷

⁴ Immanuel Kant, *Eğitim Üzerine*, trc. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2016).

⁵ Carlos Diaz, *Değerler Eğitiminde On Anahtar Sözcük*, trc. Barış Yıldırım (İstanbul: Gün Yayıncılık, 2009).

⁶ Doğan Cüceloğlu - İrfan Erdoğan, *Öğretmen Olmak Bir Can'a Dokunmak* (İstanbul: Final Yayıncılık, 2016).

Eser, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalında, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Doğanay danışmanlığında 2007 yılında hazırlanmış bir doktora tez çalışmasıdır. Araştırmacı çalışmada, iyi bir insanın yetiştirilmesinde sadece okullardaki resmi program çerçevesinde yapılan derslerin içeriğiyle yeterli olmayacağını ve bunun yanında demokratik değer ve tutumların kazandırılmasında bir örtük programın oluşturulması gerektiğini amaç edinmiştir. Tez, çalışmamıza değerler eğitimde kullanılan yaklaşımlar başlığında, değerler eğitiminde gizli güç: örtük programı kısmında katkı sağlamıştır.

Abdülaziz Yenirol, Ortaöğretimde Manevi Değerler ve Eğitimi⁸

Eser, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din bilimleri Anabilim Dalında, Prof. Dr. Hamit Er danışmanlığında 2016 yılında hazırlanmış bir doktora tez çalışmasıdır. Araştırmacı çalışmada ortaöğretimde olan öğrencilerin değerler eğitimi ile kazandırılması amaçlanan manevi değerler sonucunda meydana gelen davranışlara ne seviyede sahip olduklarını amaçlamıştır. Tez, çalışmamıza değerler eğitimi bölümünde katkı sağlamıştır.

Oktay Akbaş, Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi⁹

Eser, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalında, Prof. Dr. Tayyip Duman danışmanlığında 2004 yılında hazırlanmış bir doktora tez çalışmasıdır. Araştırmacı çalışmada, orta okul seviyesindeki resmi program çerçevesinde hedeflenen değerlere, öğrencilerin erişme seviyelerini öğrenci ve öğretmen görüşleri kullanılan ölçekler doğrultusunda değerlendirmeyi amaçlanmıştır. Tez, çalışmamıza değerler eğitimi bölümünde katkı sağlamıştır.

Bülent Dilmaç, İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi Verilmesi ve Ahlâki Olgunluk Ölçeği ile Eğitimin Sınanması¹⁰

⁷ Mediha Sarı, *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program: Düşük ve Yüksek “Okul Yaşam Kalitesi”ne Sahip İki İlköğretim Okulunda Nitel Bir Çalışma* (Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2007).

⁸ Abdülaziz Yenirol, *Ortaöğretimde Manevi Değerler ve Eğitimi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016).

⁹ Oktay Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2004).

Eser, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitimde Psikolojik Hizmetler Anabilim Dalında, Prof. Dr. Adnan Kulaksızoğlu danışmanlığında 1999 yılında hazırlanmış bir yüksek lisans tez çalışmasıdır. Araştırmacı çalışmada, değerler eğitiminin öğrenilmeye başlandığı ilköğretim çağındaki çocukların eğitimini konu edinmiştir. Tez, çalışmamızda değerlerin eğitimi ve öğretimi kısmında katkı sağlamıştır.

Canan Demirhan İşcan, İlköğretim Düzeyinde Değerler Eğitimi Programının Etkililiği¹¹

Eser, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Eğitim programları ve Öğretim Bilim Dalında, Prof. Dr. Nuray Senemoğlu danışmanlığında 2007 yılında hazırlanmış bir doktora tez çalışmasıdır. Bu çalışmada araştırmacı ilköğretim seviyesindeki öğrencilerin evrensellik ve yardımseverlik değerlerine ulaşması konusunda değerler eğitimi programının öğrencilerin davranışları üzerindeki etkisini konu edinmiştir. Tez çalışmamızda değerler eğitimi kısmında katkı sağlamıştır.

2) Gazzâlî'nin Yaşadığı Dönem ve Şahsiyeti ve Ahlâk Eğitimi İle İlgili Olan Kaynaklar

İmam Gazali, İslam Ahlâkı, trc. Akif Nuri¹²

Kitap Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eserinin mühlikat adlı bölümünün tercümesini içermektedir.

Sabri Orman, Gazâlî Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi Etkisi¹³

Yazar daha önce Gazzâlî'nin iktisat felsefesine dair önemli bir çalışma ortaya koymuştur. Bu eserinde de Gazzâlî'nin yaşadığı çağa, hayatına, eserlerine, hakikat araştırmasına, felsefeye dair yaptığı eleştirisine, ihyâ hareketine ve etkisine yer

¹⁰ Bülent Dilmaç, *İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi Verilmesi ve Ahlâki Olgunluk Ölçeği ile Eğitimin Sinanması* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999).

¹¹ Canan Demirhan İşcan, *İlköğretim Düzeyinde Değerler Eğitimi Programının Etkililiği* (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2007).

¹² Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İslam Ahlâkı*, trc. Akif Nuri (İstanbul: Sinan Yayınevi, 1982).

¹³ Sabri Orman, *Gazzâlî Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi Etkisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986).

vermiştir. Kitap çalışmamıza birinci bölümümüz olan Gazzâlî'nin hayatına dair bilgiler kısmına katkı sağlamıştır.

Halis Ayhan, Din Eğitimi ve Öğretimi¹⁴

Yazar kitapta din öğretimi ve eğitimi hakkındaki görüşlerini bazı konular etrafında anlatmıştır. Dört bölümden oluşan kitap, ilk olarak dinin tanımına ve diğer ilimlerle olan ilişkisinden bahsetmektedir. İkinci bölümde eğitimin tarifi etrafıca yapılarak dini eğitim ve öğretime değinilmiştir. Üçüncü bölümde dini eğitimde öncelik verilmesi gereken konular anlatılmıştır. Dördüncü bölümde imanının esaslarının ve ibadetlerin eğitim ve öğretime yer verilmiştir. Kitap çalışmamızın ahlâki eğitim kısmına katkı sağlamıştır.

Macid Fahri, İslam Ahlâk Teorileri¹⁵

Yazar, kitapta nassi ahlâk, kelâmi ahlâk, felsefi ahlâk ve dini ahlâk olmak üzere ahlâkı dört kategoride bir çok filozofların görüşlerine yer vererek anlatmıştır. Kitap çalışmamıza Gazzâlî'nin ahlâk anlayışı bölümüne katkı sağlamıştır.

Cemil Oruç, İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı¹⁶

Eser, Marmara Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalında, Prof. Dr. Bayraktar Bayraklı danışmanlığında 2009 yılında hazırlanmış bir doktora tezidir. Araştırmacı çalışmasında, İslam düşünce tarihinde önemli yere sahip olan Gazzâlî'nin eğitim sahasındaki görüşlerini inceleyerek, Gazzâlî'nin eğitim ve öğretim sistemindeki değerler eğitimi ve yer verdiği ilkelere, eğitimde gelişim ve öğrenme aşamalarına ve eğitim ve öğretimde öğrenme psikolojisi ve hedeflerine yer vermiştir. Tez, çalışmamızda Gazzâlî'de ahlâk eğitimi bölümüne katkı sağlamıştır.

Bülent Çelikel, Gazâlî'nin Eğitim Görüşü¹⁷

¹⁴ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985).

¹⁵ Macid Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri*, trc. Muammer İskenderoğlu - Atilla Arıkan (İstanbul: Litera, 2014).

¹⁶ Cemil Oruç, *İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009).

¹⁷ Bülent Çelikel, *Gazâlî'nin Eğitim Görüşü* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006).

Eser, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında, Prof. Dr. Selahattin Parlador danışmanlığında 2006 yılında hazırlanmış doktora tez çalışmasıdır. Araştırmacı çalışmasında, Gazzâlî'ye göre eğitimin amacına, eğitimin psiko-sosyal temellerine ve kullanılan program ve metotlara değinilmiştir. Tez, çalışmamızda Gazzâlî'de ahlâk eğitimi bölümüne katkı sağlamıştır.

Emine Elif Çakmak İgalcı, Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufi Eğitim (Tasavvufi Ahlâk Bazında Manevi Eğitim)¹⁸

Eser, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalında, Prof. Dr. Vahit Göktaş danışmanlığında 2018 yılında hazırlanmış bir doktora tez çalışmasıdır. Araştırmacı çalışmasında, okul öncesi eğitimde tasavvufi ahlâk bağlamında manevi eğitimi detaylıca incelemeyi konu edinmiştir. Tez, çalışmamızda Gazzâlî'nin ahlâki eğitimde kullandığı metotlar kısmına katkı sağlamıştır.

Hasan Mahmud Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî¹⁹

Yazar, eserinde ilk olarak şahsiyet ve karakter terbiyesini batılı kaynaklardan faydalanarak detaylıca anlattıktan sonra Gazzâlî'ye göre şahsiyet ve karakter kavramına değinmiştir. Aynı bölümde Gazzâlî'ye göre terbiyenin imkanına ve ahlâki eğitim konularına da değinmiştir. Eser çalışmamızın Gazzâlî'de ahlâki eğitim bölümüne katkı sağlamıştır.

Mustafa Çağrı, İslâm Düşüncesinde Ahlâk²⁰

Yazar eserinde İslam düşüncesinde genel hatlarıyla ahlâk kavramını işlemiştir. Eser giriş kısmında Kur'an ve Sünnet'te anlatılan ahlâk kavramının genel karakterine değinmiştir. Birinci kısımda edebi ve dini ahlâki literatür kapsamında kelâm ve tasavvuf ilmiyle ilgilenenlerin ahlâk anlayışlarını içermektedir. Son olarak da İslam felsefesinde ahlâk düşüncesine bir çok filozofun görüşlerine değinmiştir. Eser çalışmamızın Gazzâlî'de ahlâki eğitim bölümüne katkı sağlamıştır.

Mustafa Çağrı, Gazzâlî'ye göre İslam Ahlâki Nazari ve Ameli Olarak²¹

¹⁸ Emine Elif Çakmak İgalcı, *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufi Eğitim (Tasavvufi Ahlâk Bazında Manevi Eğitim)* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018).

¹⁹ Hasan Mahmud Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî* (İstanbul: Han Neşriyat, 1983).

²⁰ Mustafa Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 3. Baskı (İstanbul: Dem Yayınları Ensar Neşriyat, 2006).

Yazar, büyük İslam alimi Gazzâlî'nin İslam ahlâkı hakkındaki görüşlerini müstakil bir eserde toplamıştır. Yazar, eserin giriş kısmında Gazzâlî'den önceki İslam alemindeki ahlâk düşüncesine değinmiştir. Birinci bölümde Gazzâlî'nin hayatı, ilmi ve fikri şahsiyeti hakkında bilgi vermiştir. İkinci bölümde Gazzâlî'nin nazari ahlâkına, üçüncü bölümde ise Gazzâlî'nin ameli ahlâk hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Eser çalışmamızın Gazzâlî'de ahlâki eğitim bölümüne katkı sağlamıştır.

Ebu Hamid b. Muhammed Gazzâlî, İhyâü Ulûmi'd-Dîn²²

İhyâ Gazzâlî'nin en önemli ahlâk eseridir. Gazzâlî eserinde ahlâk konusunu detaylıca işlemenin yanında tasavvuf, kelâm ve fıkıh konularına da değinerek bu ilimlere yeni yorumlar katmıştır. Kitap, ibâdât, âdât, mühlakat ve müniciyat bölümlerinden ve her bir bölümde on kitaptan oluşmaktadır. Eser çalışmamızın ana kaynağı olmakla birlikte Gazzâlî'de ahlâki eğitim kısmına çok fazla katkı sağlamıştır.

Ebu Hamid b. Muhammed Gazzâlî, Eyyühe'l-veled²³

Eser Gazzâlî'nin ilim talebesine İslam adabı ve ahkamı hakkında yaptığı öğütlerini içermektedir. Eser çalışmamızın Gazzâlî'nin ahlâki eğitim anlayışı kısmına katkı sağlamıştır.

Ebu Hamid b. Muhammed Gazzâlî, İlâhi Saadet (Mîzânü'l-amel)²⁴

Gazzâlî bu eserinde iman, ilim, nefis temizliği, huy güzelliği, fazilet, hikmet, şecaat, iffet gibi konuları derinlemesine inceleyerek cennete ulaştıracak amellere, saadete götüren yollara değinmiştir. Eser çalışmamızın Gazzâlî'nin ahlâki eğitim kısmına katkı sağlamıştır.

Ebu Hamid b. Muhammed Gazzâlî, el-Münkız mine'd-dalâl²⁵

²¹ Mustafa Çağrıçı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı Nazari ve Ameli Olarak* (İstanbul: Ensar Neşriyat A. Ş, 1982).

²² Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Kampanya Kitapları, 2016).

²³ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Eyyühe'l-veled*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Çile Yayınları, 1980).

²⁴ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İlâhi Saadet (Mîzânü'l-amel)*, trc. Ömer Dönmez (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2012).

²⁵ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, trc. Osman Arpaçukuru (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018).

Gazzâlî'nin şüpheciliğine ve düşünce bunalımlarına ve hakikati arama yolculuğunda kelâm, felsefe, Ta'limiyye hakkında araştırmalar yaparak sonunda tasavvuf ilmine yöneldiğini ve yaşadığı tecrübelerini anlatan otobiyografik bir eserdir. Eser çalışmamıza Gazzâlî'nin hayatı ve ilmi şahsiyeti kısmına katkı sağlamıştır.

Ebu Hamid b. Muhammed Gazzâlî, Varlık, Bilgi, Hakikat (Mişkâtü'l-envâr)²⁶

Gazzâlî eserinde Nûr süresinin otuz beşinci ayetindeki ilahi nurun mahiyetini epistemolojik ve psikolojik verilere dayanarak anlatmıştır. Eser, çalışmamızda hikmet faziletinin anlatıldığı başlığa katkı sağlamıştır.

İsmâil Rusûhî Ankaravî, Minhâcû'l-Fukarâ²⁷

Eser Mevlevî adâb ve erkânını anlatmaktadır. Yazar ilk bölümde Mevlevî adab ve erkanına, ikinci bölümde ibadetler ve bazı dini konuların tasavvufî içeriğine ve üçüncü bölümde ise merâtib-i sülûk ve hal ve makamlardan meydana gelen 100 tasavvuf kavramından bahsetmektedir. Eser çalışmamızda yer alan kavramların açıklandığı kısımlara katkı sağlamıştır.

Yusuf Yavuzıılmaz, Gazzâlî²⁸

Eser Gazzâlî'nin hayatı, ilmi ve tasavvufî kişiliği hakkında bilgiler içermektedir. Eser çalışmamızın Gazzâlî'nin hayatı ve yaşadığı dönem kısmına katkı sağlamıştır.

3) Tasavvufî Eğitim İle İlgili Kaynaklar

Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer Sühreverdî, Avârifü'l-Maârif: Gerçek Tasavvuf²⁹

Yazar eserinde sûfilerin hal ve ahlâklarını işleyerek, şeriatın esaslarına dayanan tasavvufun temel konularını, adabını, terimlerini delil, uygulama ve örneklendirmelerle anlatmaktadır. Eser çalışmamızda yer alan kavramların açıklandığı kısımlara katkı sağlamıştır.

²⁶ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Varlık, Bilgi, Hakikat (Mişkâtü'l-envâr)*, trc. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018).

²⁷ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcû'l-Fukarâ*, haz. Safi Arpaguş (İstanbul: Vefa Yayınları, 2008).

²⁸ Yusuf Yavuzıılmaz, *Gazzâlî* (İstanbul: Çıra Genç Yayınları, 2019).

²⁹ Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif: Gerçek Tasavvuf*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand, 2018).

Ali b. Osman Cüllâbî Hucvirî, Keşfu'l-Mahcûb³⁰

Eserin giriş kısmında Hucvirî'nin hayatı ve *Keşfu'l-Mahcûb* dair kapsamlı bilgilendirmelere yer verilmiştir. Yazar birinci kısımda ön bilgilere yer vermiştir. İkinci kısımda sûfilerin hal tercümelerine, üçüncü kısımda tasavvufî firkalara ve görüşlerine, dördüncü kısımda ise tasavvufî hakikatler ve muamelelere yer vermiştir. Eser çalışmamızın tasavvufî eğitim bölümüne katkı sağlamıştır.

Abdulkerim Kuşeyrî, Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi³¹

Eserin giriş kısmında Kuşeyrî'nin hayatı ve risalesine dair kapsamlı bilgilendirmelere yer verilmiştir. Yazar birinci kısımda sûfilerin hal tercümelerine, ikinci kısımda tasavvufî ıstılahlara, üçüncü kısımda sûfilerin makam ve hallerine, son kısımda da müritlere çeşitli tavsiyelere yer vermiştir. Eser çalışmamızda yer alan kavramların açıklandığı kısımlara katkı sağlamıştır.

Ebû Tâlip el-Mekkî, Kûtü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)³²

Eser tasavvufun ilmi ve ameli konularını ele alan kırk sekiz ana başlık olmak üzere dört ciltten oluşmaktadır. Eser çalışmamızın tasavvufî eğitim ve ahlaki eğitim bölümlerine katkı sağlamıştır.

Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî, er-Ri'âye (Kalp Hayatı)³³

Eser müellifin girişi ile başlamaktadır. Yazar birinci bölümde riya kavramını detaylıca ele almıştır. İkinci bölümde arkadaşlar ve nefsi tanıma konularına değinilmiştir. Üçüncü bölümde nefsi tanıma, dördüncü bölümde ucb, beşinci bölümde kibir, altıncı bölümde aldanma, yedinci bölümde haset ve sekizinci bölümde müridin terbiyesi ve hidayete erdikten sonra fitneden sakındırılması işlenmiştir. Eser çalışmamızın tasavvufî eğitim bölümüne katkı sağlamıştır.

³⁰ Ali b. Osman Cüllâbî Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018).

³¹ Abdulkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019).

³² Ebû Tâlip el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011).

³³ Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî, *er-Ri'âye (Kalp Hayatı)*, trc. Abdulhakim Yüce (İstanbul: Işık Yayınları, 2005).

Annemarie Schimmel, Tasavvufun Boyutları³⁴

Yazar eserinde s filiğ n tanımına, klasik s filikle ilgili bilgilere, tasavvufun yolu hakkında bilgilendirme yaparak insan, insan-ı kamil, tarikatlar ve tekkelere değ nmiştir. Ayrıca Hint, Pakistan, İran ve Türk s filiğ ne ve s fi edebiyatındaki harf simgeciliğ ne de değ nmiştir. Eser çalışmamızın tasavvufi eğitim kısmına katkı sağlamıştır.

Süleyman Uludağ, İslam Düşüncesinin Yapısı³⁵

Yazar eserinin ilk kısmında nass ve nakli esas alan Selefiye'nin yoluna, ikinci kısımda akıl ve istidlali esas alan Kel miye'nin yoluna,     nc  kısımda keşf ve ilham esas alan S fiye'nin yoluna, dördüncü kısımda bu    yolun İslam'ı tebliğ tarzlarının usullerine, son kısımda da İslam felsefesine değ nmiştir. Eser çalışmamızın tasavvufi eğitim kısmına katkı sağlamıştır.

Mustafa Kara, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi³⁶

Yazar eserin giriş kısmında genel bilgilere yer vererek s fi kelimesinin tanımına ve tasavvufun tariflerine, birinci kısımda tasavvufun kaynaklarına, ikinci kısımda tasavvufi düşüncenin dönemlerinden zühd ve tasavvuf dönemine dair açıklamalara,     nc  kısımda tarikatlar dönemi işlenerek yaygın tarikatlara, dördüncü bölümde vahdet-i v coda, beşinci bölümde tasavvufun tesirlerine ve tenkidine yer vermiştir. Eser çalışmamızın tasavvufi eğitim kısmına katkı sağlamıştır.

Hülya Küçük, Tasavvufa Giriř³⁷

Yazar eserinin birinci kısmında tasavvufun kelime ve terim olarak tanımına, amacına, gerekliliğ ne, diğ r disiplinlerle ilişkisine, ikinci kısımda tasavvufun temel inceleme alanlarına, temel kavramlarına,     nc  kısımda tasavvufun temel kaynaklarına, dördüncü kısımda tasavvufun doğuş ve gelişim sürecine, beşinci kısımda tasavvufun başlıca temel problemlerine yer vermiştir. Eser çalışmamızın tasavvufi eğitim kısmına katkı sağlamıştır.

Abdullah  zbek, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed³⁸

³⁴ Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*,  ev. Yaşar Keçeci (İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000).

³⁵ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, 13. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019).

³⁶ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 16. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019).

³⁷ Hülya Küçük, *Tasavvufa Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2015).

Eser, giriş bölümünde yazarın araştırmasında kullandığını genel kaynaklara ve Hz. Muhammed'in eğitimci rolüne değinmiştir. Birinci bölümde Hz. Muhammed'in eğitimci olarak kişilik yapısına, ikinci bölümde Hz. Muhammed'in eğitiminin genel özelliklerine, üçüncü bölümde ise Hz. Muhammed'in eğitim ve öğretim metotlarına değinmiştir. Eser çalışmamızın tasavvufi eğitim kısmına katkı sağlamıştır.

Martin Lings, Tasavvuf Nedir?³⁹

Eserin giriş bölümünde Martin Lings'in hayatı, eserleri ve tasavvuf algısına, diğer kısımlarda ise tasavvufun menşesine, özgünlüğüne, evrenselliğine ve tasavvufun tarihi sürecine değinilmiştir. Eser çalışmamızın tasavvufi eğitim kısmına katkı sağlamıştır.

Robert Frager, Aşktır Asıl Şarap⁴⁰

Eser tasavvuf, aşk, derviş sülûku, iman, kendini bilmek, Kur'ân-ı Kerim, rüyalar, teslimiyet, sabır, şeytanın hileleri ve cömertlik başlıklarından oluşmaktadır.

Hasan Mahmud Çamdibi, Güzel Ahlâk ve İnsan İlişkileri (Ahlâk ve Şahsiyet)⁴¹

Eserin birinci bölümünde güzel ahlâk, maneviyat ve şahsiyet konularına, ikinci bölümünde güzel ahlâk ve güzel ahlâka ulaşma yollarına, son olarak da insan ilişkilerine değinilmiştir. Eser çalışmamızın tasavvufi eğitim kısmına katkı sağlamıştır.

Şakir Gözütok, Sûfî Pedagojisi Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi⁴²

Eserin birinci bölümünde tasavvufun tarihi gelişimine, ikinci bölümünde tasavvufun tanımına, üçüncü bölümünde tasavvuf ve eğitim ilişkisine, dördüncü bölümünde tasavvufu eğitimin metotlarına, beşinci bölümünde tasavvufta öğretime değinilmiştir. Eser çalışmamızın tasavvufi eğitim kısmına katkı sağlamıştır.

Çalışmamıza, Bülent Dilmaç - Hasan Bozgeyikli - Yahya Çıkılı, "Öğretmen Adaylarının Değer Algılarının Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi", Mehmet Yazıcı, "Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri", Mustafa Aydın, "Değerler, İşlevleri ve Ahlâk", Şükrü Keyifli, "Eğitim ve Din Eğitimi", Mevlüt

³⁸ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 3. Baskı (Konya: Esra Yayınları, 1994).

³⁹ Martin Lings, *Tasavvuf Nedir*, 2. Baskı (İstanbul: Nefes Yayıncılık, 2018).

⁴⁰ Robert Frager, *Aşktır Asıl Şarap*, trc. Ömer Çolakoğlu (İstanbul: Sufi Kitap, 2019).

⁴¹ Hasan Mahmud Çamdibi, *Güzel Ahlâk ve İnsan İlişkileri*, 2. Baskı (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014).

⁴² Şakir Gözütok, *Sûfî Pedagojisi Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012).

Albayrak, “Gazali’nin Ahlâk Felsefesi ve Filozofların Etkisi”, M.Abdullah Draz, “Ahlâk ile Eğitimin Alakası”, Hayati Hökelekli, “Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi”, Ömer Çam, “Ahlâk Eğitimi”, İlhan Topuz, “Gazali’de Dini Tutum ve Davranışlar -Dini Yaşam Biçimleri-” gibi pek çok makale katkı sağlamıştır.

BÖLÜM I: GAZZÂLÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE ŞAHSİYETİ

1. 1. Gazzâlî'nin Döneminde İlmî ve Tasavvufî Ortam

Gazzâlî V. (XI.) asrın ikinci yarısı ile VI. (XII.) asrın başlarında Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümran olduğu bir zamanda yaşamıştır.⁴³ Devlet bu devirde İsmâili-Bâtîni hareketinin dine aykırı görüşleriyle ve insanlara yaptıkları kötü muameleye karşı ciddi anlamda mücadele vermiştir.⁴⁴ Gazzâlî'nin yaşadığı asır İslam dünyasında siyasi birlikteliğin olmadığı, iç savaşların olduğu bir zaman dilimidir. Bu dönemde İsmâili-Bâtîni hareketi, Şîî inancını yayma faaliyetleriyle İslam dünyasını hem siyasi hem itikadi hem de fikri açıdan birçok tehlikelere maruz bırakmıştır. Ayrıca bu dönemde aşırı nasscılık ve akılcılık anlayışı belli bir oranda bazı insanlar arasında İslam itikadının değişmesine yol açmıştır.⁴⁵

Kuşkusuz bu dönemde ilmi açıdan en önemli olay Nizâmiye Medreseleri'nin inşasıdır. Basiret sahibi ve ilmin ilerlemesine önem veren Selçuklu veziri Nizâmülmülk, devletin içinde bulunduğu Şîî-Bâtîni tehlikesine karşı sadece askeri anlamda müdahalenin yeterli olmayacağını düşünerek ilmi anlamda da bir mücadelenin sağlanması ve Sünnî inancın yerleşmesi için devletin belli başlı merkezlerinde kendi ismine nispetle medreseler inşa edilmesini istemiştir. Böylelikle İslam aleminin eğitim ve öğretiminde yeni bir devir başlamıştır.⁴⁶ Bu medreselerin ilk inşa döneminde tekke ve medreseler arasında anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Gazzâlî bu anlaşmazlığı gidermek için bilgi ile inancı ve kelâm ile tasavvufu sentezlemeye çalışmıştır ama daha sonraları medreseler bu sentezi sürdürmemiştir.⁴⁷

Gazzâlî'nin yaşadığı asır, mezhep taassubunun çok güçlü olduğu bir zaman olmakla birlikte mezheplerin birçok yerde farklı etkinlik alanı oluşturduğu zamandır. Bilhassa Abbasi halifeleri tarafından destek gören İslam düşüncesinde akli ön plana koyan

⁴³ Sabri Orman, *Gazzâlî Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi Etkisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 15.

⁴⁴ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 491, 493.

⁴⁵ Orman, *Gazzâlî*, 15-28; Süleyman Uludağ, "Bir Düşünür Olarak Gazzâlî", *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 249; Ejder Okumuş, "Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhyâü Ulûmi'd-Din", *Büyük Mütefekkir Gazzâlî*, tsh. Hacı Duran Namlı (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 227; Yusuf Yavuzylmaz, *Gazzâlî* (İstanbul: Çıra Genç Yayınları, 2019), 14.

⁴⁶ Orman, *Gazzâlî*, 23-24.

⁴⁷ Hasan Mahmud Çamdibi, *Güzel Ahlâk ve İnsan İlişkileri*, 2. Baskı (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 51.

Mutezile mezhebinin düşünce anlayışı yaygınlaşmıştır. Buna karşın Selçuklu sultanları Kuşeyrî ve Gazzâlî'nin de desteğiyle ehl-i sünnet anlayışını medreselerde yaymaya çalışmıştır.⁴⁸ Bu zamanda ehli sünnet akidesi bir yandan kendisine İslam aleminde yer edinmeye çalışırken kelâmî, felsefî ve tasavvufî mezhepler birbirleriyle tartışmalar içerisindeydi. Yapılan meşru ölçüdeki tartışmalar dini düşünceye zenginlik katmakla birlikte bu tür katkılar sağlayan mezheplerin dışında İslam'ı yozlaştırmaya çalışan ve bilginin ancak günahsız imamlardan alınacağını savunan Bâtınlık hareketi toplumda korkuya ve kaosa sebep olmaktaydı.⁴⁹

Gazzâlî'nin yaşadığı zamandaki ilmi durumda Yunan kültür ve fikrinin temsilcisi konumundaki felsefe ile İslâmî ilimlerinin öğretimi yaygın bir konumda olmakla birlikte her ikisi de İslam toplumunun düşünce esaslarını sağlamayı amaçlamışlardır. Yunan kültür ve fikirlerinin etkisiyle birçok felsefî ekoller ortaya çıkmış olmakla birlikte geleneksel İslam ilimlerinden fıkıh ve kelâm ilmi, gereksiz detaylara dalarak ilmin asıl gayesinden uzak bir hal alarak dinamikliğini yitirmiş ve taklit dönemine girmiştir.⁵⁰

Gazzâlî'nin yaşadığı dönem tasavvufî çalışmaların yoğun olduğu bir dönem⁵¹ olmakla birlikte bu asırda yaşayan çoğu sûfîlerin zahiri anlamda sûfî olarak görüldükleri ama aksine manevî anlamda sûfîler olmadığı, bazı tasavvuf ehlinin, Kur'ân ve Sünnet'in emirlerine kayıtsız kalarak dine aykırılıklar gösterdikleri, helal ve haramı birbirlerine eşit gördükleri ve çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri belirtilmiştir.⁵² Böylelikle Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde tasavvufî hayatta bir gevşeme söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Gazzâlî'nin yaşadığı on ikinci asrın başları, tasavvufî tarikatların oluştuğu ve tasavvufun ahlâkî öğretileri bırakarak harici etkilerle sadece düşünceye dönüştüğü bir zamandır. Bu olaylar ve düşünceler, İslam alemini olumsuz etkileyerek İslam'ın ana esaslarından uzaklaşıldığı düşüncesi eğitim ve siyaset alanında ve avam tabaka arasında hakim olmaya sebep olmuştur.⁵³

⁴⁸ Çağrı, "Gazzâlî", 13: 493.

⁴⁹ Çağrı, "Gazzâlî", 13: 491.

⁵⁰ Orman, *Gazzâlî*, 23; Yavuzılmaz, *Gazzâlî*, 45.

⁵¹ Süleyman Uludağ, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 515.

⁵² Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 16. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 285-286.

⁵³ Mehmet Bayraktar, "Gazzâlî Kimdir ve Nedir?", *Büyük Mütefekkir Gazzâlî*, tsh. Hacı Duran Namlı (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 11.

Özetle Gazzâlî'nin, yaşadığı V. asır, alimlerin sultana yakın olma sevdalarından dolayı kelâm ilminde hakikati arayıp ortaya koymak yerine kendi fikirlerini mezhep ve taassubuyla yaymayı tercih ettiği, fıkıh ilminde Kur'ân ve Sünnet'te anlatılan emirlerin batınını kavramaktan uzak sadece şekilciliğe önem verilerek ruhun ihmal edildiği, tasavvuf ilminde de Kuran ve Sünnet'e aykırı ahlâk ve dini kuralların yaygınlaşması ve bazı fırka ve mezhepler arasındaki gereksiz ve sonu gelmeyen problemlerin olduğu bir devirdir. Bunlarla birlikte Yunan, Hint ve İran kültürlerinden etkilenecek meydana gelen birçok felsefî akım bu devirde meydana gelmiştir.⁵⁴

1. 2. Hayatı

Gazzâlî'nin babası yün eğiren ve satan biri olarak Tûs'ta yaşayan fakir ve sûfî tabiatlı Muhammed isimli bir kişidir. Fıkıh ilmiyle meşgul olan kimselerle yakından ilgilenerek onların sohbet meclislerinde yer aldığı ve bu sohbetlerde içinden hep bir oğlunun olmasını ve onun da fakih olmasını istediği belirtilmektedir. Allah, duasını kabul ederek ilim ehli olacak bir oğul verir. Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, 450 (1058) senesinde Tûs civarında Gazâle köyünde doğmuştur. Gazzâlî, doğum yeri olan Tûs'a nispetle Tûsî olarak anılsa da en fazla kullanılan nisbesi Gazzâlî'dir. (Gazzâlî) Gazzâlî ve Gazzâlî nisbelerinden hangisinin doğru kullanım olduğuna dair bilgiye kaynaklarda rastlanılmadığı belirtilmektedir. Gazzâlî'nin babasının ömrü çocuklarını yetiştirmeye yetmeyerek hayatta iken Gazzâlî ve kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'yi sûfî bir arkadaşına emanet bırakmıştır. Maddi durumu iyi olmayan bu kişi, arkadaşının bıraktığı bir miktar parayla çocuklarının eğitim almalarını sağlamıştır. Daha sonra parasız eğitim veren bir medreseye girmelerini önererek yardım etmiştir.⁵⁵

Maurice Bouyge Gazzâlî'nin hayatını beş devreye ayırmıştır.⁵⁶ Bunlar:

⁵⁴ Mustafa Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı Nazari ve Ameli Olarak* (İstanbul: Ensar Neşriyat A. Ş, 1982), 49.

⁵⁵ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 50; Hasan Mahmud Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî* (İstanbul: Han Neşriyat, 1983), 125; Orman, *Gazâlî*, 31; Sezai Küçük, "İhyâü Ulûmi'd-dîn", *Tasavvuf Klasikleri*, ed. Ethem Cebecioğlu (İstanbul: Erkam Matbaacılık, 2010), 162; Bayraktar, "Gazâlî Kimdir ve Nedir?", 8; Süleyman Uludağ, "Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî", *Büyük Müttefekkir Gazâlî*, tsh. Hacı Duran Namlı (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 67; Çamdibi, *Güzel Ahlâk ve İnsan İlişkileri*, 49-50; Sabri Orman, "Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri", *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 237-238; Çağrı, "Gazzâlî", 13: 489-490.

⁵⁶ Maurice Bouyge, *Essai de Chronologie des oeuvres d'Algazel* (Beyrut: y.y., 1959), 6 akt. Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 50.

1. 2. 1. İmâmü'l-Haremeyn'in Ölümünden Önceki Devre (.... 478/1086):

Gazzâlî'nin okuma, yazma, aritmetik ve dil bilgisini öğrenmesi ve Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemesinin ardından ilk kapsamlı ilim tahsili fıkıh alanında olmuştur. Gazzâlî, Râzkânî adlı alimden bir müddet fıkıh tahsili aldıktan sonra Cürcân'da İsmâîlî lakaplı bir kimseden beş yıl boyunca fıkıh dersleri almıştır. Derslerde tuttuğu notlarla memleketi Tûs'a dönerken başına gelen bir olay arkadaşlarından rivayetle şöyle anlatılmaktadır. Gazzâlî ve arkadaşlarının yolculuklarında önleri eşkıyalar tarafından kesilmiş ve yanlarındaki bütün malları alınmıştır. Gazzâlî beş yıl boyunca gördüğü derslerin notlarını da alan eşkıyaların ardına düşerek liderlerinden notlarını istemiştir. Bunun üzerine de eşkıyaların lideri onunla alay ederek şöyle der: *"Madem, bu notları elinden aldığımızda, bilgin de notlarla beraber gittiğine ve bilgisiz kaldığına göre, sanki sen ilim mi tahsil etmiş oluyorsun!"* Bu söz ile kendisinin Allah tarafından uyarıldığını düşünerek üç yıl boyunca tuttuğu notlarını ezberlemiştir. Gazzâlî daha sonra Nîşâbur'a giderek zamanın en meşhur kelâm alimi olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den dersler almaya başlamıştır. Gazzâlî bu derslerde keskin zekası, kuvvetli hafızası ve güç konuları idrak etme ve çözme yeteneğiyle diğer arkadaşlarından ön plana çıkmıştır.⁵⁷ Ayrıca Gazzâlî, Nîşâbur'da Kuşeyrî'nin öğrencisi olan Ebû Ali el-Fârmedî'den de dersler almıştır.⁵⁸

1. 2. 2. Nizâmülmülk İle Münâsebeti ve Bağdat Nizâmiye Medresesi Müderrisliği (478/1086-488/1096):

Gazzâlî, İmâmü'l-Haremeyn'nin vefatının ardından yirmi yedi yaşında meşhur vezir Nizâmülmülk'ün karargahına gitmiştir. Karargahtaki alimlerin ilimle ilgili münakaşalarında verdiği cevaplarla zekası Nizâmülmülk'ün dikkatini çekmiştir. Burada kaldığı vakitlerde Nizâmülmülk'ün başdanışmanı ve hukukçusu olarak devletin sorunlarıyla ilgilenmiştir. Otuz üç yaşında Nizâmülmülk, tarafından Nizâmiye Medreselerinin merkezi konumundaki Bağdat Nizamiye Medresesi'nin başmüderrisliği

⁵⁷ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı*, 51; Orman, *Gazzâlî*, 32; Küçük, "İhyâü Ulûmi'd-dîn", 163; Uludağ, "Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî", 67-68; Çamdibi, *Güzel Ahlak ve İnsan İlişkileri*, 50; Yavuzylmaz, *Gazzâlî*, 9; Orman, "Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri", 238; Çağrı, "Gazzâlî", 13: 490.

⁵⁸ Orman, *Gazzâlî*, 32; Küçük, "İhyâü Ulûmi'd-dîn", 163; Uludağ, "Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî", 68; Orman, "Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri", 238.

görevine getirilmiştir. Burada verdiği derslerle Gazzâlî'nin İslam aleminde şanı artmış ve ilimde üst seviyelere gelmiştir.⁵⁹

1. 2. 3. İnzivâ Devri (488/1096-499/1107):

Gazzâlî, bu döneminde zihninde sürekli şüphe verici düşünceler ve yanıtını bulamadığı birçok soruların olduğu manevi bunalımlar içerisindeydi.⁶⁰ Gazzâlî bu durumunun *el-Münkız* adlı eserinde aniden ortaya çıkmadığını belirterek hakikati araştırma arzusunun yirmi yaşından önce başladığını ve “*Her fırka, kendi gidişinden memnundur.*”⁶¹ ayetiyle “*Ümmetim yetmiş iki fırkaya ayrılır; içlerinde kurtuluşu bulan, yalnız bir tanesidir.*”⁶² hadisi dikkatini çekerek hangi fırkanın doğru olduğunu araştırmaya karar verdiğini ve hakikatin ne olduğundan önce de bilginin hakikatinin ne olduğunu aramaya koyulduğunu belirtir.⁶³

Gazzâlî'nin bu durumu kendi ilmini, ilmi öğretmenin gayesini, ilim öğretmedeki samimiyetini ve kendi ahlâkı hakkında düşünmeye sevk ederek derin bir iç muhasebeye dalmıştır. Bu durumu da sağlığını iyice kötüye götürerek artık ders anlatamayacak ve ayakta duramayacak bir hale getirmiştir. Tüm doktorların tetkiki sonucunda fizyolojik bir hastalığının olmadığı ve rahatsızlığının sebebinin ruhi olduğu belirtilir. Gazzâlî fizyolojik bir tedavisi olmayan hastalığından Allah'ın yardımıyla kalbine akıttığı bir nurla kurtulduğunu söyler. Gazzâlî hastalığının ardından ailesinin geçimini sağlayacak kadar nafakalarını ayırarak bütün mal varlığını fakirlere dağıtıp medresedeki görevini de kardeşine bırakarak niyeti Şam'a gitmek olsa dahi izin verilmeyeceğini düşünerek Mekke'ye gitmek istediğini belirtir ve Bağdat'tan ayrılır. Gazzâlî Bağdat'tan ayrılıp niyeti üzere Şam'a giderek burada iki yıl kalmıştır ve bu süre zarfında da nefsinin terbiye etmek için inzivada yaşamıştır. Buradan Kudüs'e gittiğini ve burada da inziva hayatına

⁵⁹ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 52; Orman, *Gazzâlî*, 32-33; Küçük, “İhyâü Ulûmi 'd-dîn”, 164; Bayraktar, “Gazzâlî Kimdir ve Nedir?”, 8; Uludağ, “Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazzâlî”, 68; Çamdibi, *Güzel Ahlâk ve İnsan İlişkileri*, 50; Orman, “Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri”, 238; Çağrı, “Gazzâlî”, 13: 490.

⁶⁰ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 52; Orman, *Gazzâlî*, 34; Bayraktar, “Gazzâlî Kimdir ve Nedir?”, 9; Uludağ, “Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazzâlî”, 69.

⁶¹ er-Rûm 30/32.

⁶² Tirmizî, “İman”, 18.

⁶³ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, trc. Osman Arpaçukuru (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 5-6.

devam ettiğini, oradan da hac ibadetini yerine getirmek için Mekke'ye oradan da memleketine döndüğünü belirtir. Böylelikle toplamda on yıl inziva hayatı yaşamıştır.⁶⁴

1. 2. 4. İkinci Tedris Hayatı (499/1107-503/1111):

Gazzâlî on bir sene insanlardan uzak yalnız bir yaşam sürmüştü,⁶⁵ zamanın hükümdarının Nîşâbur'a dönüş emri vermesi üzerine ve bu kararın doğru olup olmadığını bazı müşahede ehli ile istişare ettikten sonra uzleti terk ederek h. 499/1107 yılında Nîşâbur'a eğitime geri dönmüştür.⁶⁶ Ancak Gazzâlî geriye dönüşün eskisi gibi olmayacağını *el-Münkız* adlı eserinde şöyle belirtmektedir: “*Eskiden statü ve saygınlık kazandıran ilmi öğretiyor; söz ve pratiğimle ona çağırıyordum. Arzum ve maksadım buydu. Şimdi ise bunları terk ettiren, hor ve düşük gösteren ilme çağırıyorum.*”⁶⁷ Medresedeki görevine üç yıl daha devam eden Gazzâlî tekrar görevini bırakır ve Tûs'a döner.⁶⁸ Gazzâlî öğretim hayatının bu kısmında dünya meşgalelerinden uzaklaşmış ve kendisini hakikate ulaştıran kalp ilmiyle yani tasavvufu meşgul olmuştur.⁶⁹

1. 2. 5. Son Yıllar (503/1111-505/1113):

Gazzâlî Nîşâbur'a gittikten sonra yeniden huzur dolu bir yaşamın özlemini duyarak medresedeki görevini bırakarak memleketi Tûs'a döner ve evinin yakınına ilim öğretmek için bir medrese ile Sûfilere bir hankah yaptırır. Gazzâlî yaşamının sonuna kadar ilim öğretmeyle, ibadet ve taatle, gönül ehliyle sohbetlerle ve hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Gazzâlî h. 505/1113 yılında ahirete irtihal etmiş, naşı memleketi Tûs'a defnedilmiştir.⁷⁰

1. 3. Eserleri

Gazzâlî İslam dünyasına ilim ve düşünce yönünden çok fazla katkı sağlamış ve elli beş yıllık ömründe yaklaşık olarak üç yüz ya da dört yüz eser yazmıştır. Gazzâlî'nin yazmış olduğu eserlerin toplam sayfa sayısı ile ömrünün süresinin ortalaması hesaplandığında

⁶⁴ Gazzâlî, *el-Münkız*, 63-70.

⁶⁵ Gazzâlî, *el-Münkız*, 85.

⁶⁶ Gazzâlî, *el-Münkız*, 97.

⁶⁷ Gazzâlî, *el-Münkız*, 98.

⁶⁸ Orman, *Gazzâlî*, 46; Uludağ, “Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazzâlî”, 69; Orman, “Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri”, 242.

⁶⁹ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 54.

⁷⁰ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 54-55; Orman, *Gazzâlî*, 49; Küçük, “İhyâü Ulûmi 'd-dîn”, 166; Çamdibi, *Güzel Ahlâk ve İnsan İlişkileri*, 50; Çağrı, “Gazzâlî”, 13: 493-494.

ömrünün her günü yaklaşık on altı sayfa yazdığı bazı çevrelerce hesaplanmıştır. Ayrıca Gazzâlî'nin eserlerinde değinmediği herhangi bir bilgi ve düşünce alanı yok denecek kadar az olmakla birlikte eserlerini çok farklı alanlarda sistematik bir şekilde yazmıştır.⁷¹ Gazzâlî eserlerinde işleyeceği konuların sınırlarını net bir şekilde belirleyerek eser boyunca bu çizgiye sadık kalmıştır. Gazzâlî'nin yazdığı eserlerin bazıları kendi aralarında birbirlerinin alt sistemlerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda *Mi'yâr'ül-ilm* ile *Mîzânü'l-amel* eserleri farklı konu bakımından, *Makâsîdü'l-felâsife* ve *Tehâfüt'ül-felâsife* eserleri aynı konu bakımından, *el-Basît*, *el-Vasît*, *el-Vecîz* ve *el-Hulâsâ* eserleri aynı konuları farklı dereceler bakımından birbirini tamamlamaktadır.⁷²

Gazzâlî'nin eserleri içerisinde en hacimli ve en önemlisi *İhyâü Ulûmi'd-dîn* olarak görülmektedir. *İhyâ*, Gazzâlî'nin tasavvufi döneminde yazmış olduğu müstakil bir ahlâk eseri olmaktan ziyade ahlâk, tasavvuf, fıkıh ve kelâm ilminin meselelerini de içererek bu mezkur ilimlere yeni bir yorum getirmiştir.⁷³

İhyâ'nın hem adı hem de önsözü göz önüne alındığında, bu eserin İslam topluluğu için ıslah projesi olarak yazıldığı anlaşılmakta olup tüm ilim çevreleri de eserin bu düşünceyle kaleme alındığını kabul etmişlerdir.⁷⁴ Gazzâlî eserinin yazılış nedenini *İhyâ*'nın önsözünde şöyle anlatmaktadır. Gazzâlî Allah yoluna yönelten ilimlerin insanlar arasında yok olup unutulduğunu ve Allah yolunda kılavuz etmeleri gereken alimlerin artık kalmadığını, taklitçiliğin artarak alimlerin ilmin asıl amacından saparak kendi maddi ve manevi çıkarlarını gözeterek iyiliği kötülük, kötülüğü de iyilik olarak gösterdiklerini belirtir. Ayrıca bu alimlerin ilmi sadece insanlar arasında problem çıkartan insanların aralarını yapmada, kadıların sorunları gidermede kullandığı hukuki fetvalardan ya da insanların şan ve şöhret kazanmak uğruna rakiplerini yenmek için yaptıkları tartışmaları ve insanları aldatmak için vaizlerin süslü ve kafiyeli sözlerden başka ilmin olmadığını göstermeye çalıştıklarını belirtmektedir. Gazzâlî bu durumların oluşturduğu tehlikeler nedeniyle ve dini ilimleri canlandırmak, geçmiş imamların

⁷¹ Orman, *Gazzâlî*, 53-55; H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 518-524.

⁷² Orman, *Gazzâlî*, 55.

⁷³ Mustafa Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 3. Baskı (İstanbul: Dem Yayınları Ensar Neşriyat, 2006), 249; Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 67; Mustafa Çağrı, "İhyâü Ulûmi'd-Dîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 12.

⁷⁴ Çağrı, "İhyâü Ulûmi'd-Dîn", 22: 10.

izledikleri yolları açıklamak, İslam alimleri ve Peygamberimiz yanında faydalı olan ilimleri izah etmek amacıyla *İhyâ*'yı yazdığını belirtir.⁷⁵

Gazzâlî eserinde işlediği her konularda genelden özele, basitten karmaşığa giden bir yöntem kullanması insanların eserde geçen konuları daha rahat kavraması ve eserin kolayca okunması sağlanmaktadır.⁷⁶

Gazzâlî *İhyâ*'nın her bölümünde ilk olarak konuyla alakalı ayet ve hadislere değinerek daha sonra Ehl-i Sünnet mutasavvıflardan ve bazı İslam alimlerinden rivayetler nakledip ve en sonunda Gazzâlî kendi düşüncelerine ve değerlendirmelerine yer vermektedir. Gazzâlî'nin kullandığı hadislerin sıhhat seviyesine dikkat etmeyerek eserinde yer vermesi muhaddisler tarafından ciddi derecede eleştirilse de Gazzâlî bu eleştiriler karşısında amacının fetva vermek olmadığını, insanlara vaaz etmek olduğunu belirterek eleştirilere cevap vermektedir. Gazzâlî eserinde akıl, saadet, ruh anlayışı, siyaset ve fazilet anlayışını ifade ederken Eflatun, Aristo ve eklektik İslam felsefesinden şer'i bir ölçüde faydalanmıştır.⁷⁷

Gazzâlî *İhyâ*'da yapmış olduğu derin psikolojik tahlillerle her insanın ruh alemine dönüp bakmasını ve kendini tanımasını sağlamıştır.⁷⁸ *İhyâ*, dört ana bölümden, bu bölümler de on altı bölümden oluşmaktadır.⁷⁹ *İhyâ*, içerdiği konular itibarıyla de insanla ilişki içerisinde olarak insanın kişisel ve toplumsal bütün yönleri ve alakalarıyla insanı çepeçevre kuşatan mantıklı bir sistemle oluşturulmuş ansiklopedik bir eserdir. *İhyâ* herkesin anlayacağı açıklıkta yazılmış bir eser olmakla birlikte zengin ve ince bir üslupla yazılmıştır.⁸⁰ Gazzâlî'nin üslup özelliklerinden bir tanesi de önemli gördüğü meselelerde okuyucuya sorular sorarak okuyucunun zihnini meseleyi anlamaya hazır

⁷⁵ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Kampanya Kitapları, 2016), 1:166-167.

⁷⁶ Küçük, "İhyâü Ulûmi'd-dîn", 173; Suat Cebeci, "Yazılı Dini İletişim ve Gazzâlî'nin İhyâsı", *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 470.

⁷⁷ Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 250; Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 67-68; Çağrı, "İhyâü Ulûmi'd-Dîn", 22: 10; Cebeci, "Yazılı Dini İletişim ve Gazzâlî'nin İhyâsı", 470; Okumuş, "Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhyâü Ulûmi'd-Dîn", 232.

⁷⁸ Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 274.

⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1: 168-169; Uludağ, "Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazzâlî", 73; Okumuş, "Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhyâü Ulûmi'd-Dîn", 230.

⁸⁰ Orman, *Gazzâlî*, 100-102; Cebeci, "Yazılı Dini İletişim ve Gazzâlî'nin İhyâsı", 470.

etmesidir.⁸¹ Ayrıca *İhyâ*, Gazzâlî'nin tasavvufî hayatı yaşadığı zamanda edindiği tecrübeler ile yazılmış olup yazıldığı devrin izlerini taşımaktadır.

İhyâ, yazıldıktan sonra kimi insanlar tarafından anlaşılmayan noktalarından dolayı yasaklanmış hatta yakılmış ve Gazzâlî sapıklıkla suçlanmıştır. Bunun üzerine Gazzâlî anlaşılmayan noktaların izahı için *el-İmlâ an İşkâlât el-İhyâ* adında bir eser yazmıştır. Bu eser yazılmış olsa da *İhyâ* üzerindeki tartışmalar Gazzâlî'nin ölümünden sonra da devam etmiştir.⁸² Ayrıca *İhyâ* üzerine birçok özet ve şerhlerinde yazıldığı belirtilerek Gazzâlî'nin eserlerinden *el-Erbaîn*'i *İhyâ*'nın Arapça ihtisarı, *Kimyâ-yı Saâdet*'i ise Farsça ihtisarı olarak kabul edilmiştir.⁸³ Ayrıca *İhyâ*'nın, İslam dünyası üzerindeki etkisini Sübki şöyle ifadelendirmiştir: “İlim ehli tarafından yazılan eserlerin hiçbiri olmasaydı da sadece *İhyâ* kalsaydı, tek başına halkın ihtiyacını karşılamaya kâfi gelirdi.”⁸⁴ Bu söz ile *İhyâ*'nın İslam aleminde ne kadar büyük bir yerinin ve görevinin olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâlî'nin bir başka eseri de fikri hayatını anlattığı otobiyografik eseri *el-Münkız mined-dalâl*'dir. Gazzâlî *el-Münkız*'da eserinin yazılış sebebinin şöyle belirtmiştir:

“Benden ilimlerin gayesini ve sırlarını, mezheplerin tehlikelerini ve içyüzlerini sana açıklamamı istedin. Birbirine zıt anlayış ve yöntemlere sahip fırkaların çalkantıları içinden hakikati bulup çıkarmak için çektiğim sıkıntıları; taklit çukurundan kurtulup her şeyi sorgulayarak aslını araştırma zirvesine nasıl yükseldiğimi anlatmamı istiyorsun.”⁸⁵

Eserin içeriğine bakıldığında Gazzâlî ilk olarak şüpheciliğine ve düşünce bunalımlarına, hakikati arama yolculuğunda kelâm ilminden yararlandığı kısımlara, hakikatin bilgisine ancak imamları taklit ederek ulaşılabileceğini savunan Ta'limiyye ve felsefe ilmi hakkındaki araştırmalarının ve incelemelerinin sonucunda tasavvuf ilmine yöneldiğine

⁸¹ Mehmet Vural, “Gazzâlî’de Metodolojik Yaklaşımlar”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 283-291.

⁸² Orman, *Gazzâlî*, 102-103. bk. Mehmet Zeki İşcan, “Gazzâlî’nin İhyâ ve Islah Düşüncesine Genel bir Bakış”, *Büyük Müttefekkir Gazzâlî*, tsh. Hacı Duran Namlı (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 153-156.

⁸³ Orman, *Gazzâlî*, 105; bk. Hüseyin Ünal, “Gazzâlî Hakkında Yazılmış Eserler ve Tezler Bibliyografyası”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 540-551; Çağrı, “İhyâü Ulûmi’-d-Dîn”, 22: 11-12.

⁸⁴ Subki, *Tabakat*, 4/107 akt. Okumuş, “Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhyâü Ulûmi’-d-Dîn”, 237; Çağrı, “Gazzâlî”, 13: 490.

⁸⁵ Gazzâlî, *el-Münkız*, 1.

ve hakikat bilgisini edinme yolculuğunda yaşadığı tecrübelerine yer vererek hocalık mesleğini neden bırakıp tekrar başladığına değinmiştir.⁸⁶

Gazzâlî'nin diğer eserleri sınıflandırılmış olarak şöyledir:

Gazzâlî'nin kelâm ilmine dair yazdığı eserler: *el-İktisâd fî'l-itikâd*, *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*, *er-Risâletü'l-kudsiyye*, *Kavâiddü'l akâid* ile *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-kelâm*, *Maksadü'l-esnâ*, *Faysalü't-tefrika*, *el-Kanûnü'l-küllî fî't-te'vil*, *ed-Dürretü'l-fâhire*, *Hucetü'l-hak*.⁸⁷

Felsefe ilmine dair yazdığı eserler: *Makâsıdü'l-felâsife*, *Tehâfütü'l-felâsife*, *Mışkâtü'l-envâr*, *el-Münkız mine'd-dalâl*, *el-Madnûn bih alâ gayri ehlih*, *el-Madnûn bih alâ ehlih*, *er-Risâletü'l-ledüniyye*.⁸⁸

Tasavvuf ve ahlâka dair yazdığı eserler: *İhyâü Ulûmi'd-dîn*, *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâi'l-lâhi'l-husnâ*, *Mizânü'l-amel*, *Bidâyetü'l-hidâye*, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, *el-Erbaîn fî usûli'd-dîn*, *Kimyâ-yı Saâdet*, *Eyyühe'l-veled*, *Mışkâtü'l-envâr*, *Minhâcü'l-âbidîn*, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, *el-Madnûn bih alâ gayri ehlih*, *el-Madnûnî's-sağîr*.⁸⁹

Fıkıh ilmine dair yazdığı eserler: *el-Menhûl fî'l-usûl*, *el-Basît*, *el-Vasit*, *el-Vecîz*, *el-Fetâvâ*, *el-Müstasfâ fî ilmi'l-usûl*, *Hulâsatü'l-Muhtasar*, *Ğâyetü'l-gavr fî dirâyeti'd-devr*, *et-Talika*, *Meâhizü'l-hilâf*, *Tehzîbü'l-usûl*.⁹⁰

Mantık ilmine dair yazdığı eserler: *Mi'yârü'l-ilim*, *Mihakkü'n-nazar*, *Şifâ'ü'l-galîl*, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, *Tahsînü'l-meâhiz*, *Lübâbü'n-nazar*, *el-Mebâdi ve'l-gayât*.⁹¹

Ayrıca bu eserlerin haricinde Gazzâlî'ye nisbet edilen telhis ve seçmeler şeklinde olan birçok eseri de vardır.⁹²

1. 4. İlmi Şahsiyeti

⁸⁶ Gazzâlî, *el-Münkız*, 2.

⁸⁷ Çağrıci, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 59; Orman, *Gazâlî*, 57-58; Karlığa, “Gazzâlî”, 13: 520-521.

⁸⁸ Çağrıci, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 61; Orman, *Gazâlî*, 57; Karlığa, “Gazzâlî”, 13: 521-522.

⁸⁹ Çağrıci, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 63; Orman, *Gazâlî*, 57-58; Karlığa, “Gazzâlî”, 13: 523-524.

⁹⁰ Çağrıci, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 57-58; Orman, *Gazâlî*, 57-58; Karlığa, “Gazzâlî”, 13: 518-519.

⁹¹ Çağrıci, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 60; Orman, *Gazâlî*, 58; Karlığa, “Gazzâlî”, 13: 519-520.

⁹² bk. Karlığa, “Gazzâlî”, 13: 524.

Gazzâlî'nin değinmediği herhangi bir bilgi ve düşünce alanı yok denecek kadar az olduğundan ansiklopedik diye tabir edilen çok yönlü bir ilmi kişiliği vardır.⁹³ Bir alimin adı anıldığında doğrudan onun hangi ilim sahasında söz sahibi olduğu aklımıza gelmekteyse Gazzâlî'nin adı anıldığında tek bir ilim dalı akla gelmemektedir. Zira Gazzâlî öğrendiği bütün ilim dallarında yaşadığı zamanın en üst seviyesinde söz sahibi olmuştur. Gazzâlî fıkıh ilminde ictihad edecek seviyede bir fakih, kelâm ilminde görüşleriyle yeni bir devir başlatan bir mütekellim, zamanındaki her şeyi akla dayandıran felsefe anlayışına karşı mücadele veren bir filozof ve tasavvufun sistematik bir ilim olarak kabul görmesine katkı sağlayan bir mutasavvıftır. Gazzâlî'nin böyle çok yönlü oluşu onun hakikatin bilgisine ulaşma arzusunun ve şüpheli bir mizaca sahip oluşunun sonucudur. Ayrıca Gazzâlî ilim insanı olmak için ilk şartı taklit ve körü körüne bağlılık göstermekten uzak durmak olarak belirterek taklit ve taassuptan kaynaklı bilgilerin şüpheyile karşılanması gerektiğini ifade etmektedir.⁹⁴ Gazzâlî bu düşüncesini kendi hayatına da uygulayarak taklit yoluyla öğrendiği tüm bilgilerin doğruluğundan şüphe ederek bu bilgileri tekrardan araştırmıştır.⁹⁵

Gazzâlî zamanında Fârâbî ve İbn Sinâ'yla altın çağını yaşayan din ile felsefenin beraberliğini sağlama hareketiyle dini felsefe ile aklileştirme olayını direkt veya dolaylı olarak bitirmiştir. Gazzâlî akıl ve iman ile felsefe ve din arasından net bir seçim yaparak imanı aklileştirmeye çabalamanın imanın esasına aykırı olduğuna inanarak felsefe ilmine yönelik yaptığı eleştiriler ehl-i Sünnet anlayışının hakim olduğu İslam aleminde Yunan kültür ve düşüncesinden etkilenerek oluşturulan akılcı felsefe anlayışını bitirerek hikmeti esas alan bir felsefe anlayışı olarak tasavvufun doğmasına zemin hazırlamıştır.⁹⁶

Gazzâlî devrindeki dinle alakalı ortaya çıkan birçok problemi Kur'ân ve Sünnet'e dayalı bir şekilde çözerek genel anlamda dini, özel anlamda ise İslam'ı savunmuştur.⁹⁷ Gazzâlî'nin katkılarıyla tasavvuf ilmi, Sünni İslam'a katkı sağlayan bir ilim olarak tüm çevreler tarafından kabul edilmiştir. Gazzâlî kelâm ve fıkıh ilimlerini tasavvuf ilmiyle ilişkilendirmiş ve tasavvuf ilmine meşruiyet kazandırmıştır. Gazzâlî'nin tasavvufu, bir

⁹³ Orman, *Gazzâlî*, 54; Yavuzylmaz, *Gazzâlî*, 9.

⁹⁴ Çağrııcı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 55-56; Orman, *Gazzâlî*, 54, 109.

⁹⁵ Çağrııcı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 57.

⁹⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 195-196.

⁹⁷ Çağrııcı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 62; Orman, *Gazzâlî*, 141; Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 196.

yandan eleştirerek bir yandan da İslam’a aykırı hususlardan arındırarak tasavvufun ilk ve en önemli ıslahatçısı olarak kabul edilmekle beraber tasavvufu diğer ilimlerle sentezlemesi İslam aleminde yeni oluşumların meydana gelmesini sağlamıştır.⁹⁸ Ayrıca Gazzâlî’nin tasavvufi ahlâka “*nur üstüne nur*” ifadesini kullanarak din ve akıl prensipleri ölçüsünde ciddi değer verdiği ve ahlâkta önemli olanın Kur’ân ve Sünnet’in emirlerine hem zahiri anlamda hem de batını anlamda uyulması olduğunu belirtilmektedir.⁹⁹

Gazzâlî şeriata dayalı ahlâk anlayışıyla, felsefi ve tasavvufi ahlâkı sentezleyen en başarılı ahlâkçı olarak bilinmekle birlikte¹⁰⁰ büyük İslam ahlâkçısı olarak da anılmaktadır. Nitekim Gazzâlî de ehli sünnet alimlerinin savunduğu gibi anti-utilitarist (faydacı ahlâk karşıtı) bir anlayışı savunmaktadır. O, zamanında kabul gören ahlâk anlayışını katı formalizmden ayırmaya gayret göstermiş ve ahlâki değerleri sadece yapılması gereken bir davranış olduğu için yerine getiren erdem sahibi insanların bu davranışları gerçekleştirirken bir amaç uğruna yapmaları gerektiğini ve bu amacın ise dini ve ahlâki değerlerle uyumlu olması gerektiğini söylemiştir.¹⁰¹ Gazzâlî İslam ahlâkına dair konular hakkındaki görüşlerini belirtirken başta kendi zamanından önce oluşturulan kapsamlı ahlâk literatüründen yararlanmıştı. Ancak Gazzâlî’den önceki ve sonraki zaman dilimi olsun kimse ahlâk meselelerini Gazzâlî kadar derinlemesine incelememiş ve hakim olamamıştır.¹⁰² Bu düşüncüyü Müsteşrik Carra de Vaux’nun şu sözleri desteklemektedir: “*Şarkta, İbn Sinâ için olanlar Gazzâlî içinde olmuş ve ahlâk felsefesinde Gazzâlî aşılammıştır.*”¹⁰³ Ayrıca Carra de Vaux, Gazzâlî’nin ilmi şahsiyeti hakkında şöyle demiştir:

*“Gazzâlî çağdaş anlamda bir ahlâk bilgini ve analizci bir filozoftur. Psikolojiyi ve mantığı, kıyasın önüne geçirmiştir. Öte yandan ruhundaki asalet, yaşadığı temiz hayat ve çalışmalarının genişliği göz önünde bulundurulursa, onun ortaçağ düşüncesinin en büyük temsilcisi olarak kabul edilmemesi mümkün değildir.”*¹⁰⁴

⁹⁸ Orman, *Gazzâlî*, 140-141; Uludağ, “Gazzâlî”, 13: 515; Yavuzylmaz, *Gazzâlî*, 56.

⁹⁹ Çağrııcı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 250; Çağrııcı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 67-68.

¹⁰⁰ Çağrııcı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 250; Çağrııcı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 67.

¹⁰¹ Çağrııcı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 275; Çağrııcı, “Gazzâlî”, 13: 504.

¹⁰² Çağrııcı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 273; Çağrııcı, “Gazzâlî”, 13: 504.

¹⁰³ Çağrııcı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 67.

¹⁰⁴ Orman, *Gazzâlî*, 110.

Gazzâlî İslam aleminde verdiği tüm çabalarından dolayı İslam'ın delili anlamındaki “*Hüccetü'l-İslam*” lakabıyla anılmaktadır.¹⁰⁵ Ayrıca Gazzâlî'yle birlikte İslam aleminde bir yenilenme ve dini ilimlerde canlanma söz konusu olduğundan ona yaşadığı zamanın yenileyicisi anlamında “*Müceddid*” ve “*Zeynüddin*” lakapları da verilmiştir.¹⁰⁶

Gazzâlî eseri *el-Münkız*'da hayatının ilk anlarından itibaren hakikat bilgisine ulaşmayı gaye edinmiş olduğunu ve bundan dolayı daha küçükken toplumun gelenek ve göreneklerine dayalı inanç taklidinden kurtulduğunu söylemektedir. Gazzâlî “*Her çocuk, İslam karakterine uygun olarak doğar. Sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan veya ateşperest yapar.*”¹⁰⁷ hadisinden yola çıkarak zihninde İslam fıtratına uygun olarak dünyaya gelmenin hakikati ile ebeveynlerin ve hocaların dini inançlarını taklit ederek elde edilen inancın hakikatının ne olduğuna dair bir düşüncenin belirlediğini söylemektedir. Gazzâlî bu iki düşünceden hangisinin hak hangisinin batıl olduğu hakkında birçok görüşün olduğunu belirterek kendi kendine gayesinin bu düşüncelerin hakikatini bilmek olduğunu bundan dolayı da ilk olarak da bilginin hakikatının ne olduğunu öğrenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Gazzâlî bu sonuçtan kesin olan bilginin, bilinenin şüpheye yer vermeyerek ortaya çıktığı ve hatanın olmadığını bir bilgi türü olduğunu belirterek kesinliğine tam olarak inanmadığı hiçbir bilgiye güvenemeyeceğini söylemektedir.¹⁰⁸

Gazzâlî bundan sonra edindiği tüm bilgilerini tetkik etmeye başlar ve duyu organlarıyla aldığı bilgiler ile aklın ilkelerinin sonucunda ortaya çıkan zorunlu bilgiler haricinde bir bilgiye sahip olmadığını anladığını ifade eder. Bu durum Gazzâlî'yi akıl ve duyu organlarının sağladığı verilerin gerçekliğini ortaya çıkarmaya ve kesin bilgi kaynağı olarak gördüğü bu kanallarda da hataların olabileceği düşüncesine götürerek, bu kanalların sağladığı bilgiye kesin bir şekilde güvenemeyeceğini belirtmektedir.¹⁰⁹ Bu kanallarla kesin ve mutlak bir bilginin olmayacağını anlayan Gazzâlî bu durumun kendisindeki şüpheliği arttırıp her şeye şüpheyle yaklaşmasına ve sağlığının gittikçe

¹⁰⁵ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı*, 62; Orman, *Gazzâlî*, 31; Bayraktar, “Gazzâlî Kimdir ve Nedir?”, 7.

¹⁰⁶ Orman, *Gazzâlî*, 142; Bayraktar, “Gazzâlî Kimdir ve Nedir?”, 7; Çağrı, “Gazzâlî”, 13: 489.

¹⁰⁷ Buhârî, “Cenâiz”, 80 (Buhârî'nin, *Sahih* adlı eserinin Cenâiz bölümünün 80. bâbı).

¹⁰⁸ Gazzâlî, *el-Münkız*, 5-6.

¹⁰⁹ Gazzâlî, *el-Münkız*, 7-8.

kötüleşmesine sebep olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰ Bu hastalık hali iki ay kadar devam etmiş ve hastalıktan kurtuluşunu Gazzâlî Allah'ın kalbine akıttığı nur ile gerçekleştiğini, bu nurun ise bilgilerin çoğunluğunun anahtarı olduğunu belirtir.¹¹¹ Gazzâlî Allah'ın kendisine verdiği bu lütuf sonucunda hakikati arayanların dört grup olduğunu belirtmiştir. Bunlar; kendilerinin görüş ve düşüncelerinin olduklarını söyleyen kelâmcılar, hakikat bilgisinin sadece günahsız bir imamdan öğrenileceğine inanlar olarak Bâtıniler, kendilerinin mantık ve kesin delili elde ettiklerini sananlar olarak filozoflar ve kendini keşf ve mücâhede sahibi olarak Allah'ın seçilmiş kulları olarak gören mutasavvıflardır.¹¹²

Gazzâlî hakikat bilgisinin bu gruplardan birinde olduğuna inanarak eğer bunlarda da yoksa o zaman hakikate erişme ümidinin olmadığını zira taklidi terk ettikten sonra yine ona geri dönmenin mümkün olmadığını belirtir.¹¹³ Gazzâlî hakikate ulaşmak için bu ilimlerle ilgili araştırmalar yapmıştır. Bu ilimler hakkındaki araştırmalarına sırasıyla değinelim.

1. 4. 1. Kelâm İlmî

Gazzâlî hakikat bilgisini araştırmaya ilk olarak kelâm ilmini kelâmcılarla birlikte esaslı bir şekilde öğrenmekle başlamaktadır. Kelâm ilminin ehli olan alimlerin eserlerini okuyarak bu ilmin amacının ehli sünnet inancını bidatçı topluluklara karşı korumak olduğu ve amacını yerine getirme konusunda yeterli olduğu kanaatine varmaktadır.¹¹⁴

Gazzâlî kelâm ilminin bidatçılara karşı mantıklı bir sistem içinde onların çelişkilerini Kuran ve Sünnet'e dayanarak ortaya çıkardığını ve onları tenkit ettiğini belirtmiştir. Bu çabanın herhangi bir kanıtı gerek duyulmadan Kuran ve Sünnet'e dayalı açık bir şekilde kat'i bilgilere dayandığından Gazzâlî bu ilmin hakikate ulaşma yolunda aradığı çözümü barındırmadığını belirtmiştir.¹¹⁵

Gazzâlî kelâm ilminin izhar ettikten ve bu ilimle ilgilenenlerin sayılarının artmasından sonra kelâmcıların Sünnet'i müdafaayı ve tüm şeylerin hakikatini araştırıp incelemeye

¹¹⁰ Gazzâlî, *el-Mümkız*, 11.

¹¹¹ Gazzâlî, *el-Mümkız*, 12.

¹¹² Gazzâlî, *el-Mümkız*, 15.

¹¹³ Gazzâlî, *el-Mümkız*, 16.

¹¹⁴ Gazzâlî, *el-Mümkız*, 17.

¹¹⁵ Gazzâlî, *el-Mümkız*, 18.

başladıklarını belirtir. Bilhassa kelâmcılar, cevher ve araz kavramlarının hakikatini ve bu kavramlarla ilgili hükümlerle ilgilenmiş ve bu kavramları detaylıca araştırmaya çalışmışlardır. Gazzâlî kelâmcıları, bu tutumundan dolayı eleştirmiş ve kelâm ilminin asıl amacından uzaklaştıklarını ve bu tutumlarının sonucu olarak da avam tabakasındaki insanların inanç farklılıklarını oluşturan zihin bulanıklıklarını tamamen gideremediklerini, giderildiğini düşünenlerin ise hakkında doğru ve net bir bilginin bulunmadığı konularda taklitten öteye geçemediklerini belirtmektedir. Gazzâlî *el-Münkız*'da bu açıklamaları yaparken amacının kelâm ilminden medet umanları eleştirmek olmadığını, bu ilmin sadece kendisi için bir şifa kaynağı olamayacağını ama başkasının derdine şifa olabileceğini belirtmektedir.¹¹⁶ Ayrıca Gazzâlî mantık ilmini kelâm ilmine dahil ederek Eş'arî kelâm ilminde indeterminist bir yaklaşım ortaya koymakla Eş'arî kelâmında yeni bir devri başlatmıştır.¹¹⁷

Gazzâlî öncelikle *el-İhyâ* ve *Tehâfütü'l-felâsife* olmak üzere farklı birçok eserlerinde kelâm ilminin konularına değinmiştir. Sadece kelâm ilminin konularını içeren eserlerinden bazıları da şöyledir: *el-İktisâd fî'l-itikâd*, *Fedâ'ihu'l-Batıniyye*, *er-Risâletü'l-kudsiyye*, *Kavâiddü'l akaid* ile *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-kelâm*.¹¹⁸

1. 4. 2. Felsefe İlmi

Gazzâlî hakikati araştırma konusunda kelâm ilmini detaylıca araştırıp öğrenmiştir. Ama Gazzâlî derdine aradığı dermanı kelâm ilminde bulamayarak felsefe ilmine yönelmiştir. Gazzâlî bir ilmin en önemli konularına etraflıca hakim olamayan bir kimsenin o ilimdeki bozulmaları fark edemeyeceğini belirterek ilmi öğrenmeye çalışan bir kimsenin o ilmi derinlemesine öğrenerek o ilmin en önde gelen alimin ilmi seviyesine gelmesi gerektiğini söylemektedir. Gazzâlî böylesine felsefeyi en ince ayrıntısına kadar inceleyen bir alimi tanımadığını bundan dolayı da herhangi bir hocadan ders almadan kendi çabasıyla felsefe kitaplarını incelemeye başlamış¹¹⁹ ve iki yıldan daha kısa bir sürede üst seviyede felsefe ilmine hakim bir konuma gelmiştir. Daha sonra felsefeye dair konular üzerinde bir yıl düşünüp felsefenin en ince ve hassas meseleleri üzerinde

¹¹⁶ Gazzâlî, *el-Münkız*, 18-19.

¹¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime* (Beyrut: Daru İhyâi't-türâsi'l-Arabi, ts.), 465-466 akt. Çağrıcı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 59.

¹¹⁸ Karlığa, "Gazzâlî", 13: 520-521.

¹¹⁹ Gazzâlî, *el-Münkız*, 21.

araştırma yaparak felsefe ilmindeki bozulmaları, hakikati ve hayalleri net bir şekilde anladığını belirtir.¹²⁰

Gazzâlî araştırmalarının sonucunda filozofların hatalarının çoğunluğunun ilahiyat alanında olduğunu ifade ederek onların mantık ilimlerinde kullandıkları delillerde aradıkları şartları ilahiyat alanında aramadıklarını bundan dolayı da birçok ihtilafın ortaya çıktığını belirtir. Gazzâlî filozofların ilahiyat alanında yaptığı hataları, üç tanesinde kafir, on yedi tanesinde de bidatçı olarak toplamda yirmi maddede toplamıştır. Bu maddeleri çürütme yolunun açıklamasını da “*Tehâfütü’l-felâsife*” adlı eserinde belirtmiştir. Filozofların kafir olarak adlandırıldığı üç mesele tüm İslam alemine ters düşmekle birlikte şöyledir:¹²¹

1- Bazı filozofların, öldükten sonra bedenlerin dirilmeyeceğini, ödülün ve cezanın sadece ruhun göreceğini belirterek dinin ana esasını inkar etmişlerdir bundan dolayı kafir olarak nitelendirilmişlerdir. Nitekim, ruhların ödül ve ceza alacağı kesindir bundan dolayı filozofların ödül ve cezanın ruha özgü olduğunu söylemeleri doğru olmamakla beraber öldükten sonra bedenın tekrar dirilmeyip ödül ve ceza almayacağını belirtmeleri yanlıştır. 2- Kafir olarak nitelendirilmelerindeki ikinci neden ise Allah’ın sadece bütünü bilebileceğini parçayı bilemeyeceğini belirtmeleridir. Aksine “*Ne göklerde ve ne de yerde zerre ağırlığında bir şey bile ondan gizli kalmaz.*”¹²² 3- Son neden olarak da evrenin ezeli olduğunu savunmalarıdır.¹²³ Zira ezeli olan yalnızca Allah’tır.

Gazzâlî felsefe ilmini detaylıca öğrendikten sonra aklın sadece tüm güç konuları aydınlatacak kudrette olmadığını anladığını ve bu ilmin hakikati bulma amacını taşımadığını belirtir.¹²⁴ Gazzâlî’nin felsefeye yönelik yaptığı eleştiriler bazı kimseler tarafından İslam alemindeki ilmi düşüncenin yıkımı olarak da görülse de aslında Gazzâlî zamanındaki ilimlerin asıl amaçlarından sapmaları sebebiyle dini ilimleri tekrardan canlandırmayı amaçlayarak ilmi düşüncenin gelişimi için muazzam bir çaba sarf etmiştir.¹²⁵

¹²⁰ Gazzâlî, *el-Mümkız*, 22.

¹²¹ Gazzâlî, *el-Mümkız*, 33.

¹²² Sebe’ 34/3.

¹²³ Gazzâlî, *el-Mümkız*, 34.

¹²⁴ Gazzâlî, *el-Mümkız*, 44.

¹²⁵ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 22.

Gazzâlî'nin felsefeye dair yazdığı bazı eserleri şunlardır: *Makâsîdü'l-felâsife*, *Tehâfütü'l-felâsife*, *Miškât'ül-envâr*, *el-Münkız mine'd-dalâl*.¹²⁶

Tasavvuf ilmi hakkındaki araştırmalarına tasavvufi şahsiyeti başlığı altında yer verilmiştir.

1. 5. Tasavvufi Şahsiyeti

Gazzâlî zahiri ve İslâmî ilimleri derinlemesine bilen akli ve felsefi ilimlerde söz sahibi olan bir alim iken içinde hakikat bilgisine ve ebedi kurtuluşu kazandıracak araştırmalara yönelmesi, derin eğilimlere ve düşüncelere dalması ve uzun süren şüphe halinin sonucunda bunalıma girmesi, sonuç itibarıyla de hakikatin bilgisine ulaşmak ve ebedi kurtuluşa ulaşmak için ilim, amel ve manevi tecrübeyi temel alan tasavvuf ilmine yönelmesi ve vefatına kadar bu düşüncesini sürdürmesi hem kendi tasavvufi şahsiyetinin gelişimine hem de tasavvuf ilminin tarihine katkı sağlamıştır.¹²⁷

Gazzâlî tasavvufi faaliyetin fazla olduğu bir çevrede dünyaya gelmiş ve yetişmiştir. Ayrıca ilim öğrenme süreci devam ederken birçok mutasavvıfla görüştüğü ve tasavvufta ilk intisab ettiği şeyhin ise Ebû Ali el-Fârmedî olduğu rivayet edilmektedir.¹²⁸

Gazzâlî yukarıda anlatıldığı gibi kelâm, felsefe ve Bâtıniler hakkında araştırma yaptıktan sonra hakikati mutasavvıfların gittiği yolda araştırmaya başlamıştır. Gazzâlî *el-Münkız*'da belirttiği üzere tasavvuf ilminin araştırmasını ilmi anlamda olgunluğunun en üst seviyede olduğu dönemde yapmıştır. Bu araştırmaları sonucunda mutasavvıfların ilim ve amel ile hareket ettiklerini ve “onların ilimlerinin özünü, nefsin yokuşlarını aşmak ve nefsi kötü huylardan ve çirkin vasıflardan temizlemektir” şeklinde ifade etmiştir. Gazzâlî tasavvuf konusunda Ebû Talib el-Mekki'nin “*Kûtu'l-kulüb*” adlı kitabını, Hâris el-Muhâsibî'nin kitaplarını, Cüneyd-i Bağdâdî, İmam Şiblî, Bayezid-i Bistâmî'nin eserlerini veya onlardan rivayet edilen sözleri içeren eserleri incelemiştir.¹²⁹ Gazzâlî okuduğu bu kitaplardan tasavvuf ilminden maksadın ne olduğunu anladığını

¹²⁶ Karlığa, “Gazzâlî”, 13: 521-522.

¹²⁷ Uludağ, “Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî”, 65-66; Yavuzılmaz, *Gazzâlî*, 9; Uludağ, “Gazzâlî”, 13: 516.

¹²⁸ Takıyyüddin es-Sübki, *Tabakâtü's-Şaşıyyeti'l-kubra* (Mısır: y.y., 1324), 4: 109 akt Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı*, 63; Çağrı, “Gazzâlî”, 13: 490; Çamdibi, *Güzel Ahlak ve İnsan İlişkileri*, 51; Uludağ, “Gazzâlî”, 13: 516.

¹²⁹ Gazzâlî, *el-Münkız*, 61.

belirtmek mutasavvıfların hallerine kitap okumakla değil bilgiyi amellerinde uygulayarak ulaşılabilirliğini ve mutasavvıfların konuşmayı gaye edinen insanlar olmadığını hâl insanı olduklarını ifade etmiştir.¹³⁰ Gazzâlî on yıl süren bu süreçte mutasavvıfların, hal ve davranışlarının nübüvvetlik nurundan beslendiğini ve en güzel ahlâk sahibi olduklarını belirtir.¹³¹ Bundan dolayı Gazzâlî müridin ibadetlerde peygamberi taklit ederek ruhunun manevi hastalıklardan korunacağını ve kalbinin tasfiye edileceğini belirtir.¹³²

Gazzâlî tasavvuf ilmini araştırması sonucunda ayrıca ebedi saadetin, insanın helali gözetip haramdan kaçınması, nefsinin heva ve heveslerinden uzak durması ve kalbinin dünyayla ilgisini keserek ahirete yönelmesi sonucunda gerçekleşeceğini belirtir.¹³³ Gazzâlî Allah'a yönelen insanın kalbinde dünyaya bağlılık oluşturacak olan mal ve mevki sevgisinden vazgeçmesi gerektiğini vurgulayarak kendi hayatından örnekler verir.¹³⁴

Gazzâlî bu süreçte yalnızca hakikat bilgisine akılla ulaşamayacağını aynı zamanda kalbini bu bilgilerle besleyerek kişinin ameli gayret göstermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Böylece hakikat bilgisine ulaşmayı hedeflemekle birlikte kâmil bir hayat yaşamayı da hedeflemiştir.¹³⁵

Gazzâlî hakikat için çaba göstermeyi ve bilgiyle amel etmeyi Kur'ân ve Sünnet'ten kanıtlarla destekleyerek anlatmıştır. Bu sayede Gazzâlî bu metodu ile Şeriat ile tasavvuf ilmini birleştirmiştir. Nitekim bu hususta İskoç şarkiyatçı Macdonald şöyle dediği aktarılmıştır:

“Tasavvuf İslam aleminde Gazzâlî'den önce de vardı. Fakat ona dine aykırı olarak bakılırdı. Gazzâlî'nin hayat sahnesine çıkması ile tasavvufun talimleri bir hayli revaç buldu. Bu, Gazzâlî'nin Şeriat ile tasavvuf arasında intibak sağlaması ve tasavvufu beğenir hale getirmesi sayesinde gerçekleşti. Bundan sonra sûfiler, sünnî

¹³⁰ Gazzâlî, *el-Münkız*, 62.

¹³¹ Gazzâlî, *el-Münkız*, 70.

¹³² Gazzâlî, *el-Münkız*, 81.

¹³³ Gazzâlî, *el-Münkız*, 63.

¹³⁴ bk. Gazzâlî, *el-Münkız*, 64-68

¹³⁵ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 64.

Müslümanlar hatta artık bütün Müslüman fırkalar arasında saygı değer bir hüviyet kazandılar.”¹³⁶

Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde “*ittihâd, hulûl ve ibâhîlik*” gibi aşırı İslam dışı tasavvufi düşünceler yaygınlık kazanmakla birlikte Gazzâlî bu düşünce yapılarını kesin bir şekilde reddederek tasavvuftaki fena halindeki şathiyelerin bu kavramlarla hiçbir alakasının olmadığını ve Allah'ın hiçbir zaman kulla birleşmesinin veya hulul etmesinin mümkün olamayacağını belirtir. Nitekim Gazzâlî'ye göre aklın, fena hali gibi tasavvufi halleri idrak edebileceği bir vasfı yoktur. Ama Allah'ın lütfuyla kuluna vefat vakti gibi bazı bilgileri bildirmesi de imkan dahilindedir. Bu durum, insanın kendisini Allah'a denk bir hale getireceğini haber vermesi anlamına gelmemekle birlikte akli anlamda da imkansızdır.¹³⁷

Gazzâlî'nin bazı tasavvufi eserleri; *İhyâü ulûmi'd-dîn, el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâi'l-lâhi'l-husnâ, Mizânü'l-amel, Bidâyetü'l-hidâye, Cevâhiru'l-Kur'ân, el-Erbaîn fî usûli'd-dîn, Kimyâ-yı-saâdet, Eyyühe'l-veled, Mişkâtü'l-envâr, Minhâcü'l-âbidîn, er-Risâletü'l-ledünniyye, el-Madnûnü bih alâ gayri ehlih, el-Madnûnü's-sağîr*.¹³⁸

¹³⁶ Süleyman Dünyâ, *el-Hakika fî nazari'l-Gazzâlî* (Mısır: y.y., 1947), 68 akt. Çağrıcı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 65-66; Orman, *Gazzâlî*, 140-141.

¹³⁷ Uludağ, “Gazzâlî”, 13: 517.

¹³⁸ Karlığa, “Gazzâlî”, 13: 523-524.

BÖLÜM II: TASAVVUFÎ EĞİTİM VE DEĞERLER EĞİTİMİ

2. 1. TASAVVUFÎ EĞİTİM

2. 1. 1. Tasavvufî Eğitimin Tanımı

Tasavvufî düşünce, şeyhlerin ve talebelerinin hayat tarzlarında görülen, yaşamları süresince gerek konuşmaları gerek insanlarla olan muhabbetleri ve halleri ile insanların hem manevî anlamda hem de ilmi anlamda geliştirilmelerini sağlayan bir eğitim sistemi olmuştur.¹³⁹

Tasavvuf ilminde mutasavvıflar, insanları ruhî açıdan nefsin terbiyesi ve kalbin tasfiye edilişi gibi çeşitli yöntemlerle eğitmeye çalışmışlardır. Tasavvufî eğitimi gerçekleştirebilmek için de tekke, zaviye, dergah gibi özel kurumlar inşa etmişlerdir. Bu kurumlar insanın kişisel ve toplumsal yaşamında derin izler bırakmıştır. Bu kurumlarda sağlanan eğitim ve öğretimde medresedeki eğitim ve öğretim programından farklı olarak tasavvufî öğretilerin yer aldığı özel bir program gerçekleştirilmekteydi.¹⁴⁰

Günümüzde eğitim faaliyetleri yapan kurumların temel aldıkları eğitim sistemi ile tasavvufî eğitim sistemi bilginin kullanım şekli hakkındaki görüşlerinden dolayı birbirinden ayrılmaktadır. Günümüz eğitim anlayışında öğretilen bilginin kişide istenilen davranışları gerçekleştirmesi beklenirken tasavvufî eğitimde insanın amelleriyle, hakikatin bilgisini elde etmesi istenmekte olup hem kişisel hem de toplumsal eğitim birlikte ele alınmaktadır. Bundan dolayı her iki eğitim anlayışında da elde edilen bilgiler birbirinden farklı olmaktadır.¹⁴¹

Tasavvuf klasiklerinden *Avârifü'l-Maârif*'in müellifi olan Sühreverdi eserinde İslamî ilimlerin dille, imanî ilimlerin ise kalple alakalı olduğunu belirterek bilgiyi derecelendirip sınıflandırmıştır. Buna göre, “*ilme'l-yakîn*”, delil ve nazar ile elde edilen ilimdir. “*Ayne'l-yakîn*”, Allah'ın kuluna ihsanda bulunmasıyla kulun kalbinde meydana

¹³⁹ Ahmet Yaşar Zengin, “Tasavvufî Eğitim Anlayışı ile Günümüzdeki Bazı Eğitim Kavramlarının Örtüştüğüne Dair Bir Çalışma”, *Kastamonu Üniversitesi II. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu*, ed. y. (Kastamonu: y.y. , 2014), 653; Vahit Göktaş, “Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkanlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011): 139.

¹⁴⁰ Şakir Gözütok, “Tasavvufî Eğitimde Bilginin Elde Edilmesi”, *Tasavvufî İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 6 (2001): 91; Göktaş, “Tasavvufî Terbiye”, 146; Muhiddin Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015), 16.

¹⁴¹ Gözütok, “Tasavvufî Eğitimde Bilginin Elde Edilmesi”, 91; Göktaş, “Tasavvufî Terbiye”, 139.

gelen ilham ve keşf sonucundaki marifettir. “*Hakka’l-yakîn*” ise insanın fıtratı itibariyle taşıdığı kuvveler sonucunda var olan manevi kirliliğinden arınmasıyla ortaya çıkan hakikattir. Ona göre İslam’ın esasını oluşturan ilimler ile insanın manevi yaşamı şekillenmektedir.¹⁴² Tasavvufun klasiklerinden *Kûtü’l-Kulûb*’un müellifi Ebû Tâlip el-Mekkî ilme’l-yakîn ile kişinin kalp saflığına, kalbin saflığı ve sağlıklı olmasıyla da kişinin ayne’l-yakîn müşahedesindeki makamlara eriştiğini belirtir.¹⁴³ Bu noktada tasavvufî eğitim de kişinin, ilimdeki bu sıralamaları gözetip ilmi derecelerden emin bir şekilde gitmesini sağlayarak Allah’a kavuşmayı amaç edinmesini hedefleyerek insanların kemâlata ermesine ve kalplerinin temizlemesine ihtimam göstermektedir.¹⁴⁴

Tasavvufî eğitim ele alınırken dini eğitim de göz önünde bulundurulmalıdır. Zira tasavvufî bilginin temeli Kur’ân ve Sünnet’te yer alan emirlere göre düzenlenmektedir. Bundan dolayı tasavvufî eğitim ahlâkı, eğitimi ve değerleri içinde barındıran geniş bir sistemdir. Din, içerdiği bu kapsamla eğitime bir amaç kazandırmıştır. Bu amaç, sadece insana vahyedilmiş olmakla birlikte vahiy, dinin insanların müdahalesi olmadan var olduğunu göstermektedir.¹⁴⁵

Tasavvufî eğitim dini eğitimin bir parçası olarak onun kapsamı içerisine girmektedir. Nitekim din eğitimi genel olarak verilen bir eğitim olmakla birlikte psikolojik bir zemine de oturan bir eğitim türüdür. Tasavvufî eğitim ise din eğitiminin psikolojik boyutuna daha fazla değinen ve önem veren bir eğitim türüdür.¹⁴⁶ Tasavvufî eğitimin bu boyutu onu diğer eğitim türlerinden farklı olarak gösterse de bu durum modern eğitimi dikkate almadığı anlamına gelmemektedir. Tasavvufun ilk kaynaklarından *er-Risâle*’nin müellifi Kuşeyrî tasavvufî eğitimi ve uygulanış şeklini şöyle ifade etmektedir. Tasavvuf yolunu talep eden kişi olarak müridin ilk önce şeriatı öğrenip Allah ile arasındaki inanç ilişkisini düzeltmesi, zan ve şekten arınıp safiyane bir hale bürünmesi, sapkınlıktan ve

¹⁴² Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif: Gerçek Tasavvuf*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand, 2018), 70; Ali b. Osman Cüllâbî Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 439; Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 179; Hülya Küçük, *Tasavvufa Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 81-82.

¹⁴³ Ebû Tâlip el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), 1: 204.

¹⁴⁴ Emine Elif Çakmak İgalcı, *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim (Tasavvufî Ahlâk Bazında Manevi Eğitim)* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018), 92.

¹⁴⁵ Emine Elif Çakmak İgalcı, “Manevi Eğitimde Kalbî Metot: Tasavvufî Eğitim”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 2/1 (2018): 53.

¹⁴⁶ Şakir Gözütok, *Sûfî Pedagojisi Tasavvufî Şahsiyet Eğitimi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 100.

bidattan kendini kurtararak burhan ve delillere dayanması gerekmektedir.¹⁴⁷ İnsanların bu denli dini hükümleri bilmesi ve uygulaması da ancak ciddi bir gayret ve din eğitiminin olmasıyla gerçekleşebilmektedir.

Kur'ân-ı Kerim, eğitimle insanların dindar ideal bir yapıda olmasını gaye edinmekle birlikte eğitimden maksadın insanın, Yaratıcısını ve kendisini tanıması ve yaratılış gayesine dönmesi için kendisini eğitmesi olduğunu belirtmektedir. Kuran'ın eğitime olan bu yaklaşımı tasavvufî eğitimin esasını oluşturmakla birlikte insanın yaratılış mahiyetini bilmesini sağlayacak bir eğitim olanağı ile bilgi ve tecrübelerinin meydana gelmesini sağlamaktadır.¹⁴⁸

İdeal bir dindar yetiştirmeyi isteyen tasavvufî eğitim vasat bir şahsiyet yapısına sahip insanlara uzaktır. Bundan dolayı tasavvufî eğitimi başarıyla geçerek tamamlayan insanlar, insan-ı kâmil olarak adlandırılmaktadır. İnsan-ı kâmil, dini olarak bir kişide bulunması gereken tüm özelliklere ve güzel ahlâka sahip olan kişiye denmektedir.¹⁴⁹ Tasavvufî eğitim kişinin manevi ve ahlâkî boyutunun eğitilmesi ve olgunlaşmasını sağlayarak insan-ı kamil derecesine yükseltilmesini ve bu süreç boyunca insanın geçirdiği aşamaları ve bu aşamaların onun kişilik özelliklerine yansımalarını ve değişimlerini ele almaktadır.¹⁵⁰ Böylelikle tasavvufî eğitimin yetiştirmeyi hedeflediği insanla, dinin yetiştirmeyi hedeflediği insan tipi aynı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵¹

2. 1. 2. Tasavvufî Eğitimin Önemi ve Amacı

Tasavvuf ilmi, zahid ve sûfilerin, ahlâklarını yüceltmek ve marifetullahı ulaşmak için kendilerinin içerisinde bulunduğu ruh terbiyesini hem öznel hem de nesnel olarak bir sonraki nesillere aktarılmasıyla İslam'ın manevi ruhunun iyi idrak edilmesini hedeflemektedir. Bundan dolayı tasavvuf ilmi, insanın özüne yönelerek ilk önce kendisini tanımayı, kendisini tanıdıktan sonra da Rabbini tanımasını sağlayarak bu yabancılaşmayı sona erdirmeyi hedeflemektedir.¹⁵² Hucvirî kendisi hakkında bilgi sahibi olmayan kişinin başkası hakkında da bilgi sahibi olamayacağını ve Rabbini

¹⁴⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 481.

¹⁴⁸ Çakmak İgalcı, "Manevi Eğitimde Kalbî Metot", 53-54; Göktaş, "Tasavvufî Terbiye", 145.

¹⁴⁹ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 101.

¹⁵⁰ Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, 19.

¹⁵¹ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 102.

¹⁵² Küçük, *Tasavvufî Giriş*, 22-23.

tanımakla sorumlu olan insanın ilk önce kendisini tanıması gerektiğini belirtir.¹⁵³ Tasavvuf klasiklerinden *er-Ri'âye*'nin müellifi Hâris el-Muhâsibî insanın kendini tanıması yolunda ilk yapması gerekenin bir yaratıcısının olduğunu, yaratılış gayesinin ne olduğunu, hayatta hangi durumlarla karşılaşabileceğini ve sonunda sonsuz azap veya sonsuz nimetler yurdundan birine varacağını bilmesi gerektiğini belirtir. Bu doğrultuda kendini tanımaya çalışan kimse nefsinin terbiye edilmesinin ancak Rabbini bilmesi ve O'na ibadet etmesi ile gerçekleşeceğini idrak edebilmektedir.¹⁵⁴

O halde tasavvufî eğitimin esas konusunu oluşturan nefis ve nefsin terbiyesidir. Bundan dolayı tasavvufî eğitimin amacı insanın nefsini günahlardan ve kötü hastalıklardan temizlemek, insanın fitratından gelen doğal yönelimlerini dizginlemek ve nefsin dünyaya olan heva ve heveslerinden sıyrılmasını sağlamaktır. Bu durum ise sadece Allah'ın yardımıyla gerçekleşebilmektedir.¹⁵⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî ve Hucvirî insanın nefsinin hevalarına karşı gelerek Hakk'a uymasını kul için kurtuluş kaynağı olduğunu insanın hevasına uymasını da kul için bir kayıp ve fesad olduğunu belirtir.¹⁵⁶ Ayrıca Mekkî insanın nefsine hakim olabilmesi için nefis muhasebesi yapması gerektiğini vurgulamaktadır. Muhâsibi muhasebe kavramını Allah'ın hoşnut olmadıklarıyla hoşnut olduklarının ayrımını yaparak dikkatli ve tedbirli davranmak olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Muhasebe kavramını insanın gelecekte yapabilecekleriyle geçmişte yaptıkları üzerinde düşünmek şeklinde ikiye ayırmaktadır.¹⁵⁷ İnsanın gelecekte yapabilecekleriyle ilgili amelleri, kendisine zarar ve fayda verebilecek şeylerin ayrımını yapmak ve ebedi bahtsızlığa düşmemek için tedbirli olmak olarak açıklamaktadır.¹⁵⁸ İnsanın geçmişte yaptıklarıyla ilgili ise amellerini düşünerek günahlarından pişman olup tevbe etmesini ve amellerinde Allah'ın rızasını sorgulamasını kastetmiştir.¹⁵⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî de nefis muhasebesinin yapılışını şöyle anlatmaktadır:

"Nefis muhasebesi şöyle yapılır: Kul, nefsinde bir himmet doğduğu ve hareket başladığı zaman şöyle bir durur. Hatır'ını (kalbe gelen his ve fikir) yoklar ve tanımaya çalışır. Hatır, kalbin hareketini, İzdırab (dalgalanma) ise bedenini

¹⁵³ Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 260.

¹⁵⁴ Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî, *er-Ri'âye (Kalp Hayatı)*, trc. Abdulhakim Yüce (İstanbul: Işık Yayınları, 2005), 55.

¹⁵⁵ Çakmak İgalcı, "Manevi Eğitimde Kalbî Metot", 54.

¹⁵⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1: 200; Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 260.

¹⁵⁷ Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 1: 56.

¹⁵⁸ Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 1: 59.

¹⁵⁹ Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 1: 59-64.

hareketini ifade eder. Kulun kalbinde doğan his veya fikir, bir niyet, azmetme, karar verme, çaba sarfetme veya yapma cihetinde bir himmete sebep olur. Eğer bunlar, Allah için (Lillâh), Allah yolunda (Fillâh) ve Allah ile birlikte (Billâh) ise ona devam eder.”

Allah için olan Allah’a has ve halis olan anlamındadır. Allah ile beraber olması ise nefis ve hevaya yakın olmak değil Allah’ın kuluna yakın olmasının müşahadesiyle beraber olmaktır. Allah yolunda olmanın manası da Allah’ın rızasını O’nun yolunda kazanma çabası içinde olmasıdır. Şayet himmetten murad edilen böyle ise insan onu tamamlamak için çaba gösterip acele etmelidir.¹⁶⁰

İslam alimleri her insanda kalbî bilginin yani Allah’ı tanıma kabiliyetinin olduğunu kabul ederek insanların akıllarında yaratılış itibariyle potansiyel olarak Allah hakkında bilgiyi barındırdığını ancak çevre, kültür, aile, zaman gibi pek çok nedenden dolayı bu bilgiyi unuttuğunu veya reddettiğini belirtmektedirler. İlahi bilgiye doğuştan sahip olan insan, bu bilgiyi akıldan ziyade kalp ile elde etmektedir. Çünkü bu bilgi aklın kavrayıp anlayabileceği bir bilgi çeşidi olmamakla birlikte kalbin hastalıklarından ve kesin hükümlerinden uzaklaşıp arındırılmasıyla keşif ve ilhamla elde edilmektedir. Böylelikle kalbin sevgiyle temizlenip cilalanmasıyla kalpte Allah’ın ihsanıyla ilahi sırlar mazhar olmaktadır.¹⁶¹ Tasavvufî eğitim de insanların bu bilgiye sahip olmasını amaçlayan bir eğitim türü olmakla birlikte insanların hakikatlerine ulaşmasını hedeflemektedir.

İnsanın manevi yaşamını geliştirmesi kişiliğinde bütünleşmeyi de sağlamaktadır. Manevi yaşamın insanın kişiliğindeki değerini ve önemini şahsiyet pedagojisi savunucularından Kurt Kesseler, şöyle anlatmaktadır:

“Biz, kendi benliğimizin içinde, tabiatın üstünde bir manevi hayatı gerçek olarak yaşıyoruz. İçimizde gerçek bir hayata karşı hasret ve araştırma meyli duyuyoruz. Bu arzu ve istekle biz hayatımıza bir öznlülük, bir değer vermeye çalışıyoruz. Bu özlem ve isteklerden anlıyoruz ki biz tabiatın bir parçası olmaktan başka ve daha fazla bir şeyiz; zira iç hayatımızda yüseklerle çıkmak yönsemesi ve özlemesi yalnız insanlarda vardır. Tabiatla böyle bir şey yoktur.” “..Manevi hayat bizi ne kadar

¹⁶⁰ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, 1: 202.

¹⁶¹ Sabahattin Küçük, “Yunus Emre’ye Göre Bilgi”, *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri*, ed. y. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1995), 414; Göktaş, “Tasavvufî Terbiye”, 148.

sararsa ve hayatımızda manevi hayatın idealleri ne derece önem kazanırsa tabiatın esirliğinden o derece kurtulur, o derece serbest ve bağımsız oluruz.”¹⁶²

Eğitimcilerin kişinin fitri kabiliyetlerinin gelişmesi için en iyi metotları bireysel farklılıkları göz önünde bulundurarak kullanması ve iyi bir rehber olması gerekmektedir. Gazzâlî eğitimi, ürünlerinin mükemmel, sağlam ve güzel olabilmesi için ekilen tarlanın üzerinde oluşan yabancı ve zararlı bitkileri koparıp atan çiftçinin işine benzeterek eğitimin, kişinin nefsindeki çirkinlikleri söküp atarak yerlerine güzellikleri koyabilmesi için insanın bu yolda kendisini eğitecek, olgun bir yol göstericiye ihtiyacı olduğunu söylemektedir.¹⁶³

Tasavvuf kişinin manevi hayatında edindiği tecrübeleri konu edindiğinden hâl ilmi olarak tanımlanmıştır. Bundan dolayı tasavvufî eğitim müridin hâli, makamı ve menzillerle Allah’a ulaşmayı amaçladığı ve bu eğitimin sonucunda müridin zevkî bir idrake erişerek görünen alemin sınırlarından iradesiyle kurtulması amaçladığı belirtilmektedir.¹⁶⁴

Tasavvufî eğitim, insanın benliğine ulaşmasını ve manevi huzuru elde etmesini gaye edinmiştir. Tasavvufî eğitim, insanların manevi yaşamını zenginleştirecek sınırsız nimetleri içinde barındırmasından dolayı yaşamlarında önemli bir konuma sahiptir. Tasavvufî eğitim, kişinin benliğini keşfederek nefsiyle olan mücadelesinde kalbini temizleyip arındırmasından, ruhî eğitimini gerçekleştirerek marifetullahı ulaşmayla manevi eğitim imkanı sağlamasından, bireyin yaratılışından getirdiği fitri kabiliyetlere dikkat ederek kişiyi tanıma ve bilme sürecinde kalbindeki çirkinliklerden temizleyerek güzellikleri öne çıkarmasından dolayı büyük bir önem teşkil etmektedir. Böylelikle tasavvufî eğitim, şer’i hükümler doğrultusunda ruhî doyum ve eğitimle de bireyin kendisini tanımasını ve bilmesini hedeflemektedir.¹⁶⁵

2. 1. 3. Tasavvufî Eğitimin Özellikleri

¹⁶² Çamdibi, *Güzel Ahlâk ve İnsan İlişkileri*, 25-26.

¹⁶³ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Eyyühe'l-veled*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Çile Yayınları, 1980), 34-35.

¹⁶⁴ Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu*, 18.

¹⁶⁵ Çakmak İgalçı, *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim*, 96-97; Çakmak İgalçı, “Manevi Eğitimde Kalbî Metot”, 55.

Tasavvufî eğitimin verilmesi ve faydalı olması için eğitimin belirli özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özelliklerin en önde geleni öğrencinin ve eğitimcinin istekli olmasıdır. Tasavvufî eğitimde bireyin istemesi eğitimin verilmesinde başlangıcı temsil etmektedir. Modern eğitimde, bireyin istemesi, kişinin hazırbulunuşluk seviyesini göstermekle birlikte seviyesine göre eğitimin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı hem tasavvufî eğitimde hem de modern eğitimde kişinin öğrenmeye istekli ve gönüllü olması büyük önem taşımaktadır. İstekli ve gönüllü olma hali eğitimin niceliğini ve niteliğini etkilemekle birlikte eğitimcinin de rolünü etkilemektedir. Bundan dolayı diğer eğitim sistemlerinde olduğu gibi tasavvufî eğitimdeki rehber, önder eğitimin sürecinin ilerleyişini ve etkisini belirlemektedir.¹⁶⁶

Tasavvufî eğitimin diğer özelliği ise bireysel bir eğitim olmasıdır. Tasavvufî eğitim bireysel eğitimde bireyin doğuşuyla var olan fitri kabiliyetlerini göz önünde bulundurarak hareket etmektedir. Tasavvufî eğitimde müşid yani eğitimci öğrencilerinin eğitimiyle bizzat kendisinin ilgilenerek onların kabiliyetlerine göre bir eğitim programı uygulamaktadır. Böylelikle eğitim sırasında öğrencilerin bireysel farklılıkları da dikkate alınmaktadır. Tasavvufî eğitimde bireysel farklılıklar belirlendikten sonra öğrencinin potansiyeline en uygun eğitim programı belirlenmektedir. Bundan dolayı tasavvufî eğitim kişinin hem ruhi eğitimini hem de akli eğitimini her zaman bir arada düşünmüştür. Tasavvufî eğitim, bireysel farklılıklarla birlikte bireyin ahlâki kabiliyetlerine de dikkat edilmektedir. Aksi tutumda tasavvufî eğitim, uygun olan ahlâki ve ruhi özellikler olmayarak kabul edilemez. O halde tasavvufî eğitim, insanların bireysel farklılıklarını, ruhi ve ahlâki kabiliyetlerini dikkate alarak bireysel bir eğitim kullanmaktadır.¹⁶⁷

Tasavvufî eğitimin bir özelliği de tedricilik ilkesidir. Tasavvufî eğitim, aşama aşama gerçekleşen nefis ve ruh eğitimidir. Bu çeşit eğitim, devamlı bir kademeleşmeyi içermektedir. Kolaydan zora doğru belirli makamlara gelmeyi hedeflemektedir.¹⁶⁸

Tasavvufî eğitim diğer özelliği de formel bir eğitim olmasıdır. Tasavvufî eğitimde öğrenci, düzenli ve planlanmış bir eğitim programının içerisinde yer almaktadır. Planlanmış bu

¹⁶⁶ Zengin, “Tasavvufî Eğitim Anlayışı”, 657-662.

¹⁶⁷ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 107; Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, çev. Yaşar Keçeci (İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000), 124.

¹⁶⁸ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 107.

program öğrencinin gücü ve meziyetlerine göre hazırlanmakta olmasına rağmen programın belirli bir çerçevesi bulunmaktadır. Tasavvufî eğitimin planlı ve programlı oluşu beraberinde başarı ve verimliliği de getirmektedir. Ayrıca planlanan bu programlarda öğrenmede transfere yer verilmektedir.¹⁶⁹

2. 1. 4. Tasavvufî Eğitimde Kullanılan Metotlar

Her eğitim sisteminde ulaşılmak istenen noktaya erişmek için farklı birçok metot kullanılmaktadır. Bu durum tasavvufî eğitimde de söz konusudur. Zira tasavvufî eğitimde öğrenciye kazandırılmak istenilen marifeti elde etmek için metotlar kullanılmaktadır.¹⁷⁰ Tasavvufî eğitim ve öğretiminde genellikle eğitimcilerin kullandığı metotlar şöyledir:

2. 1. 4. 1. Takrir Metodu

Eğitim faaliyetlerinin olduğu her yerde kullanılan geleneksel bir metot olan takrir metodu, insanların duygu ve düşüncelerini, yaşantılarını direkt olarak karşısındakilere anlatma gereksinimi duymasından dolayı bilgiyi elde etmede kullanılan en köklü ve en etkili öğretim metodudur. Takrir metodu, önemli bir hususun problem veya soru halinde karşısındakilere açık bir şekilde anlatılıp açıklanması anlamında uygulanan bir yöntemdir. Bu metot uygulanırken en önemli görevi kuşkusuz pasif bir konumda olan öğrenciye her haliyle örnek olan eğitimci üstlenmektedir.¹⁷¹ Tasavvufî eğitimde de bu görevi her daim öğrencileriyle bizzat ilgilenerek aktif bir eğitim ve öğretim gerçekleştiren müşidler üstlenmektedir. Müşidler, takrir metodu olarak ifadelendirdiğimiz kavram yerine sohbet kavramını kullanmışlardır. Sohbet metoduyla Rasulullah, ashabını eğitmiş ve onları yetiştirmiştir. Müşidler de verdikleri sohbetlerle müridleri yani öğrencileri ile aralarında manevi bir bağ oluşmasını sağlayarak onları eğitmektedir. Bundan dolayı bu eğitim metodu tasavvufî eğitim gerçekleştirilirken bireyin manevi gelişimine çok fazla katkı sağlamaktadır.¹⁷² Bu konuda tasavvuf klasiklerinden *Keşfu'l-Mahcûb*'un müellifi olan Hucvirî şunları söylemektedir:

¹⁶⁹ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 111.

¹⁷⁰ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 127.

¹⁷¹ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 3. Baskı (Konya: Esra Yayınları, 1994), 125-126.

¹⁷² Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 128-129; Kara, *Tasavvuf ve Tarikat Tarihi*, 167; Göktaş, “Tasavvufi Terbiye”, 139.

*“Tasavvuf yolunun şeyhleri yekdiğerinden ilk önce sohbetin hakkını talep ederler, müridlerine de bunu emrederler. O kadar ki, aralarındaki sohbet farz gibi olmuştur.”*¹⁷³

Burada sohbetin farz olarak belirtilmesinin nedeni müride çok fazla etkisinin olmasındandır. Zira sohbetin dinleyicinin maneviyatına etkisinin fazla olmasının sebebi sohbeti dinleyen kimsenin dinlerken kalben riayet ettiği hususlardır. Kuşeyrî’ye göre bu hususlar; dinleyicinin sohbette anlatılanlara itirazdan uzak durması, duyduklarını her zaman güzel olana yorması ve sohbeti iman edencesine dinlemesidir.¹⁷⁴

Tasavvufi eğitimde bu metotla mürşid, öğrencisinin hem aklına hem de kalbine hakikat bilgisinin tohumlarını saçarak manevi eğitiminde ilerleyerek de bu tohumların ürünlerini gönül aynasında görecektir.¹⁷⁵

2. 1. 4. 2. Soru-Cevap Metodu

Soru ve cevap metodu eğitim tarihinde çok eskiden günümüze kadar devamlı kullanılan metotlardan bir tanesidir. Bu metodun temeli, öğrenciyle konuşarak karşılıklı fikir alışverişinde bulunmakla birlikte, metot kişiyi akıl yürütmeye, hayal etmeye, araştırmaya, yaratıcı düşünmeye, bireysel girişim meziyetlerinin gelişmesine, rahatça konuşma ve tartışmaya sevk etmektedir. Ayrıca bu metodu yalnızca eğitimcinin öğrenciye soru yöneltmesi şeklinde düşünenler öğrencilerin sorular içerisine hapsoldüğünü ve rahatça düşünmesini engellediği belirtilerek soruların öğrenciler tarafından sorulması gerektiği ifade etmiştir. Böylelikle öğrenci de öğrenmeye yönelik merak oluşup düşünerek zihnini kullanmaya zorlayacaktır.¹⁷⁶ Bu metodu tasavvufi eğitim en iyi anlamda kullandığı için bu eleştiri tasavvufi eğitim için söz konusu olmamaktadır. Tasavvufi eğitimde sorular mürşid yani eğitimci tarafından değil mürid yani öğrenci tarafından sorulmaktadır. Ayrıca tasavvufi eğitimde öğrencinin ilgisini ve dikkatini devamlı bir yerde toplaması gerektiğinden farklı sorular sormaları uygun görülmemiştir sadece manevi hallerde yaşadığı problemleri gidermek için mürşidine soru sorması uygun görülmüştür. Yani mürid sezgi ve iç gözlemle eriştiği bilgilerde anlayamadığı kısımları mürşidine sormalı ve onun yardım etmesiyle sorunları çözmeye

¹⁷³ Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 400.

¹⁷⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 382.

¹⁷⁵ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 129.

¹⁷⁶ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 145.

gayret etmelidir. Buradan soru ve cevap metodunun tasavvufi eğitimde en ideal şekliyle uygulandığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁷

2. 1. 4. 3. Tedric Metodu

Tasavvufi eğitimde müridin en üst noktaya gelmesinin kısa bir zamanda gerçekleşmesi mümkün değildir. Bundan dolayı tasavvufi eğitim tedrici bir şekilde gerçekleşmesi gerekmektedir. Tedric metodunun bir insanın psikolojik yönünün daha fazla yer aldığı tasavvufi eğitim gibi bir eğitim sisteminde kullanılması kaçınılmazdır. Uygulanan bu metotla nice kömürler elmaslara dönüşmüştür. Tasavvufi eğitimde müridler eğitim aşamalarında zikirler ve virdlerle ilerlemektedirler. Çekilen zikir ve virdler müridlerin manevi boyutlarını kuvvetlendirmeyi ve kendi benliklerinde oluşan değişim ve ilerlemeyi amaçlamaktadır. Mürid, zikir ve virdlerle bütün nefis mertebelerini aşama aşama geçerek çeşitli makamlara gelip sonunda insan-ı kâmil konumuna ulaşmaktadır. Bu durum da tasavvufi eğitimdeki tedric metoduyla sağlanmaktadır.¹⁷⁸

2. 1. 4. 4. Yaparak Yaşayarak Öğrenme Metodu

İnsanın bilgiyi elde etmesi için öğrenmede aktif rol oynaması gerekmektedir. Öğrenme sürecinde öğrenci kendi yaptığıyla öğrenerek öğretim sürecine katkı sağlamaktadır. Bundan dolayı bu metot önemli bir öğretim metodudur.¹⁷⁹

Bilgilerin uygulamalı olarak öğrencilere öğretilmesiyle öğrenciler tecrübelenip bilgi sahibi olmaktadır. Tecrübe yoluyla elde edilen bilgiler yaşayarak kazanılmakta olup insanın benliğine yerleşmektedir. Yaşayarak öğrenilen bilgiler, insanların benliğiyle bütünleşip fikri haline gelerek hareket ve düşüncelerinin esas kuvvetini ortaya koymuştur. Tecrübi bilginin elde edilmesi tasavvufi eğitimde biraz daha derin bir çalışma gerektirmektedir. Tasavvufi eğitimde öğrenci, sadece dışarıdan verilen bilgilerle değil, içeride var olanları da benliğiyle bütünleştirerek kendi düşünce cevherini oluşturmaktadır. Sûfinin yaşayarak edindiği ve tamamen benliğine mal ettiği ve bir yaşam tarzı haline getirdiği bilginin kazanımı yaşayarak öğrenme metodu ile

¹⁷⁷ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 131-132.

¹⁷⁸ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 132-134; Martin Lings, *Tasavvuf Nedir*, 2. Baskı (İstanbul: Nefes Yayıncılık, 2018), 161; Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 16. Baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 273.

¹⁷⁹ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 213.

gerçekleşmektedir. Bundan sebeple bu bilgiye tecrübi bilgi denmekte ve tasavvufun kâl ilmi olmayıp hâl ilmi olduğunu gösterilmektedir. Ayrıca bu metot tasavvufî eğitimin başlarından beri uygulanmaktadır.¹⁸⁰

2. 1. 4. 5. Gözlem Metodu

Gözlem metodu, çok eski zamandan bu yana eğitim ve öğretim sahasında sıklıkla kullanılan metotlardan biri olmuştur. Doğrudan eşyalarla, somut olandan başlanılarak duyuların işletilmesiyle gerçekleşen öğrenme metottur. Bu gözlem türüne de dış gözlem denmektedir. İç gözlem ise bireyin kendi benliğine yönelerek bilgiyi elde etmesidir. Her iki gözlem çeşidi de tasavvufî eğitimde kullanılmaktadır. Tasavvufî eğitimde tüm kainatın bir laboratuvar misali müridin önüne sunulması ve bazen ilim irfan sahibi olmak ve bilgiyi araştırıp elde etmek için yolculuğa çıkılmasının tavsiye edilmesi dış gözlem metodu olmaktadır. Bunun yanında kişinin kendisinin iç dünyasını müşahade ederek nefsin ve kalbini tanıyarak iç dünyasına yönelmesi ve bu davranışı daha kolay ve rahat yapabilmek için halvetin emredilmesi iç gözlem metodudur.¹⁸¹

Tasavvufî eğitimde kullanılan bu metotların yanı sıra eğitimin esasını oluşturan zikir yönteminde uygulanan bazı metotlar modern eğitim anlayışıyla uyumaktadır.¹⁸² Bu zikir yöntemlerinden birkaçı şöyledir:

- Dil ile zikir: Allah'ı bilmeyi ve tanımayı ifade etmektedir. Allah'ı tanıma ve bilme gayreti içerisinde bulunmak ise eğitimde kullanılan öğrenme ve öğretme metoduyla özdeşim kurmaktadır.
- Gözlerde zikir: Allah'ın varlığını, tekliğini, ululuğunu ve eşinin benzerinin bulunmayışını gösteren işaretlerin gözler ile görülerek Allah'ın varlığını anlamasıdır. Bu durum eğitimde kullanılan gözlem metoduyla bağdaşmaktadır.
- Kulaklarda zikir: Allah isminin söylendiği yerlerde, Allah'ın sıfatlarının ve yüceliğinin anlatılmasında kulakların kabarmasıdır. Bu metot eğitimde dinleme ve anlama metoduyla aynıdır.

¹⁸⁰ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 134-136.

¹⁸¹ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 134-139; Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 221; Göktaş, "Tasavvufî Terbiye", 145.

¹⁸² Çakmak İgalçı, *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim*, 99.

- Ayaklarda ve ellerde zikir: Yukarıda bahsedilen metotlar sonucunda ortaya çıkan edinimlerin yaşama aktarılıp, dini tecrübeyi yaşama ve yaşatma durumudur. Bu metot ise eğitimde kullanılan uygulama metoduyla bağdaşmaktadır.¹⁸³

Bu metotlarla kazanılan edinimler ve bireyin öğrendikleri, modern eğitimde de tasavvufî eğitimde de kullanılmakta olup bunların birbirlerine benzediği anlaşılmaktadır.

Tasavvufî eğitimle meşgul olan mutasavvıflar insanlar arasında ayırım gözetmeksizin herkesi kucaklayacak biçimde dini anlatıp yaşatma çabası içinde olmuşlardır. Sadece zikir ve ibadetle ilgilenmeyip dini ilimleri de detaylıca öğrenmiş ve başkalarına öğretmişlerdir. Böylelikle insanları hem pozitif ilimler hem de manevi ilimler konusunda eğitmiş hem de tasavvufî eğitimle gönüllerine nüfuz etmiştir.¹⁸⁴

2. 2. DEĞERLER EĞİTİMİ

2. 2. 1. Değer Kavramı

Değer kavramının tam olarak ne anlama geldiği ve ne içerdiğine dair pek çok araştırma ve tartışma yapılsa da tam bir görüş birliği sağlanamamıştır. Çünkü değer kavramıyla irtibatlı olan her bilim dalı bu kavramı kendisini ilgilendirdiği kadarıyla araştırıp incelemiş ve kendisini ilgilendirmeyen boyutunu göz ardı etmiştir. Bundan dolayı aslında birçok farklı alanla ilgili olmasına rağmen değer kavramı için genel kabul gören bir tanım yapılamamıştır.¹⁸⁵

Bundan dolayı değerlerle ilgili birtakım tanımlara yer verilerek değer kavramının daha anlaşılabilir olabileceği düşünülmektedir. Değer, sözlükte “*bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet, yüksek ve yararlı nitelik*” olarak tanımlanmaktadır.¹⁸⁶ Değerler, bir açıdan hem kendi yaşamımızın hem de diğer insanların yaşamları içinde amaç olarak hedeflediğimiz şeylerdir.¹⁸⁷ Ayrıca

¹⁸³ Zengin, “Tasavvufî Eğitim Anlayışı”, 657.

¹⁸⁴ Gözütok, *Sûfî Pedagojisi*, 224; Gökteş, “Tasavvufî Terbiye”, 141-142.

¹⁸⁵ Kadir Ulusoy - Bülent Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 5. Baskı (Ankara: Pegem Akademi, 2018), 5.

¹⁸⁶ Şükrü Haluk Akalın, “Değer”, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurum Yayınları, 2009), 483.

¹⁸⁷ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 16.

değerlerin, bir kimsenin hedeflediği vizyonu ve misyonunu gerçekleştirmek için hayatın temel yapı taşı olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁸

McGettrick, değerlerin temelini günlük hayatımızda gerçekleştirdiğimiz davranışlara dayandırarak değeri, düşüncelerimiz, eylemlerimiz ve faaliyetlerimizle doğrudan irtibatlı olan bir ilkeler bütünü olarak ifade etmektedir.¹⁸⁹ Akbaş değerlerin bireysel kazanımını ön plana çıkartarak değeri, kişinin etrafından etkilenmesi sonucunda özümsemediği ve eylemlerini yönlendiren ölçüler olarak tanımlamaktadır.¹⁹⁰

Güngör ise, değeri “*bir şeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğu hakkındaki inanç*” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁹¹ Değer, bir insani algılayış olarak nitelendirilerek, “*insanı insan yapan tüm faaliyetlerde insansal etkinlikler olarak gayelerine uygun bir şekilde oluşturulabilecek vaziyete gelmelerine fayda sağlamak*” şeklinde de tanımlanmıştır.¹⁹²

Değerleri toplumsal açıdan anlatacak bir tanıma yer verecek olursak da değer, “*bir toplumun veya sosyal nitelikteki bir grubun içerisinde var olan kimselerin çoğu tarafından üzerinde görüş birliği sağlanan ortak duyguyu, düşünceyi, gayeyi ve menfaati barındıran temel ahlâki prensipler*” olarak tanımlanmaktadır.¹⁹³

Mahatma Gandhi, değerler konusunda şu meşhur dizeleri söylemiştir:

“Düşüncelerinize dikkat edin, söze dönüşürler.

Sözlerinize dikkat edin eyleme dönüşürler.

Eylemlerinize dikkat edin, alışkanlık olurlar.

¹⁸⁸ Ahmet Çağlayan, *Ahlâk Pusulası Ahlâk ve Değerler Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2005), 91.

¹⁸⁹ Mediha Sarı, *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program: Düşük ve Yüksek “Okul Yaşam Kalitesi”ne Sahip İki İlköğretim Okulunda Nitel Bir Çalışma* (Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2007), 42-43; Doğan Cüceloğlu - İrfan Erdoğan, *Öğretmen Olmak Bir Can’a Dokunmak* (İstanbul: Final Yayıncılık, 2016), 114.

¹⁹⁰ Oktay Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2004), 44.

¹⁹¹ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*, 4. Baskı (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010), 28.

¹⁹² Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 15; Bülent Dilmaç - Hasan Bozgeyikli - Yahya Çıkılı, “Öğretmen Adaylarının Değer Algılarının Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (2008): 71; Ertuğrul Yaman, *Değerler Eğitimi*, 4. Baskı (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 17-18.

¹⁹³ Mehmet Yazıcı, “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1(2014): 211; Mustafa Aydın, “Değerler, İşlevleri ve Ahlâk”, *Eğitime Bakış Dergisi* 19 (2011): 39.

Alışkanlıklarınıza dikkat edin, kişiliğiniz olurlar.

Kişiliğinize dikkat edin kaderinizi şekillendirirler....”¹⁹⁴

Gandhi’nin değerler hakkında söylediği bu sözlerden hareketle Cüceloğlu, sahip olunan değerlerin insanların kaderini değiştirebileceğini, toplumun en küçük yapı taşı olan bir ailenin sahip olduğu değerlerin o ailenin kaderini oluşturduğunu, dolayısıyla bir eğitimcinin sahip olduğu değerlerin ise dokunduğu her canın kaderine etki edeceğini böylelikle bir ulusun kaderini belirleyeceğini belirtmektedir.¹⁹⁵

Yer verilen bu tanımlar ve çalışmalar dikkate alınarak değer kavramının özellikleri olarak şunlar sıralanabilir:

- *“Değerler arasında kesin bir sınır çizgisi çekmek mümkün değildir.*
- *Değerler, birbirinden bağımsız düşünülemez.*
- *Değerler, durağan değildir. Değişkenlik özelliği vardır.*
- *Değerlerdeki değişim birdenbire değil, zaman içerisinde oluşmaktadır.*
- *Değerler, kalımsal değildir.*
- *Değerler, bir sonraki kuşağa sosyal rollerle öğrenilerek aktarılır.*
- *Değerler; aileden, yakın çevreden, yazılı ve görsel materyallerden taklit ya da model alma yolu ile öğrenilir.*
- *Değerler arasında da bir üstünlük ve öncelik münasebeti vardır.*
- *Değerlerin öncelik ve sonralığı kişilere göre değişkenlik gösterebilmektedir.”¹⁹⁶*
- *“Değerler bireyin hem zihinsel hem de duygusal yönünü yansıtan ifadelerdir.”¹⁹⁷*

2. 2. 2. Değerlerin Sınıflandırılması

¹⁹⁴ Yaman, *Değerler Eğitimi*, 125.

¹⁹⁵ Cüceloğlu - Erdoğan, *Öğretmen Olmak*, 115.

¹⁹⁶ Nurgün Varol, “Değer Kavramı”, *Değerler Eğitimi Sempozyumu Bildiri Özetleri*, ed. y. (Eskişehir, y.y. 2011), 28.

¹⁹⁷ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 9.

Bir kişinin sahip olduğu değerlerin sıralaması, her bir değere olan yakınlığı ile alakalıdır. Herkesin değerlere olan doyumunu aynı olmadığı için bir kimsenin değerler sıralamasının en üst sırasında yer alan değerinin, o kişinin temel değeri olduğu ve ona daha fazla değer verdiğinin göstergesi olarak anlaşıldığı belirtilmektedir.¹⁹⁸

Nelson’a göre değerler “*bireysel tercihlerimizi içeren bireysel değerler, belirli bir grubun üyeleri tarafından paylaşılan grup değerleri ve bireyin sosyal yapı içerisinde varlığını devam ettirmesini sağlayan sosyal değerler*” olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.¹⁹⁹

İşcan, birçok farklı değerler sınıflandırılmasının yapıldığını ama içlerinden en iyi bilinenin ise Spranger tarafından yapıldığını belirterek bu değerleri; kuramsal, ekonomik, estetik, sosyal, politik ve dini değerler olarak belirtmiştir.²⁰⁰ Güngör, Spranger’in değerler kategorisi olan estetik, teorik, iktisadi, siyasi, sosyal ve dini değerlerin sınıflandırmasını kabul ederek bu tasniflendirmeye ahlâki değerleri de eklemiştir.²⁰¹

İşcan, Schwartz ve Bilsky’nin, dünyadaki tüm insanların ortak ihtiyaçlarını nazari bir incelemeye dayandırdıkları bir çalışmalarının olduğunu ve bu çalışmalarının sonucunda ise 56 değer, güdüsel yönden ise 10 farklı değer türünü sınıflandırdıklarını belirtmektedir. Bu değer türleri şunlardır: Güç, başarı, yaşamdan haz duyma, uyarım, öz yönelim, evrensellik, iyilikseverlik, geleneksellik, uyma ve güvenlik.²⁰²

M. Rokeach, 1973 yılındaki çalışmasında değerleri “*Gaye/amaç değerler*” ve bu değerleri kazanmak için gerekli görülen araçlardan bahseden “*Vasıta/araç değerler*” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Gaye-değerlere örnek olarak eşitlik, aile güvenliği,

¹⁹⁸ Varol, “Değer Kavramı”, 9; Güngör, *Değerler Psikolojisi*, 42; Yazıcı, “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”, 212.

¹⁹⁹ Abdülaziz Yenyol, *Ortaöğretimde Manevi Değerler ve Eğitimi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), 13.

²⁰⁰ Canan Demirhan İşcan, *İlköğretim Düzeyinde Değerler Eğitimi Programının Etkililiği* (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2007), 22.

²⁰¹ Güngör, *Değerler Psikolojisi*, 84-85; Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 23.

²⁰² Demirhan İşcan, *İlköğretim Düzeyinde Değerler Eğitimi*, 23-24.

kendine saygı, sosyal itibar verilebilir. Vasıta değer olarak ise nezaket, sorumluluk ve zeka örnek verilebilir.²⁰³

Dilmaç, insanların hayatlarında en fazla kullandıkları değerlerden bazılarını şöyle belirtmiştir:

İnsanları sevmek: İnsanların karşılıklı ilişkilerinde sevginin esas olduğunu belirtmektedir.

Uyumlu olma: İnsanların iç ve dış dünyalarında mutlu olabilecekleri bir uyumun olması gerektiğinden bahsetmektedir.

Hırsları kontrol altına alma: İnsanların kendi özlerinden gelen şehvet, servet ve şöhret hırsları gibi duyguların kontrolünü sağlamaya çalışarak kendi kendini eğitmesi gerektiğini belirtmektedir.

Başkalarının mutluluğunu isteme: İnsanların kendi mutluluklarını önemsedikleri gibi diğer insanların da mutlu olmalarına çaba sarf etmelerini belirtmektedir.

Kendini kontrol etme: İnsanlar, yaptıkları amellerin iç muhasebesini yaparak yanlış ve kusurlu davranmaktan kendini alıkoyabilmektedir.

İyi insan olma: İnsanın kalbinin, zihninin ve gönlünün duruluğuna, güzelliğine ve temizliğine, dikkat ederek sevgi dolu olmaya çalışmasını belirtmektedir.

Manevi değerlere inanma: Manevi değerler hangi dine mensup olursa olsun insanın kötü özelliğini yok etmeyi amaçlamaktadır.

Yardımsever olma: Bu değere sahip bir insan çevresindekilere merhametle sabırla yaklaşan ve başkalarının düşüncelerine saygı duyan bir niteliktedir.

Tecrübeli ve bilgili olma: Bir insanın akıllı ve temiz ve iyi olmasının yanında tecrübeli ve bilgili olması gerekir. Bu bilgi ve tecrübeyi de insanların ve toplumun faydası için kullanmalıdır.

Dost edinme: İnsanların edindikleri arkadaşları iyi ve kötü tüm huylarıyla kabul etmesi ve sahip oldukları zenginlikleri paylaşması gerekir.

²⁰³ Güngör, *Değerler Psikolojisi*, 85; Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 25; Bülent Dilmaç, *İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi Verilmesi ve Ahlâki Olgunluk Ölçeği ile Eğitimin Sınanması* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), 25.

Evlat yetiştirme: İnsanlar çocuklarına iyi bir insan olmanın özelliklerini öğretmek onların sağlam bir karakter edinmelerine yardımcı olmalıdır.

Eser yaratma: İnsanların akılları, bilgisi ve tecrübeleriyle maddi ve manevi anlamda bir eser ortaya koyabilmelidir.²⁰⁴

2. 2. 3. Değerler Eğitimi ve Öğretimi

Günümüz sekülerleşen dünyasında bilim ve teknoloji alanında gerçekleşen gelişmeler insanlar arasında kitle iletişim araçlarının kullanılmasının yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bu değişimler beraberinde toplumsal değişimleri ve ahlâki değerlerde değişimleri meydana getirmiştir.²⁰⁵ Nitekim insanların bencilleşerek kolayca diğer insanların haklarına tacizde bulunduğu, para sahibi olanın güçlü ve söz sahibi olduğu, adaletsizliğin, türlü türlü fuhşiyatın olduğu ve güvensizlik, saygıdan yoksunluk gibi bir çok ahlâksızlığın var olduğu günümüz dünyasında insanların sahip olduğu ahlâki değerlerde ciddi anlamda bir bozulma ve bu değerleri modernlik adı altında değersizleştirme söz konusudur. Bundan dolayı ahlâki değerlerin eğitimi, yozlaşmış olan insanların düzeltilmesi, insanların huzur ve güven içinde yaşayabilmesi, insanların sahip olduğu imkanlarla diğer insanları hor görmemesi ve saygının olduğunu bir toplumun oluşabilmesi için gerekli olmakla birlikte insanın, ahlâki değerlerle birlikte yaşaması kendisi ve diğer insanlar için önemli bir gereksinimdir.²⁰⁶

Böylelikle değerler, eğitim ile insanların yaşamlarında kilit nokta olmakla birlikte yeni nesillerin oluşmasında ve insanlığın devamında hayati önem taşımaktadır.²⁰⁷ Bu değerlerin eğitiminde ahlâk sisteminin, ahlâki ve kişisel kavramların geliştirilmesi son derece önemli olmakla beraber bu odak noktalarının birbirleriyle bütünlük içerisinde olmaları değerler eğitiminin aktarılmasında fayda sağlayacağı öngörülmektedir.²⁰⁸ Değerlerin aktarımında ve değerlerin kalıcılığının sağlanmasında ise kazandırılmak istenen değerlerin ilk önce kendimizle uyumlu olması gerekmektedir. Eğer bizler

²⁰⁴ Dilmaç, *İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi*, 16-17.

²⁰⁵ Aydın, “Değerler, İşlevleri ve Ahlâk”, 201.

²⁰⁶ Ali Akdoğan, “Sosyal Gelişimin İki Dinamiği: Bilim ve Ahlâk”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/3(2009): 34.

²⁰⁷ Cemil Oruç, *İmam-ı Gazâli'nin Eğitim Anlayışı* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 72.

²⁰⁸ Bülent Dilmaç, *İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi*, 21.

değerlerimizle uyumlu değilsek bu değerlerin etrafımıza kazandırılması mümkün değildir. Çünkü değer eğitimi yaşayan ve yaşanılan bir eğitimidir.²⁰⁹

McGettrick, değerlerin temelini günlük hayatımızda gerçekleştirdiğimiz davranışlara dayandırarak değeri, düşüncelerimiz, eylemlerimiz ve faaliyetlerimizle doğrudan irtibatlı olan bir ilkeler bütünü olarak ifade etmektedir. Ayrıca değerlerin bulunmadığı bir eğitimin faydasız ve gerçek dünyadan soyutlanmış olacağını, eğitimin amaçlarıyla doğrudan ilişkili olduğundan eğitim girişimlerinin odak noktası olarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir.²¹⁰ Çengel ise, değerlerin oluşmasında en temel kaynağın insanların dini inançları olduğunu belirterek insani değerlerin kazandırılmasında küçük yaşta verilen dini eğitimin önemine son derece önem verilmesi gerektiğine değinmiştir. Zira değerlerin insanların hayatlarına yön veren prensipler olduğunu savunmuştur.²¹¹

Superka'ya göre değerler eğitimi, değerler ve/veya değerleri geliştirme veya gerçekleştirme süreci konusunda öğretim için açık bir girişimdir.²¹² Ayrıca değerler eğitiminin yetişkinlerin sahip oldukları değerleri baskıyla öğrencilere aktarılması olduğunu belirtilerek bazı geleneksel eğitimcilerin, karakter eğitimiyle gençliğin esas değerlerini oluşturduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte değerler eğitimindeki esas soru, öğrencilere verilecek değerlerin kendileri tarafından seçilen değerler mi yada sosyal değerler mi olduğudur. Bu sorunun bütün disiplinler tarafından kabul edilen bir cevabı olmamakla birlikte doğru olan değerler toplumdan topluma değişkenlik gösterecektir.²¹³

Değerler, insanların kendi menfaati doğrultusunda arzu ettiği şey olmasından dolayı öznel ve değişkendir. Bu bağlamda değerler eğitimi gerçekleştirilirken toplumların ortak menfaati gözetilerek tüm insanların kabul edeceği değerleri temel almak gerekmektedir. Herkes tarafından kabul edilen değerler erdem olarak adlandırılmakta olup erdemin, nesnel ve sabit, insanların sahip olmuş olduğu özellikleri daha iyi hale getiren bir

²⁰⁹ Hasan Bacanlı, "Değer, Değer midir?", *Eğitime Bakış Dergisi* 19 (2011): 20-21.

²¹⁰ Sarı, *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program*, 42-43; Çağlayan, *Ahlâk Pusulası*, 91-92.

²¹¹ Yusuf Çengel, "Özlü Sözlerle Güvenli Bir Gelecek İçin İnsani Değerler", *Eğitime Bakış Dergisi* 19 (2011): 14.

²¹² Douglas P. Superka v.dğr., *Values Education Sourcebook: Conceptual Approaches, Materials Analyses, and an Annotated Bibliography* (Colorado: ERIC Clearinghouse for Social Studies/Social Science Education, 1976), 11.

²¹³ Demirhan İşcan, *İlköğretim Düzeyinde Değerler Eğitimi*, 30.

davranış olduğu belirtilmektedir. Değerler eğitiminin esası ve erdem olarak kabul görülen insanlığın kötü ahlâklarını güzelleştirecek ve onları daha iyi bir ahlâk sahibi haline getirecek olan bu nesnel değerler; hikmet (bilgelik), şecaat (cesaret), iffet (dürüstlük) ve adalet olarak belirtilmektedir.²¹⁴ Erdem odaklı bir yaşam tarzında kişinin menfaati yerine bu faziletlerin ve manevi değerlerin esas alınması insanı ruhen geliştirerek değerlerin kalpten gelerek yapılmasını ve kalıcılığını sağlayacaktır.²¹⁵ Bundan dolayı değerler eğitiminde en önemli kısmın manevi değerler içinde yer alan ahlâki değerler olduğu belirtilmektedir.²¹⁶

Ahlâki değerlerin, diğer değerlerle birlikte insanın sahip olmuş olduğu değer yapısını oluşturmakla birlikte²¹⁷ insanın kişisel gelişimine katkı sağlayarak ahlâki olgunluğa ulaşmasına yardımcı olur bu şekilde insanın öz denetimini gerçekleştirmesini ve kişiyi insancıl seviyeye getirmeyi amaçladığı belirtilmektedir.²¹⁸ İnsanın ahlâki düşünce yapısı ancak iyi bir eğitimle gerçekleşebileceğinden ahlâki eğitimde sosyal çevre önemli bir faktördür.²¹⁹ Çünkü ahlâki davranışlar, günlük yaşamın temel meselesidir.²²⁰ Özellikle çocuklar ahlâki değerlerin öğreniminde etrafındaki kimseleri rol model olarak onlarla özdeşleşme kurar böylece ahlâki değerleri benimsemiş olurlar.²²¹

Bir ülkenin eğitim sistemine yansımış olan değerler, eğitim sisteminin vizyonunu ve misyonunu belirlemektedir.²²² Değerlerin kazanılmasında model olarak öğrenme etkin bir sosyal öğrenmedir.²²³ Bu yüzden değerler eğitiminin verileceği kurumlardaki eğitimcilere büyük rol düşmektedir. Bu misyonun sadece eğitimcilerle sınırlı kalmaması gerekmektedir.²²⁴ Zira ahlâki eğitimde ilk adım kişiliğin oluşmasıdır.²²⁵ Çocukların kişilik oluşumlarının çoğunluğu ise ilk beş yaşta gerçekleştiğinden²²⁶ bu süreçte

²¹⁴ Yaman, *Değerler Eğitimi*, 26-28.

²¹⁵ Çengel, “Özlü Sözlerle Güvenli Bir Gelecek İçin İnsani Değerler”, 15.

²¹⁶ Yenişol, *Ortaöğretimde Manevi Değerler ve Eğitimi*, 8.

²¹⁷ Güngör, *Değerler Psikolojisi*, 73.

²¹⁸ Mustafa Şengün, “Ahlâk Gelişimin Psiko-Sosyal Dinamikleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007): 210.

²¹⁹ Ömer Çam, “Ahlâk Eğitimi”, *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi* 3 (1996): 10-11.

²²⁰ Güngör, *Değerler Psikolojisi*, 19.

²²¹ Hayati Hökelekli v.dğr., *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 215.

²²² Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 55.

²²³ Dilmaç, *İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi*, 22.

²²⁴ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 59.

²²⁵ Immanuel Kant, *Eğitim Üzerine*, trc.Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 102.

²²⁶ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 62.

çocuklar anne, baba ve diğer aile üyelerinin sahip olmuş olduğu değerleri ve bu değerlerin kendilerindeki yansımaları ile bu değerleri özümseyeceklerdir.²²⁷ Böylelikle değerler eğitiminin başlangıcının aile olduğu karşımıza çıkmaktadır.

Aile, toplumun değerlerini nesilden nesle aktaran, bu değerlerle birlikte çocukları gerçek dünyaya hazırlayan ahlâki güç kaynağıdır. Aile içinde değerlerin kazandırılmasında kullanılan ödül ve ceza yöntemlerinin kullanıldığı bir ortam barındırmaktadır. Aile de baba, davranışlara sınırlamalar getiren otoriter bir karaktere sahip olmakla birlikte anne, aile üyeleri arasındaki duygusal tutum ve davranışlarda tamamlayıcılık ve arabuluculuk rolünü üstlenmektedir. Bu ortamda çocuk anne ve babanın yansıttıkları değerleri özümsemektedir.²²⁸ Daha sonra değerlerin edinilmesi süreci ergenlik çağında akranların ve çevrenin etkisiyle devam edecektir.²²⁹

Teknolojinin ve kitle iletişim araçlarının bu kadar yaygın olmasından dolayı insanların sahip oldukları maddi ve manevi değerler arasındaki köprü sağlam bir şekilde kurulamamaktadır. Bu durum insani değerlerin tehlikeye girmesine sebebiyet vermektedir. Şayet maddi ve manevi değerler arasındaki bu köprü sağlam bir şekilde kurulursa insanlığın erişmek istediği hedefi olan insani değerlerin benimsenmesi kolaylaşacak ve toplumdaki hayat şartlarımız da iyileşecektir.²³⁰

Dilmaç, değer eğitimin hedefine aşağıdaki hususları dikkate alarak ulaşılabileceğini ve eğitimin gerçekleşeceğini belirtmektedir.

- Bireysel değer sistemleri aydınlanmasında öğrencilere yardım için birçok strateji ve materyallerin geliştirilmesi,
- Yeni fikir ve materyallerin oldukça etkili kullanmaları için onlara birçok tecrübeli eğitimcinin ilgi göstermesi,
- Değer kavramının kurulması için çeşitli teorilerin geliştirilmesi,
- Çeşitli konularda değerlerle ilgili biyografilerin derlenmesi,

²²⁷ Yaman, *Değerler Eğitimi*, 19.

²²⁸ Şengün, “Ahlâk Gelişimin Psiko-Sosyal Dinamikleri”, 204.

²²⁹ Şengün, “Ahlâk Gelişimin Psiko-Sosyal Dinamikleri”, 206-207.

²³⁰ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 52.

- Değer eğitiminde bir diğerine nasıl daha iyi hizmet yapılacağını öğrenmek için birçok insanla birlikteliğin sağlanması,
- Değer eğitimiyle ilgili araştırma hakkında birçok insana bilgi verilmesi,
- Eğitimcinin üstlenmiş olduğu rolü gereğince yerine getirebilmesi.²³¹

Toplumsal kişiselcilik düşünce savunucularından Carlos Diaz, bilmek, iyi niyet, denemek, görev, yapabilmek, umut etmek, dua etmek, tapınmak, yapmak, dinlenmek olmak üzere değerler eğitimde on anahtar sözcüğün önemine değinmiştir.²³²

2. 2. 4. Değerler Eğitiminin Önemi

İnsanı insan yapan, insanın diğer insanlarla olan ilişkilerini şekillendiren ve sorumluluk kazanmasını sağlayan değerler, ailenin, okulun ve çevrenin etkisiyle kazandırılabilir. ²³³ Değerler kişinin gelecekteki tutum ve davranışlarını ve bakış açısını etkilediği için, ahlâkını olgunlaştıracak değerlerin neler olduğunun farkına varması ve bu değerleri benimseyerek kişiliğine kazandırması gerekmektedir. Hayat boyu devam eden bu süreci sağlıklı ve doğru bir şekilde yürütebilmesi için kişinin değerler eğitimine ihtiyacı olacaktır.²³⁴

Bireyin bedensel yetenekleri ve zekası olduğu kadar duygu yoğunluğu olan bir boyutunun da olduğunu unutmamak gerekir. Modern eğitimde insanın nicel boyutuna yer vererek nitel boyutu göz ardı edilmiştir. Bu durum insanların kendilerini sadece nicel boyutuyla tanımasına ve birbirlerine olan davranışlarında da vicdan, merhamet ve sağduyu gibi insani değerlerden uzak olmasına sebebiyet vermektedir. Değerler eğitimi insanın nitel boyutuyla ilgilenerek sağlam karakterli bireylerin yetişmesine önem vermektedir. Eğitimde insanı bir bütün olarak değerlendirip eğitmedikçe bireyde dengeli bir kişiliğin oluşması söz konusu dahi olamaz. İşte bu gereksinim eğitimde değerler eğitiminin gerekliliğini ve önemi arttırmaktadır.²³⁵ Günden güne hızla değişen dünyada materyalist bir bakış açısı hakim olmaya başlarken yavaş yavaş kültürel ve dini

²³¹ Dilmaç, *İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi*, 24.

²³² bk. Carlos Diaz, *Değerler Eğitiminde On Anahtar Sözcük*, trc. Barış Yıldırım (İstanbul: Gün Yayıncılık, 2009), 13-93.

²³³ Yaman, *Değerler Eğitimi*, 222.

²³⁴ Yaman, *Değerler Eğitimi*, 18.

²³⁵ Hasan Meydan, “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri ve Değerler Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014): 95.

değerlerimiz önemini kaybetmektedir. Kültürel ve dini değerlerin yaşatılması,²³⁶ toplumsal işleyişin devam edebilmesi ve bu işleyişin bireyin değerleriyle uyum içerisinde olabilmesi için değerler eğitiminin gerekliliği zaman ilerledikçe artmaktadır.²³⁷

Nitekim insanlar için en büyük tehlike insanın sahip olmuş olduğu maddi kuvvetle manevi değerler arasında bir dengenin kurulamamasıdır. Zira dünya genelinde birçok insanın açlıktan öldüğü, insanların kötü beslendiği ve buna rağmen maddi güçleri fazla olanların israf içerisinde olduğu ve silahlanmaya harcanan paranın eğitim ve sağlık alanından daha üst safhada olduğu bir zamanda bu dengenin sağlanması insanlığın devam edebilmesi için her şeyden daha önemlidir.²³⁸

Muhakkak ki bu problemi çözebilmek için atılacak ilk adım, yeni bir düşünce yapısı oluşturarak problemi üreten zihin yapısından kurtulmak olacaktır. Bunu yapabilmek için de bilgi edinmenin sadece mekanik bir boyuttan oluşmadığını idrak ederek nicelik, ahlâki değerler ve bilim, dini tecrübe ve pozitif bilgi arasında var olan modern kırılmanın ilerisine ilerlemek gerekmektedir. Böylelikle din, bilim ve sanat bir bütünleşerek insanın bütün fiziksel ve metafiziksel yapısını gerçekleştirme imkanı sağlamaktadır.²³⁹

İnsanların aralarındaki en güçlüden tutun en zayıfına kadar bütün insanlar, insani değerlerini geliştirmeye ve kendisini düzeltmeye her daim karşı karşıyadır. İnsanın kendini olunabilecek en iyi hale getirmeye çabalaması bütün gelişimin ve ahlâki ilerlemenin esasını oluşturmaktadır.²⁴⁰

Değerler sistemi ancak toplumdaki insanların değerlere sahip çıkması ve yaşatmasına bağlıdır. Ne zaman ki toplumsal destek azalıp zayıflamaya başlarsa işte o zaman değerler sistemi çöküşe geçer.²⁴¹ Değerlerin olmaması demek uğruna inandığımız ve kendimizi adadığımız bir şeylerin olmayışı, ahlâksızlık, umutsuzluk, boşlukta hissetme

²³⁶ Yenyol, *Ortaöğretimde Manevi Değerler ve Eğitimi*, 26.

²³⁷ Şaban Çetin, “Değişen Değerler ve Eğitim”, *Milli Eğitim Dergisi* 161 (2004): 26.

²³⁸ Seyfi Kenan, “Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 9/1(2009): 266; Yaman, *Değerler Eğitimi*, 221.

²³⁹ Kenan, “Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi”, 276.

²⁴⁰ Diaz, *Değerler Eğitimi*, 21.

²⁴¹ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 9.

gibi durumların yaygınlaşması demektir.²⁴² Bu sebeple toplumdaki herkes insani değerlerin kazandırılmasında birbirinden sorumludur.²⁴³ Çünkü bir toplumun geleceğinin o toplumdaki iyi ahlâkla donanmış karakterli insanların varlığına bağlı olduğu reddedilmez bir gerçekliktir.²⁴⁴

2. 2. 5. Değerler Eğitiminin Amacı

Eğitim, bireylerin en iyi karaktere ve bilince sahip olmasıyla birlikte kendilerini en iyi şekilde yetiştirmelerini amaçlar. Sokrates eğitimin amacının *“topluma dogmatik ve ön yargılı olmayan, açık zihinli, erdemli ve evrensel değer ve doğruların olduğuna inanan bireyler yetiştirmek olduğunu ileri sürer.”*²⁴⁵

Çağlayan, değerler eğitimiyle ulaşılmak istenen amacın iyi ahlâk sahibi, kişilik sahibi, doğruluğu ve dürüstlüğü önemseyen bir insan yetiştirmek olduğunu belirtmiştir.²⁴⁶

Değerler eğitiminin iki temel amaç etrafında şekillendiği belirtilmektedir. Birinci amacı, insanların hayatında meydana gelen acı verici olaylardan veya karşılara çıkan fırsatlara rağmen yaşamış olduğu tecrübelerle hayatına devam etmesi ve insanların yaşam kalitelerini daha iyi hale getirecek değerleri geliştirmeyi istemesidir. İkinci amacı ise insanların diğer insanlarla olan ilişkilerinde merhameti ve iyiliği temel edinerek toplumun huzurunu, mutluluğunu ve özgürlüğünü esas alan değerleri gözetmesidir. Bunu da sadece kendisi için değil tüm toplum için yapmasıdır.²⁴⁷

2. 2. 6. Değer Öğretiminde Kullanılan Yaklaşımlar

Değerler eğitiminde birbirinden farklı pek çok yaklaşımlar kullanılmakta olup araştırmacılar bu yaklaşımları farklı bakış açılarından hareketle kategorileştirmişlerdir. Buna göre yaklaşımlar,

“İnsanın doğasını ve insan-toplum ilişkilerini tanımlamaları, değer kazanma süreçlerini açıklamaları, değerlerin kaynağı üzerine görüşleri, değerler eğitiminde belirledikleri temel ve ileri amaçları, uyguladıkları metotlar açısından

²⁴² Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 7.

²⁴³ Yenişol, *Ortaöğretimde Manevi Değerler Eğitimi*, 28.

²⁴⁴ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 12.

²⁴⁵ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 1-2.

²⁴⁶ Çağlayan, *Ahlâk Pusulası*, 92.

²⁴⁷ Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçları*, 61.

birbirlerinden farklılıklar göstermekte ve bu farklılıklara bağlı olarak da sınıflandırmalar yapılmaktadır. ”²⁴⁸

Değerler eğitimi yaklaşımları tipolojisi ilk olarak Superka tarafından 1973’te doktora tezinde formüle edilmiştir. Değerler eğitimi ile ilgili beş yaklaşım ortaya konmuştur. Bunlar; telkin etme, ahlâki gelişim, analiz, aydınlatma/belirginleştirme ve eylem/davranış öğrenme.²⁴⁹ Kupchenko ve Parsons, Superka’nın bu yaklaşımlarını benimsemekle beraber ahlâki eylemlerin duygusal yönüne dikkat çekerek değerlerin eğitiminde duygusal-akılcı yaklaşımını ilave etmektedirler.²⁵⁰ Kirschenbaum ise değerlerin eğitimini “*değer gerçekleştirme, karakter eğitimi, vatandaşlık eğitimi ve ahlâk eğitimi*” olmak üzere dört temel grupta kabul ederek bu değerlerin eğitiminin yanında “*din eğitimi, empati geliştirme, yaşam becerileri*” gibi bir çok uygulamaları kullandığı belirtilmiştir.²⁵¹

Sinclair, farklı değer ve maharetlerin dikkate alındığı programlarda değerler eğitimi için farklı yaklaşımlar belirtmiştir. Bilhassa ilkokulun erken kademelerinde eğer eğitim programı esnek ve öğretmenler de gerekli becerilere sahip iseler o zaman özel ders ünitelerinin mevcut programla bütünleştirilmesi mümkün olabileceğini belirtmektedir.²⁵² Bu programlarda, değerler işlenirken genellikle küçük grup çalışma ve sınıf içi aktivite ve tartışma, rol oynama, drama ve etkili sunum yöntemleri tercih edilir.²⁵³ Böylelikle değerlerin ve değer verilen davranış örüntülerinin özümsemesine katkı sağlanabilecektir.²⁵⁴

Değerler eğitiminde kullanılan yaklaşımları Kohlberg, Kirschenbaum gibi Piaget, Maslow ve Dewey’in çalışmalarını temel alan bazı araştırmacılar, değer geliştirmeci ve değer aktarmacı olarak iki kategoriye ayırdığı belirtilmektedir. Değer aktarmacı yaklaşım başlığının altında geleneksel yaklaşımlar olmakla birlikte değer geliştirici

²⁴⁸ Meydan, “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri”, 96.

²⁴⁹ Superka, *Values Education Sourcebook*, 15-16.

²⁵⁰ Ian Kupchenko - Jim Parsons, *Ways of Teaching Values, an Outline of Six Values Approaches* (b.y.: ERİC Document Reproduction, 1987), 19-23.

²⁵¹ Howard Kirschenbaum, *Enhance Values and Morality in Schools and Youth Settings*, (Massachusetts: Allyn&Bacon Company, 1995), 16 akt. Oktay Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2004), 65-66.

²⁵² Margaret Sinclair, *Learning To Live Together: Building Skills, Values and Attitudes For The Twent-First Century* (Geneva: International Bureau of Education, 2004), 131.

²⁵³ Sinclair, *Learning To Live Together*, 46.

²⁵⁴ Sinclair, *Learning To Live Together*, 125.

yaklaşım da ise “*ahlâki muhakeme, değer berraklaştırma ve değer analizi*” gibi yaklaşımlar ele alınmaktadır.²⁵⁵

Genel olarak değerler eğitimi yaklaşımlarının ele alınış biçimlerine bakıldığında bu yaklaşımları genel kabul gören ahlâki değerleri öğrencilere doğrudan aktarılmasını amaçlayan değerleri doğrudan aktarma yaklaşımı ve öğrencinin kendisine değerler edinerek genel kabul gören ahlâki değerlere ulaşmasını sağlayan değer geliştirme yaklaşımları olarak iki ana başlık altında incelendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yaklaşımlardan da faydalanılarak daha bütüncül yaklaşımlar olan karakter eğitimi ve Kohlberg’in adil topluluk okulları yaklaşımlarını bu iki kategoriye ilaveten belirtilmektedir. Çünkü bahsedilen yaklaşımlar öğrenciye bir taraftan saygı ve sorumluluk gibi değerlerin eğitim hayatlarını düzenleyecek ve hayatlarında rol model oluşturacak klasik yöntemlerden faydalanmasını sağlamakta olup bir yandan da öğrencilerin eğitim hayatlarına etkin katılımlarına ve yaparak yaşayarak öğrenme gibi değerlerin geliştirilmesinde ve gerçekleştirilmesinde fayda sağlayarak kapsamlı bir eğitimi amaçlamaktadır.²⁵⁶

2. 2. 6. 1. Değer Aktarma Yaklaşımları

Değer aktarma yaklaşımı, değerlerin doğrudan öğretimi olarak da adlandırılmaktadır. Bu yaklaşımda eğitimcilerin doğru olarak kabul ettiği ahlâki değerler, öğretmenler tarafından geleneksel yöntemler kullanılarak öğretilmektedir.²⁵⁷ Değer aktarma yaklaşımı öğretmen merkezli olup anlatım, soru-cevap, gösteri, alıştırma-tekrar yapma gibi teknikleri içinde barındırarak en çok kullanılan yaklaşım çeşididir. Bu yaklaşımda öğretmen öğrenciye rehberlik ederek öğrenciye verilecek materyallerin belirlenip yapılandırılmasında ve bu materyallerin kademe kademe öğrenciye verilmesinde önemli bir rol taşımaktadır.²⁵⁸

²⁵⁵ bk. William E. Herman, *Values Acquisition and Moral Development: An Integration of Freudian, Eriksonian, Kohlbergian and Gilliganian Viewpoints* (İngiltere: ERİC Document Reproduction, 2005).

²⁵⁶ Recep Kaymakcan - Hasan Meydan, “Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Programları ve Öğretmenlerine Göre Değerler Eğitimi”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/21 (2011): 35.

²⁵⁷ Vedat Aktepe - Mustafa Tahiroğlu, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları ve Etkinlik Örnekleri”, *14. Uluslararası Katılımlı Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu*, ed.y (b.y.: y.y., 2016), 365.

²⁵⁸ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 69.

Superka, değerlerin doğrudan öğretiminde, değerlerin telkini ve davranış değiştirme yöntemlerinin kullanıldığını belirtmektedir.²⁵⁹

2. 2. 6. 1. 1. Değer Telkin Etme Yaklaşım Yöntemi

Telkin etme yaklaşım yöntemi, Blanchette ve diğerleri tarafından 1970’te geliştirilmiştir.²⁶⁰ Bu yöntemin insanın, kimlik edinme ve sosyal çevreye uyumlu olma sürecinde farkında olmadan toplumun ortak değerlerini almasıyla davranış kurallarını meydana getirdiği belirtilmektedir.²⁶¹ Bu yöntemdeki amaçlar ise öğrencileri malum olan değerleri aşmak ya da değerleri öğrencilerin özümsemelerini sağlamak ve öğrencinin sahip olduğu değerleri istenilen değerlere çevirmektir. Bu yaklaşımın öğretiminde model olma, olumlu ya da olumsuz pekiştirme, alay etme, eleştirme, alternatifleri düzenleme, tamamlanmamış veya taraflı veriler sağlama, oyunlar ve benzetim, rol oynama ve buluş yoluyla öğrenme kullanılmaktadır.²⁶²

Superka, Blanchette ve diğerleri tarafından geliştirilen bu yaklaşım yöntemi için sistematik olarak kullanılabilen bir öğretim modeli geliştirmiştir. Bu modeldeki basamaklar ise sırasıyla şöyledir:²⁶³

- Telkin olabilecek değerleri belirleme
- Değerleri istenilen seviyede içselleştirmelerini belirleme
- Davranışsal hedefleri belirleme
- Uygun bir metot seçme
- Metotları uygulama
- Sonuçları grafikleştirme ve değerlendirme

2. 2. 6. 1. 2. Davranış Değiştirme Yaklaşım Yöntemi

²⁵⁹ Superka, *Values Education Sourcebook*, 21; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 3.

²⁶⁰ Superka, *Values Education Sourcebook*, 18; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 4.

²⁶¹ bk. Superka, *Values Education Sourcebook*, 21-26; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 3-7.

²⁶² Superka, *Values Education Sourcebook*, 18; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 3-4.

²⁶³ Superka, *Values Education Sourcebook*, 23-24; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 5.

Davranışçı yaklaşımıcılardan olan B. F. Skinner tarafından geliştirilen edimsel koşullanmadan hareketle insanın, belirlenen değerleri benimsemesi için gerçekleştirilen ahlâki davranışın ardından mükafatlandırma yapılarak insanın davranışlarını değiştirmeyi amaçlayan bir yöntemdir.²⁶⁴ Aynı zamanda davranış değiştirme yaklaşımı, öğretmenin öğrenilmesini istediği değeri öğrenciye kazandırmak için amacın ve ölçütün belirlenmesi, yöntemi seçme, uygulama ve değerlendirme olmak üzere öğrencinin beş aşamalık bir sürece tabi tutulmasını içeren bir tür doğrudan öğretim yöntemidir.²⁶⁵

2. 2. 6. 2. Değer Gerçekleştirme Yaklaşımları

Bu yaklaşım insanın kendisinin farkına varmasını sağlayarak, eksik ve güçlü taraflarını, duygu ve değerlerini bilmesini ve izzeti nefis ve inanç sahibi olmasını amaçlamaktadır. Böylelikle insanın bu yaklaşım sayesinde kendi değerlerini bilerek kararlarını alabilme ve hayata geçirebilme kabiliyeti kazanabileceği belirtilmektedir.²⁶⁶

Bu yaklaşımda öğreticinin sorumluluğu, öğrencinin hayatın manasına erişmesine, kendi değerlerini belirlemesine ve hayatta kalma becerilerini geliştirmesine yardımcı olarak her koşulda etkili bir kişi olarak zorlukların üstesinden gelmesini sağlamaktır. Bu sayede öğrenci eleştirel bir bakış açısına sahip olacaktır. Bu amaçlar doğrultusunda “*değer açıklama/berraklaştırma, değer analizi, ahlâki muhakeme*” yaklaşımlar, bireyin kendi değerlerini oluşturmaya imkan sağlayarak klasik yaklaşımlara alternatif kullanılabilecek bir seçenek olarak değer gerçekleştirme yaklaşımları başlığı altında değerlendirilmektedir.²⁶⁷

2. 2. 6. 2. 1. Değer Analiz Yaklaşımı

Değer analiz yaklaşımı, ilk olarak 1967-72 yılları arasında Oliver ve Newmann, 1971 yılında da Metcalf ve 1973 yılında Shaver ve Larkins tarafından geliştirilmiştir.²⁶⁸ Bu yaklaşımda öğrenciye doğrudan bir yönlendirme olmamakla birlikte öğrencinin oluşabilecek sorunlar karşısında bilimsel yöntemler kullanılması esastır. Değer analizi yaklaşımında değerlerle alakalı konu ve sorulara karar vermek için öğrencilerin

²⁶⁴ Kaymakcan - Meydan, “Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Programları”, 36.

²⁶⁵ Sarı, *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program*, 61.

²⁶⁶ Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçları*, 66.

²⁶⁷ Oktay Akbaş, “Değerler Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (2008): 12.

²⁶⁸ Superka, *Values Education Sourcebook*, 18.

mantıksal düşünmesine ve bilimsel araştırmalar yapmalarına, değerlerini kavramsallaştırmalarına ve aralarında ilişkiler kurmalarında mantıksal ve analitik süreç izlemelerine yardım etmek amaçtır.²⁶⁹ Öğretmen değer analizini uygulayacağında ilk önce sorunu öğrencilere belirtir veya öğrenciler bir sorun belirtirler. Daha sonra problemin açıklanması, problemle ilgili verilerin toplanması ve doğruluğunun araştırılması, verilerden yararlanılarak problemin çözüm yolları belirlenmesi ve değerlendirmenin yapılması, problemin alternatif çözüm yolları içerisinde tercih yapılarak eyleme geçilir. Öğretmen bu yaklaşımda öğrencilere zihin açıcı sorular sorarak yardımcı olmaktadır.²⁷⁰ Bu yaklaşımın öğretiminde kanıtlar kadar nedenlerin uygulanmasını gerektiren yapılandırılmış mantıksal tartışma, ilkelerin test edilmesi, benzeşik durumları analiz etme, münazara ve araştırma yöntemleri kullanılmaktadır.²⁷¹

Değer analizi yaklaşımının ahlâki eğitimdeki konulara nesnel bir bakış açısıyla bakması ve akıl yürütme sürecini kullanmasından dolayı yaklaşım birçok kimse tarafından takdir görse de bu yaklaşımda değerler eğitimi gibi duyguların daha fazla olduğu bir eğitim sürecinde sınırlılıklar ortaya çıkmaktadır. Nitekim duyguların yoğun işlendiği bu alanda akıl yürütme ve nesnel bir bakış açısıyla bilimsel çözümleme süreci değerlerin uygulanmasında uzun zaman aldığı belirtilerek eleştirilmektedir.²⁷²

2. 2. 6. 2. 2. Değer Açıklama (Aydınlatma/Belirginleştirme) Yaklaşımı

Değer açıklama yaklaşımı, Hümanistik kuramdan etkilenerek 1966 yılında Louis Rath, Merrill Harmin ve Sidney Simon tarafından geliştirilmiştir.²⁷³ Bu savunucular, diğer yaklaşımların insanın kendi değerini oluşturmaya imkan sağlamadığı için onların etik ve doğru olmadığına inanmaktadırlar. Ayrıca insanın değer ve davranışlarının birbirleriyle ilişkili olarak bir bütünlük sağlamaları gerektiğini belirtirler.²⁷⁴

Değer açıklama yaklaşımı, öğrencilerin başkalarının ve kendi sahip olduğu değerlerin farkında olmasına ve belirlemesine yardım etmeyi, öğrencilerin değerleri hakkında başkalarıyla açık ve dürüst bir şekilde iletişimde bulunmasına yardım etmeyi,

²⁶⁹ Superka, *Values Education Sourcebook*, 65; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 10.

²⁷⁰ Superka, *Values Education Sourcebook*, 65-66.

²⁷¹ Superka, *Values Education Sourcebook*, 18.

²⁷² Meydan, "Okulda Değerler Eğitiminin Yeri", 102.

²⁷³ Superka, *Values Education Sourcebook*, 179.

²⁷⁴ Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 14.

öğrencilerin kişisel duygularını, değerlerini ve davranış örüntülerini incelemek için hem mantıksal hem de duygusal farkındalığı kullanmalarında yardım etmeyi amaçlamaktadır.²⁷⁵ Bu yaklaşımda rol oynama, simülasyon, tasarlanmış yada gerçek değerle yüklenmiş durumlar, detaylı olarak kendisini analiz etme alıştırmaları, duyarlılık aktiviteleri, sınıf dışı aktiviteleri, küçük grup tartışmaları yöntem olarak kullanılmıştır.²⁷⁶

Değerler açıklama yaklaşımının uygulanmasındaki takip edilen aşamalar şöyledir:²⁷⁷

- Alternatiflerden seçim yapmak; öğrencilerin keşfetmelerine, incelemelerine ve elde edilebilir değerler arasından seçim yapmalarına yardım etmek.
- Düşünerek seçim yapmak; öğrencilerin her bir alternatifin sonuçları üzerinde derinlemesine düşünerek, alternatifleri düşünüp taşınmasına yardım etmek.
- Özgürce seçim yapmak; öğrencileri özgürce seçim yapmaları için cesaretlendirmek, geçmişte nasıl seçimler yapıldığını belirlemek.
- Yapılan tercihe değer vermek; öğrencileri, nelere önem verdikleri, nelerin üzerine titredikleri hakkında düşünmeye teşvik etmek
- Tercihi söylemek; öğrencilere seçimlerini herkese bildirmeleri için fırsatlar sağlamak.
- Tercih üzerine davranışta bulunmak; öğrencileri seçimleri ile uyumlu davranmaya ve eylemde bulunmaya teşvik etmek
- Birçok defa davranışta bulunmak; öğrencilerin seçimlerine dayalı eylemler örüntüsü ya da tekrarlanan davranışları oluşturmalarına ve incelemelerine yardım etmek.

Bu yaklaşım değerler öğretiminin önemli bir kısmını oluşturmakla beraber yaklaşımın temelinde öğrencilerin kendi yaşamlarındaki tercihlerinin özgür bir şekilde belirlenmesi

²⁷⁵ Superka, *Values Education Sourcebook*, 112.

²⁷⁶ Superka, *Values Education Sourcebook*, 18.

²⁷⁷ Superka, *Values Education Sourcebook*, 113; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 15; Sarı, *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program*, 62.

yatmaktadır.²⁷⁸ Bundan dolayı öğrenciye iyi niyetle de olsa değerler zorla verilmemelidir. Aksi bir tutum, gerçek anlamda değer ile öğrenci arasında bir bütünleşme ve özümseme olmamasına sebep olmaktadır. Bundan dolayı herkes birbirinin değerlerine saygı gösterirse hoşgörü ortamı oluşacağından değerler paylaşılabılır hale gelebilecektir. Bu yaklaşımda öğrenci, yaptığı davranışların bilincinde ve sorumluluk sahibi olmayı öğrenerek daha eleştirel, bağımsız, içsel haline ayak uyduran ve kendi koşulları hakkında bir şeyler yapabilmeyi daha da kuvvetlendiren bir hale gelmektedir.²⁷⁹ Nitekim değer açıklama yaklaşımının gerçekleştirileceği ortamdaki insanların mutlaka paylaştıkları ortak değerleri olması gerekmektedir. Öğrencilerin kendi değerlerini açıklayabilmeleri için birbirlerinin düşüncelerini dinleyebilmeli ve saygı gösterebilmelidirler.²⁸⁰

2. 2. 6. 2. 3. Ahlâki Muhakeme Yaklaşımı (Ahlâki İkilem/Ahlâki Gelişim)

Ahlâki gelişim yaklaşımı Kohlberg ve Selman ile Galbraith ve Jones tarafından geliştirilmiştir.²⁸¹ Ahlâki muhakeme yaklaşımı kişinin değer kazanmasından öte eleştirel bir bakış açısıyla ahlâki düşünebilme ve yargılayabilmeyi hedeflemektedir. Bu yaklaşım değerleri, bilişsel ahlâki inanç ya da konular olarak ifade etmektedir.²⁸² Kohlberg'e göre ahlâki eğitim aşamalarını, yaptırım almamak yada mükafat alabilmek için kurallara uyulduğu dönem olarak gelenek öncesi (4-9 yaş) dönem, övgü yada insanlar arasında yer edinmek için kurallara uyulduğu geleneksel düzey (10-18 yaş), insanların refahı ve ortak değer ve kurallara ehemmiyet gösterdiği gelenek ötesi düzey (19 yaş ve üstü) olmak üzere üç düzey olarak belirtmiştir. Bu yaklaşımda öğrenciler ahlâki değerler arasındaki ikilemleri incelemekte olup en üst düzeye yükselmeyi amaç edinmişlerdir.²⁸³

Ahlâki muhakeme yaklaşımı ahlâki ikilemlerle, öğrencilerin yüksek değerler sistemine dayanan karmaşık ahlâki muhakeme kalıpları geliştirmelerine yardımcı olmak ve sadece

²⁷⁸ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 72.

²⁷⁹ Demirhan İşcan, *İlköğretim Düzeyinde Değerler Eğitimi*, 50.

²⁸⁰ Meydan, "Okulda Değerler Eğitiminin Yeri", 103.

²⁸¹ Superka, *Values Education Sourcebook*, 18.

²⁸² Iris B. Whitney, *The status of values education in the middle and junior high schools of tennessee* (Nashville: Tennessee State University, Doktora Tezi, 1986), 67 akt. Süleyman Yiğittir - Selahattin Kaymakçı, "Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı Uygulama Kılavuzu'nda Yer Alan Etkinliklerin Değer Eğitimi Yaklaşımları Açısından İncelenmesi", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 13/2 (2012): 52.

²⁸³ Yiğittir - Kaymakçı, "Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı", 52.

nedenlerini başkalarıyla paylaşması değil aynı zamanda öğrencilerin muhakeme seviyelerindeki değişimi geliştirmek ve öğrencilerin kendi değer seçimlerinin nedenlerini tartışmaya yöneltmektedir.²⁸⁴ Bu yaklaşımın öğretiminde küçük gruplarla nispeten yapılandırılmış ve tartışmalı ahlâki ikilem bölümleri kullanılmaktadır.²⁸⁵ Ahlâki muhakeme yaklaşımının sınıf içinde uygulanabilmesi için öğretmenlerin karmaşık ahlâki gelişim kuramını çok iyi bilmesi gerekmektedir.²⁸⁶ Ahlâki gelişim yaklaşımının kullanımında izlenmesi gereken adımlar şu şekildedir:²⁸⁷

- Ahlâki ikilem ile yüzleşme; ikilemi tanıtmak, ikilemde kullanılan terimleri tanımlamalarına yardım etmek, ikilemin içeriğini belirtmek
- Orijinal veya alternatif ikilemdeki durumu belirtmesi; öğrencilerin eylemde bireysel durumlarını belirlemelerine yardım etmek, eylemdeki durum için sınıfın yanıtını oluşturmak, öğrencilerin bireysel durumlarının nedenlerini belirlemelerine yardım etmek.
- Ahlâki ikilemdeki bir durum için muhakemeyi test etme; öğrencileri gruplandırmak için uygun bir strateji seçmek, öğrencilerin grup ve sınıfla bireysel nedenleri incelemelerine yardımcı olmak, ahlâki problem hakkında ek muhakemeleri ortaya çıkarmak veya odaklanmak için sorular sormak, ek sorularla ilgili nedenleri incelemek.
- Muhakemeyi yansıtmak; öğrencilerin duydukları farklı nedenleri özetlemelerini istemek, öğrencileri ahlâki ikilem için en iyi cevabı düşündüklerini yansıtan bir nedeni seçmeye teşvik etmek, öğrencilere bu problemin en iyi cevap olduğuna inanıp inanmadıklarını sormak, öğrenci tartışmalarından kaynaklanmayan ek nedenleri eklemek; bunlar en iyi nedenler olarak değil, düşünmek için belirtilen ek nedenler olarak eklenmelidir.

2. 2. 6. 2. 4. Eylem/Davranış Öğrenme Yaklaşımı

²⁸⁴ Superka, *Values Education Sourcebook*,. 43; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 7.

²⁸⁵ Superka, *Values Education Sourcebook*, 18; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 8.

²⁸⁶ Superka, *Values Education Sourcebook*, 45-46.

²⁸⁷ Superka, *Values Education Sourcebook*, 46; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 9.

Eylem/davranış öğrenme yaklaşımı, Jones ve Newmann tarafından 1971-72 yılında geliştirilmiştir.²⁸⁸ Bu yaklaşımda öğrencilere değerlerine dayalı sosyal ve kişisel eylemler için fırsat sağlamak ve kişisel ve sosyal olarak birbirleriyle etkileşim içinde olma konusunda cesaretlendirmek amaçtır. Ama burada öğrencinin tamamen bağımsız olması kastedilen olmamakla birlikte asıl kastedilen öğrencinin sosyal sistemin veya bir topluluğun üyesi olmasıdır.²⁸⁹ Bu yaklaşımda kullanılan metotlar analiz ve değer belirginleştirme yaklaşımlarında kullanılan metotlar olmakla birlikte bunlara ilave olarak topluluk ve okul içinde eylem projeleri, organize edilmiş gruplar ve kişilerarası ilişkilerde beceri pratiği kullanılmaktadır.²⁹⁰

2. 2. 6. 2. 5. Duygusal-Akılcı Yaklaşım

Duygusal-akılcı yaklaşım, öğrencilere kendi değerlerini oluşturmalarına ve öğrencilerin hem kendisini hem de diğer insanları düşünmesi ve önem vermesi üzerine dayalı bir yaşam tarzını anlamalarına ve benimsemelerine yardımcı olmayı amaç edinmiştir. Bu yaklaşımın önde gelen savunucusu olan McPhail, yaklaşımın öğrencilerin ne güzel bir şey söyleyebilme becerilerinin olmasını ne de ahlâki açıdan yeteneklerini arttırmayı hedeflediğini söylemektedir. Daha ziyade eylemdeki sevginin ne olduğunu bilme kapasiteleri olarak aşk ve sevgi ile içten bir şekilde hareket etmeyi hedeflediğini belirtir.²⁹¹

Bu yaklaşımın eğitiminde öğrenciler aktif bir öğrenme rolünü üstlenmektedir. Özellikle öğrencilerin kişisel ihtiyaçları, hisleri ve duyguları bu yaklaşım için asıl konu malzemesini oluşturmakta olup bu yaklaşımla diğer insanların ihtiyaçlarını, ilgi alanlarını ve duygularını ifade ettiği sözlü ve sözsüz ipuçlarını tanıma yeteneğini gözlemlemesi ve geliştirmesi sağlanmaktadır. Öğretmenin yaklaşımdaki rolü ise, öğrencileri başkalarının refahı için temel bir endişeyi kabullenme ve ifade etme konusunda özgürleştirmek için kolaylaştıran olarak hareket etmektir. Ayrıca McPhail, ahlâkın öğretilmeyeceğini, ancak çaba gösterilerek erişilebileceğini ve bu sebeple öğretmenin her öğrenci için düşünmeyi ve önem gösteren bir modelleme rolü olması

²⁸⁸ Superka, *Values Education Sourcebook*, 18; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 18.

²⁸⁹ Superka, *Values Education Sourcebook*, 183; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 17.

²⁹⁰ Superka, *Values Education Sourcebook*, 18; Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 18.

²⁹¹ Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 19.

gerektiğini belirtmiştir.²⁹² Bu yaklaşımın öğretiminde, drama teknikleri, küçük grup tartışları, münazara teknikleri, rol oynama, benzetim, etkili iletişim teknikleri kullanılmaktadır.²⁹³

2. 2. 6. 3. Değerler Eğitiminde Gizli Güç: Örtük Programı

Örtük program kavramının birçok anlamı içerebildiğinden genel kabul gören bir tanımlı yapılamamaktadır. Sosyologların bir kısmı bu kavramı, eğitimin sorgulanmayan bir takım özelliklerini öğrencilerin yerine getirmesi için kullandığını belirtmektedir.²⁹⁴

Örtük programın en temel özelliği yazılı olmamasıdır. Bundan dolayı programın sosyolojik yönü daha fazla ön plana çıkmaktadır. Tezcan okulda görevli idareci ve öğretmenlerin tutumları, değerler yargıları, inançlarının getirdiği değerler, okul ortamının öğrencilerle olan uyumu ve sayılabilecek daha birçok etkenin bu kavramın niteliklerini oluşturan yönlerini içerdiğini belirtmektedir.²⁹⁵

Örtük programının içeriğini daha çok ders dışı etkinliklerin oluşturmamasından dolayı, bu programı savunan bilim adamları örtük programının kullanılmasıyla değerler eğitiminde kazandırılmak istenen değerlerin daha çabuk öğrenilebileceğini ve öğrenciler üzerinde bu programın daha etkili olabileceğini belirtmektedir.²⁹⁶ Ayrıca, örtük programın değerlerin kazandırılmasında önemli bir araç olduğunu savunarak değerlerin de bu program içerisinde önemli bir yer tuttuğunu belirtilmiştir. Nitekim çocuklar okulda kendilerine söylenen değerleri gerçekleştirmekten çok çevrelerinde gördükleri değerleri gerçekleştirmeye yönelik davranışlar sarf etmektedirler.²⁹⁷

Örtük programının işleyiş sürecinde, öğrenciler birçok olumlu kazanımlar elde etseler de süreçten olumsuz olarak da etkilenebileceği belirtilmiştir. Nedeni olarak örtük program dahilinde okul ve sınıfta belirlenen kurallarda tamamen öğretmenin söz sahibi

²⁹² Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 22.

²⁹³ Kupchenko - Parsons, *Ways of Teaching Values*, 20-21.

²⁹⁴ Sarı, *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program*, 20.

²⁹⁵ Mahmut Tezcan, “Gizli Müfredat Eğitim Sosyolojisi Açısından Bir Kavram Çözümlemesi”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 1/1 (2003): 54.

²⁹⁶ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 77-78.

²⁹⁷ Sarı, *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program*, 67.

olması ve öğrencilerin herhangi söz hakkının olmamasının istenilen demokratik toplum anlayışını engellediği savunulmaktadır.²⁹⁸

2. 2. 6. 4. Değerler Eğitiminde Bütüncül Yaklaşımlar

2. 2. 6. 4. 1. Kohlberg'in Adil Topluluk Okulları

Kohlberg'in kurmuş olduğu insanların ahlâki gelişimini destekleyen²⁹⁹ ve değerler eğitiminde bütüncül yaklaşımı olarak kabul edilen adil topluluk okulları, temel noktası değer olan, belirli faaliyet ve yöntemleri bütünleştirici bir bakış açısıyla bir arada kullanan sistemli bir eğitim ıslahatını amaçlamaktadır.³⁰⁰ Ayrıca adil topluluk okulları yaklaşımı, okulun yapısını, alınan kararlarda çocukların da katılımlarını sağlayabilecek bir şekilde demokratikleştirmeyi ve demokrasinin prensiplerini çocukların öğrenerek uygulamalarına fırsat vermeyi de amaçlamaktadır. Adil topluluk okulları yaklaşımında kurallar okul içerisinde çalışan tüm personellerle birlikte belirlenmektedir. Böylece okul içerisinde demokratik bir yaşam alanı oluşturulmaktadır.³⁰¹

Bu değerler eğitimi yaklaşımı, geleneksel eğitim yöntemlerinden farklı olarak ortaya koyduğu yeni ahlâk eğitimi anlayışında öğrencinin, insanlarla sosyal etkileşimini sağlamayı, temel olan değerleri araştırmayı, muhakemeye ve akıl yürütmeye yönlendirmeyi ve sorumluluğunun bilincini kavramasını sağlayarak öğretimi gerçekleştirmeyi esas edinmiştir.³⁰² Bu yaklaşımda öğretmen, görüşlerini herhangi bir otoriteye dayanmadan gerçekçi bir şekilde ifade edebileceği ve herkesin söz hakkının olduğu bir toplumun üyesi olarak, ahlâki kuralları tarafsız bir şekilde öğrencileri kabule zorlamadan anlatmaktadır.³⁰³

Adil topluluk okulları ile yapılan araştırmalarda bu okullarda demokratik değerlerin kazandırıldığı ama bu okulların sadece çocukların ahlâki düzeylerini tartışmalardan ibaret kaldığı ve daha ötesine gidemediği belirtilmektedir.³⁰⁴

2. 2. 6. 4. 2. Karakter Eğitimi

²⁹⁸ Aktepe - Tahiroğlu, "Değerler Eğitimi Yaklaşımları ve Etkinlik Örnekleri", 365.

²⁹⁹ Akbaş, "Değerler Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış", 15.

³⁰⁰ Meydan, "Okulda Değerler Eğitiminin Yeri", 103.

³⁰¹ Sarı, *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program*, 64.

³⁰² Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 75.

³⁰³ Aktepe - Tahiroğlu, "Değerler Eğitimi Yaklaşımları ve Etkinlik Örnekleri", 374.

³⁰⁴ Sarı, *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program*, 64.

Ahlâk kavramı ilk başta felsefe ve dinin konusu iken daha sonraları psikoloji dahil birçok disipline konu olmuştur. Psikoloji biliminde ahlâk gelişimine dair çalışmalar XX. yüzyılın ilk yarısında S. Freud ve J. Piaget gibi psikologlarla başlamış ve davranışçı psikoloji ve sosyal öğrenme görüşleri ahlâk gelişiminde yer almaya başlamıştır. Psikanalitik görüşe göre insan doğuştan itibaren kötüdür; davranışçı ve sosyal öğrenme kuramına göre insanın doğuştan iyi veya kötü olmadığı, gelişim süreci içerisindeki öğrenmelerle istediği yönde şekillenebileceği; zihinsel gelişim yaklaşımında ise bireyin ahlâki gelişiminin zihinsel gelişiminin bir sonucu olduğu belirtilmektedir.³⁰⁵

Karakter doğuştan kazanılmayan, sosyal bir kavram olmasından dolayı insanın kendisine, etrafındaki insanlara ve topluma karşı tutumlarını belirleyen, iyi olanı bilme sevmeye ve iyiye ulaşma olarak ifade edilebilen, düşünce, hissetme ve davranış olarak tanımlanmaktadır.³⁰⁶

Değerler eğitiminde bütüncül yaklaşımı olarak kabul edilen adil topluluk okulları gibi karakter eğitimi de temel noktası değer olan, belirli faaliyet ve yöntemleri bütünleştirici bir bakış açısıyla bir arada kullanan sistemli bir eğitim ıslahatını amaçlamaktadır. Bundan dolayı karakter eğitimi, örtük veya açık program vasıtasıyla öğrencilere, insanı insan yapan değerleri edinmelerinde ve bu değerlerin tutum ve davranışlarına etki etmesi için gösterilen çabaların tamamı şeklinde tanımlanmaktadır.³⁰⁷ Karakter eğitimi yaklaşımı ilk olarak Thomas Lickona tarafından geliştirilmiştir.³⁰⁸ Karakter eğitiminin uygulanışında karakteri anlatan temel değerler belirlenerek bu değerlerin elde edilmesi için okul aile ve çevre işbirliği içerisinde çaba göstermesi gerekmektedir.³⁰⁹

Ekşi, karakter eğitiminin öğrenim çağındaki her kişinin tercihlerinin sorumluluklarını alabilmelerini sağlayacak bilgi ve maharetlerinin geliştirilmesi olarak tanımlayarak etkili bir karakter eğitimi programının, kişinin manevi dünyasını bilişsel, duyuşsal ve davranışsal açıdan kuşatacak kadar olması gerektiğini ve iyi bir karakterin temelini ise

³⁰⁵ Mevlüt Kaya, “Kişilik Özelliklerinin Ahlâki Yargı Üzerindeki Etkisi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 4 (1997): 185-186.

³⁰⁶ Çağlayan, *Ahlâk Pusulası*, 95.

³⁰⁷ Meydan, “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri”, 103; Halil Ekşi, “Temel insanî Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2003): 84.

³⁰⁸ bk. Thomas Lickona, *Educating for Character: How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility* (New York: Bantam Books, 1991), 3-67.

³⁰⁹ Ekşi, “Temel İnsanî Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım”, 82.

değerleri idrak etmesi ve onları davranışlarına yansıtması şeklinde olabileceğini belirtmektedir.³¹⁰

Akbaş, karakterin ancak değerlerle oluşturulabileceğini, iyi karakterli insanların ise iyi ahlâkı oluşturan değerlere (alçakgönüllü, dürüst, kibar, sadık, sabırlı, saygılı v.b) sahip olduğunu belirtir.³¹¹ Bundan dolayı karakter eğitimi, güzel ahlâk sahibi insanların var olduğu milletlerin varlıklarını devam etmelerini ve değerlerin bir sonraki nesile aktarımını sağlayarak her açıdan hayati önem teşkil etmektedir.³¹² Ayrıca karakter eğitiminin çocukların ve gençlerin sorumluluk sahibi olmalarına yardımcı olan bir yaklaşım olmakla birlikte öğretimin değerler düzeyinde, konularının ise öğrencilerin tercihleriyle ilgili olduğu belirtilmektedir.³¹³

Karakter eğitimi diğer yaklaşımlardan yararlanarak onların olumsuz eleştirilerine dayanarak öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve davranışsal açıdan hepsini içermesi, dini, ahlâki ve klasik değerlerin üzerinde durması, diğer yaklaşımlara kıyasla bütüncül bir yaklaşımla hâla en sık kullanılan yaklaşım olduğu belirtilmektedir.³¹⁴

Değerler eğitiminde kullanılan bütün yaklaşımlar birbirleriyle ilişkili olmakla beraber aynı eğitim alanında birden fazla yaklaşım kullanılarak değerlerin kazandırılması gerçekleştirilebilmektedir. Bu minvalde yapılan çalışmalarda görülüyor ki değerler eğitiminde yaklaşımların tek tek değil de bütüncül bir halde uygulandığında daha etkili sonuçlar meydana gelmektedir.³¹⁵

³¹⁰ Ekşi, “Temel İnsanî Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım”, 80-81.

³¹¹ Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçları*, 68-69.

³¹² Ekşi, “Temel insanî Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım”, 84.

³¹³ Demirhan İşcan, *İlköğretim Düzeyinde Değerler Eğitimi*, 31.

³¹⁴ Meydan, “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri”, 105.

³¹⁵ Meydan, “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri”, 106.

BÖLÜM III: GAZZÂLÎ'DE AHLÂK EĞİTİMİ

3. 1. Ahlâk Kavramı

Ahlâk kavramı Arapça'da “*seciye, tabiat ve huy*” gibi manalara gelerek *hulk* veya *huluk* kelimesinin çoğuludur. Sözlüklerde ise genellikle insanın dış görünüşünü ifade etmek için *halk* kavramı, iç yapısını ifade etmek için de *hulk* kavramı kullanılmaktadır. İslâmî kaynaklarda *hulk* ve *ahlâk* kavramları iyi ve kötü huyları, fazilet ve reziletleri ifade etmek için kullanılmıştır.³¹⁶

Gazzâlî *halk* (yaratık) ve *hulk* (ahlâk) kavramlarının birlikte kullanılan iki kavram olduğunu belirtmiştir. Gazzâlî *halk* kelimesinden kast edilenin insanın dış görünüşü ve sureti olduğunu, *hulk* kelimesinden kast edilenin ise bâtını suretin yani iç güzelliğin olduğunu belirtmiştir. Bunun nedenini insanın yapısıyla ilişkilendirerek şöyle açıklamaktadır: “*İnsan iki şeyden meydana gelmiştir. Biri göz ile görülen cisim, diğeri de basiret ile idrak edilen ruhtur. Her birinin bir hey'et, şekil ve sureti vardır. Bu suretler ya güzel veya çirkindir.*” Gazzâlî “*Onu şekillendirip içine ruhumdan üflediğim zaman onun için saygı ile eğilin.*”³¹⁷ ayetinden hareketle insan yapısının meydana geldiği bu kavramlardan Allah'ın kendi ruhundan insanlara üflemesinden dolayı ruhun cisimden daha önemli olduğunu belirtmektedir.³¹⁸

Gazzâlî ahlâkı şöyle tarif etmektedir: “*Ahlâk, nefste yerleşmiş bir şekil ve heyetten ibârettir. Düşünüp taşınmaya lüzûm görmeden bütün işler suhûlet ve kolaylıkla bundan sâdır olur.*” Gazzâlî bu tanımları açıklayıcı bir misalle destekleyerek bir ihtiyaçtan dolayı nadiren malını harcayan kimseye cömert denemeyeceğini, cömert olabilmesi için infak anlayışının insanın fitratında yerleşik bir meleke halinde olması gerektiğini belirtir.³¹⁹ Bu tanımdan hareketle, Gazzâlî ahlâkı “*insan nefsinde yerleşmiş bir meleke*” şeklinde tarif ederek ahlâkın düşünmeden ve herhangi zorlama olmaksızın kolaylıkla ortaya çıkması ve kişinin fitratı haline gelmesi gerektiğini belirtmektedir. İnsanın fitratında iyilik yapmanın bir keyfiyet haline gelebilmesi için de ömrünün her anında nefsiyle

³¹⁶ Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 1.

³¹⁷ Sâd 38/72.

³¹⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 189-190.

³¹⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 190.

mücâhede etmesi gerektiği belirtilmektedir.³²⁰ Bu mücâhede, insan kalbinin iyi ve güzel fiillere alışması ve kötü fiillerden nefret etmesiyle devam edip insanı sürekli zorlayarak başarıya ulaştıracaktır.³²¹

Gazzâlî iyi huylar için *hüsnü'l-huluk*, kötü huylar için de *sûü'l-huluk* terimlerini kullanmıştır. Ona göre insanda var olan temel güdülerin, bir şekilde dengelenmesiyle güzel ahlâkın ortaya çıkacağı, bu temel güdülerin başıboş bırakıldıklarında ise kötü ahlâkın meydana geleceği belirtilmektedir.³²² Gazzâlî insan fitratının yaratılışında “*nötr denge*” durumda olduğunu ve bu dengenin kötü insanlar veya aldıkları eğitimden dolayı bozulduğunu belirtmektedir.³²³ Gazzâlî güzel ahlâk hakkındaki fikirlerini şu sözleriyle anlatmaktadır:

*“Güzel ahlâk, peygamberlerin sıfatı ve siddıkların en makbul amelleridir. Aslında güzel ahlâk imanın yarısıdır. Takvâ sahiplerinin mücâhedelerinin meyvesidir ve ibadet edenlerin riyâzetidir. Kötü huy ise öldürücü bir zehir, insan beynini öldüren bir tehlike, açıkta bir zillet ve rezalettir. İyi ahlâk, kalben cennet nimetlerine açılan ve Rahman’a yaklaştıran bir kapı olduğu gibi, kötü huy da kalpleri saracak olan ve Allahu Teâlâ’nın yaktığı cehennem ateşine açılan bir kapıdır. Kötü huy, nefsin hastalığı ve kalbin marazıdır.”*³²⁴

O halde bu tanımdan hareketle güzel ahlâk, peygamberlerin vasfı olmakla birlikte Allah dostlarının yaptığı ve Allah’a yaklaştıran en güzel ibadettir. Kötü ahlâk ise insanın aklını kullanmasını engelleyen bir zehir olmakla birlikte kalbin ve nefsin hastalıklı bir yapıda olmasına sebep olan ve sonucunda cehennemi kazandıracak olan davranışlardır.

Gazzâlî insanda ahlâki davranışların oluşabilmesi için şu dört unsurun var olması gerektiğini belirtmektedir: “İyi ve kötü işler, bunları yapmaya güç yetirmek, iyiyi, kötüyü, güzeli ve çirkini bilmek, nefiste yerleşen bir heyet ile güzel veya çirkin tarafına meyl ederek, güzel veya çirkinden birini yapmayı kolaylaştırmaktır.”³²⁵ Gazzâlî bu dört unsuru belirttikten sonra bu unsurları tek tek açıklamıştır. İlk olarak ahlâkın yalnızca bir

³²⁰ Çağrı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 68.

³²¹ Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 69.

³²² Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 66.

³²³ Macid Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri*, trc. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arıkan (İstanbul: Litera, 2014), 298-299.

³²⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*, 5:171-172.

³²⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*, 5: 190-191.

işten ibaret olmadığını çünkü bazı insanların cömert oldukları halde fakirliklerinden veya infak etmelerine bir engelin bulunmasından dolayı infakta bulunamadıklarını bazı cimrilere ise gösteriş veya başka bir sebepten dolayı infakta bulunduklarını ifade etmektedir.³²⁶

Gazzâlî ikinci olarak ahlâkın yalnızca iyi ve kötü işleri yapacak kudretten ibaret olmadığını belirtir. Gazzâlî kudreti, cimrilik veya cömertliğe veya ikisine birden dayandırmayı eşit olarak görmektedir. Zira her insanın tabiatında cimrilik ve cömertlik kuvvetinin barındığını bundan dolayı da bu kuvvetin cimrilik veya cömertlik ahlâkını ortaya çıkarmadığını belirtmektedir. Aynı zamanda ahlâkın sadece üçüncü unsur olan iyiyi, kötüyü, güzeli ve çirkini bilmekten de oluşmadığını çünkü insanın hem güzelin hem de çirkinin ne olduğunu aynı oranda bilebileceğini belirtmektedir.³²⁷

Ahlâki fiillerin ortaya konmasında ahlâkın bu üç unsurdan ibaret olmaması dördüncü bir unsura ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır ki o da, nefsin, cimrilik veya cömertlik huylarını kendisinden meydana gelmesini sağlayan heyet ve keyfiyettir. O halde ahlâkı, nefsin heyeti ve manevi yapısı oluşturmaktadır.³²⁸

Gazzâlî insanda dış güzelliğin sadece bir organın güzelliğinden meydana gelemeyeceğini, bütün organların güzelliğiyle tamamlanabileceğini belirterek bu durumun iç güzellik yani ahlâk için de aynı olduğunu ifade etmektedir. Bâtını güzelliğin ise ilim, gazab, şehvet ve itidali koruma kuvveti arasındaki dengenin ve uyumun gerçekleşmesiyle meydana gelebileceğini belirtmektedir.³²⁹ Bu dört temel değer, insanın doğuştan getirdiği güdüler karşısında dengeli bir şekilde durması Gazzâlî'nin düşünce sistemindeki ahlâk anlayışını oluşturmaktadır.³³⁰

Gazzâlî nefsin melekelerinden ortaya çıkan bu temel erdemleri hikmet, şecaat, iffet ve adâlet şeklinde sınıflandırmaktadır:

3. 1. 1. Hikmet

³²⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 191.

³²⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 191.

³²⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 191.

³²⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 191.

³³⁰ Oruç, *İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı*, 67.

Gazzâlî ilim kuvvetini, “Güzelliği ve iyiliği, sözlerde doğruyu ve yalanı, inançlarda hak ile batılı, işlerde güzel ile çirkini kolaylıkla ayırt edebilecek bir hal almasıdır.” şeklinde tarif ederek ilmin etkisiyle ortaya çıkan bu kuvvetlerin sonucuna da hikmet demiştir.³³¹

Gazzâlî hikmetten kastının “Ve... kime de hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiştir.”³³² ayet-i kerimede geçen manayla aynı olduğunu belirtmiştir. Gazzâlî’ye göre hikmet, zihnin saflığı, feraset, şahsiyetin temelindeki hakikatlerin sırlarını idrak edebilme ve doğru düşünebilme vasıflarından oluşmaktadır. Ayrıca hikmetin, insan aklını etkin hale getirip aklın ölçülü bir şekilde çalışması ve yücelmesi gibi özellikleri de vardır.³³³ “Aklı yalnız bilgelik dolu söz uyarır. Hikmetin nuru parlayınca bilkuvve gören insan bilfiil gören durumuna gelir.”³³⁴ Bu manada hikmet, ayırt edici olup temyiz gücüne kaynaklık etmektedir.³³⁵ Gazzâlî hikmetin mahiyetini de şöyle anlatmaktadır:

“Yeryüzü nurlarının kendisinden iktibasta bulunduğu göksel nurlar, şayet bir sıra düzeni içinde birbirinden nur iktibas ediyorlarsa, ilk kaynağa en yakın olan en üst mertebede bulunduğu için nur ismine en layık olan odur. Bu düzenin örneği şehâdet aleminde de mevcuttur. İnsan, bir evin penceresinden giren ay ışığının duvardaki aynaya vurup oradan karşısındaki duvara, buradan da yere yansıyor orayı aydınlatmasını anlamadıkça bu sıra düzenini anlayamaz. Bilirsin ki, yerdeki ışık/aydınlık duvardakine, duvardaki aynadakine, aynadaki aya, aydaki de güneşe tabidir. Çünkü güneşin nuru ayı aydınlatmaktadır. Bu dört nur, üstünlük ve mükemmellik derecesine göre sıralanmıştır. Her birinin bilinen bir yeri ve kendine özgü bir derecesi vardır; bunun ötesine geçemez.”³³⁶

İnsanlar da sahip oldukları değerlerle farklı derecelerde bulunmaktadırlar. Tıpkı ışığın kademe kademe yükselmesi ve hakikatine ulaşması gibi insanın da bu dereceye gelebilmesi, bilgi ve aklın dengeli bir şekilde kullanılmasıyla meydana gelen hikmete bağlıdır.³³⁷

³³¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:192.

³³² el-Bakara 2/279.

³³³ Oruç, *İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı*, 24.

³³⁴ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Varlık, Bilgi, Hakikat (Mişkâtü'l-envâr)*, trc. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 40.

³³⁵ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 36.

³³⁶ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 43.

³³⁷ Oruç, *İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı*, 25.

Gazzâlî hikmet faziletini nazari hikmet ve ameli hikmet olmak üzere iki kısımda incelemiştir: Nazari hikmetin, bütün ilimler hakkındaki hakikatlerin öğrenilmesini sağlayan, iman inanç esaslarını ve mahlukata dair bütün bilgileri ve ezeli ve ebedi olan ilimleri kapsadığını belirtmektedir. Ameli hikmeti ise insanın bedenine ve bu bedenin kullanım ve yönetimine, davranış, hayırlar hakkındaki bilgileri içeren hikmet çeşidi olarak belirtmektedir. Ayrıca Gazzâlî bu hikmet çeşidini, ahlâki hikmet olarak da ifade ederek hikmet faziletinin iki reziletin ortası olduğunu ifade etmektedir.³³⁸

Hubs ve cerbeze (hilekarlık) olarak ifade edilen bu rezilet, hikmet faziletinin ifratı olup, gazabi ve şehvi kuvvetlerin lüzumundan fazla kullanılmasından dolayı ortaya çıkmaktadır. Bu faaliyetlere meyleden insan da hilekar olarak isimlendirilmektedir. Beleh (aptallık) olarak ifade edilen diğer rezilet ise, hikmet faziletinin tefriti olup, gazabi ve şehvi kuvvetlerinin yeterli seviyede kullanılmamasından dolayı ortaya çıkar ve kişide anlayışta noksanlık ve davranışları anlayıp kavrayamama zorluğu meydana getirmektedir. Bu durumdaki kişilere de aptal denmektedir.³³⁹

Hikmet fazileti, sağlıklı bir şekilde dengelendiğinde, hüsn-ü tedbir, zihnin açıklığı, fikir saflığı, zannedilenlerin doğruluğu gibi ahlâki erdemler ortaya çıkmaktadır. Dengenin oluşmaması durumunda ise bu faziletin altında şu reziletler ortaya çıkacaktır; humk, deha, behh, ğamare, cünûn.³⁴⁰

Tefekkür ve ilim kuvvetinin dengeli bir şekilde kullanılmasıyla ortaya çıkan hikmet sayesinde şehvet ve gazab kuvveti kontrol altında tutulabilmektedir. Bundan dolayı da hikmet dengeli bir kişilik yapısının oluşumunda en mühim kuvvet olarak belirtilmektedir.³⁴¹

3. 1. 2. Şecaat

Gazab kuvvetinin, Kur'an ve sünnetin emirleriyle terbiye edilmiş akla itaat etmesinden ve hikmete uygun kullanılmasından dolayı ortaya çıkan fazilet, şecaattir. Şecaat fazileti iki reziletin ortasında yer almaktadır.³⁴²

³³⁸ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İlahi Saadet (Mizânü'l-amel)*, trc. Ömer Dönmez (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2012), 91.

³³⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:193; Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 91.

³⁴⁰ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 97-98.

³⁴¹ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 163.

³⁴² Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 93; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:192.

Tehevvür ve atılganlık olarak belirtilen bu rezilet, gazab kuvvetinin olması gerekenden daha fazla olması nedeniyle insanın, aklın yasakladığı sakıncalı işlerin içerisine dalması sonucu ortaya çıkmaktadır. Cebânet ve korkaklık rezileti ise, gazab kuvvetinin olması gerekenin altında olmasıyla insanın yapması gereken fiilleri yapmaması sonucu ortaya çıkmaktadır.³⁴³

Gazzâlî şecaatin, ancak akıl ve şeriat ölçülerine uygun, gerektiği yerde ve yeterli ölçüde olmasıyla övülen güzel bir fazilet olabileceğini belirtmektedir. Gazzâlî eğer insanın fitratında şecaat fazileti eksikse cesaretli kişilerin yaptığı fiillere ilgi duymasını ve sevmesini kendisine görev belirlemesi gerektiğini belirterek kişide zamanla bu alakanın alışkanlık haline geleceğini ve kahramanlık hallerinin ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Eğer insanın fitratında şecaat fazileti fazla ise yapacağı işlerin sonucunda oluşabilecek zararları abartarak düşünmesini ve şecaat faziletinin makul olan seviyesine gelebilmeyi kendisine görev belirlemesi gerektiğini belirtmektedir.³⁴⁴

Şecaat fazileti sağlıklı bir şekilde dengelendiğinde, kerem, necdet, ihtimal, hilm, sebat, neyl, şehame, vakar gibi ahlâki erdemler ortaya çıkmaktadır. Dengenin oluşmaması durumunda ise bu faziletin altında şu reziletler ortaya çıkacaktır; bezah, bezale, cesaret, nükül, tebcih, sıgarunnefs, istişâta, infırak, tekebbür, tehasüs, ucb.³⁴⁵

3. 1. 3. İffet

Gazzâlî şehvet kuvvetinin, akıl ve şeriat ile te'dib edilmesiyle ortaya çıkan fazileti iffet olarak belirtmiştir.³⁴⁶ Bu fazilet de iki reziletin ortasındadır:

Şereh (düşkünlük) rezileti, akıl tarafından kötü olarak kabul edilen ve yasaklanan lezzetlere aşırı düşkün olmasından dolayı ortaya çıkmaktadır. Cumûdet (hareketsizlik) rezileti ise, şehvet kuvvetinin aklın yeterli gördüğü seviyeden aşağıda olmasıyla ortaya çıkmaktadır.³⁴⁷

Şehvet kuvvetinin ifratı da tefriti de yerilmiştir. İffet fazileti, şehvet kuvvetini hakimiyet altına alarak bilhassa insanı cinsel isteklerden, mide, riyaset, servet ve övülme

³⁴³ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 93; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:193.

³⁴⁴ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 92-93.

³⁴⁵ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 98-100.

³⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:193.

³⁴⁷ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 94-95; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:193.

isteklerinden uzak tutar. Şehvet kuvvetinin ölçüsü de şehvet ve gazab kuvvetinin neden yaratıldığıının bilincinde olmakla beraber akıl ve şeriata uygunluktur.³⁴⁸

İffet fazileti, sağlıklı bir şekilde dengelendiğinde, haya, hacı, müsamaha, sabır, seha, hüsn-i takdir, dimâe, intizam, hüsn-i hey'e, kanaat, hudû, verâ, talâka, zarf gibi ahlâki erdemler ortaya çıkmaktadır. Dengenin oluşmaması durumunda ise bu faziletin altında şu reziletler ortaya çıkacaktır; vikahe, tahannüs, tebzîr, tagtir, riya, hetke, küzâze, mücâne, abs, tahaşî, şekâse, melag, hased, şemâte.³⁴⁹

3. 1. 4. Adâlet

Gazzâlî itidal kuvvetini, şehvet ve gazab kuvvetlerini akıl ve şeriatın terbiyesiyle kontrol altına alması şeklinde açıklamaktadır.³⁵⁰ Gazzâlî adâlet faziletini, bütün faziletlerin bütünü olarak belirtmektedir.³⁵¹

Adâlet, hikmet, iffet ve şecaat faziletlerinin dengeli bir şekilde kullanılmasıyla ortaya çıkan bir fazilettir. Adâlet fazileti için ifratlık ve tefritlik durumu söz konusu değildir. Adâlet, belli bir düzeni ifade etmektedir. Bu düzenin de ya varlığı ya da yokluğu söz konusu olacağından bu faziletin yalnız zıddı vardır bu da zulüm reziletidir.³⁵²

İnsandaki şehvet ve gazab gücü dengeli bir ölçüde kullanılarak akıl ve tefekkürün hakimiyeti altına girince adâlet fazileti elde edilmiş olmaktadır. Bu dengeyi tutturamayanlar “Nefsinin arzusunu ilah edinen...”³⁵³ ayeti kerimesinde de belirtildiği gibi nefsinin hevâlarını ilah edinirler. Böylelikle insanlar özlerini kaybederler. Nitekim bu faziletin, övülmüş güzel ahlâkın ve manevi temizliğin özü olduğu belirtilmektedir.³⁵⁴

Akıl, dengeli bir şekilde bütün kuvvetlerin işleyişlerini yönetmesinin sonucunda kişi güzel ahlâka ve itidale kavuşmaktadır. Gazzâlî bu işleyişi şu sözleriyle anlatmaktadır:

“Nefs akıldan yardım ister, gazabın gayreti ile terbiyelenir, gazabı şehvete musallat eder ve şehvet ile gazabdan karşılıklı yardım görürse, yani bazen şehveti gazabın karşısına çıkarır ve şehvetin karşı koymasıyla gazabın azgınlığını kırmaya

³⁴⁸ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 95.

³⁴⁹ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 101-103.

³⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:192.

³⁵¹ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 97.

³⁵² Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 181.

³⁵³ el-Câsiye 45/23.

³⁵⁴ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 181.

ve bazen de gazabı şehvetin karşısına dikerek şehvetin davranışını takbih edip onu kırmaya çalışırsa, o zaman nefsin ahlâkı güzelleşir ve kişinin kuvvetleri itidale ulaşır.”³⁵⁵

O halde hikmet, şecaat, iffet ve adâlet faziletleri ahlâkın temelini oluşturmaktadır. Güzel huylar, insanlarda bu faziletlerin dengeli bir şekilde olmasıyla oluşmaktadır.³⁵⁶ İnsanlar, bu güzel huylarla haysiyet kazanmaktadır. İnsan, itidal üzere olduğunda kişiyi Allah’a yaklaştıracak kemaliyet ortaya çıkmaktadır. İnsan noksan bir varlık olmasından dolayı eksiklerini gidererek kemalata ermeye çalışmaktadır. Eğer kişi bu seviyeye ulaşırsa meleklerden daha üstün bir seviyeye çıkarak ebedi saadete erişebilmektedir.³⁵⁷ Şayet şehvet ve gazab kuvvetini itidal seviyesinden aşağıda kullanırsa, o zaman hayvanların derecesine iner ki bu da onun ebedi bahtsızlığıdır.³⁵⁸

Gazzâlî insanın nefsine kapılarak ebedi saadetine engel olmasını, ayna yüzeyinin pisliklerle kaplı olması halinde yansıtma özelliğinin ortadan kalkmasına benzeterek kişinin şehvet gücüne kapılmasıyla, kalbinin günahlardan kararıp yaratılışında var olan kabiliyetlerin kaybolmasına sebep olduğunu ve bu davranışlarının ebedi saadetine engel olduğunu belirtmektedir. İnsanın bu kötü ahlâktan kurtulmasının da ancak nefsini, ilahi cihete yöneltmesiyle gönlüne gelen ilahi hikmetler sayesinde olacağını ve böylelikle ebedi mutluluğa erişeceğini belirtmektedir.³⁵⁹

3. 1. 5. Ahlâk Kavramının İnsan İle Olan İlişkisi

Kainatta sadece insanın ahlâki bir varlık olmasından dolayı ahlâkı bilmek için insanın mahiyetini bilmek son derece önemlidir.³⁶⁰ Gazzâlî’ye göre insanın, tabiatı itibarıyla imanı kabule elverişli yaratıldığı, bütün insanların eşyanın hakikatini tanıyabilecek yaratılışa olduğu belirtilmiştir. Bundan dolayı ancak eğitimle insanın nefsinde var olan bilginin ortaya çıkabileceği ama bazı insanların bu tabiatı koruyamayıp günahlara daldıkları bazılarının da bu tabiatı koruyarak asaletini devam ettirdikleri belirtilmektedir.³⁶¹

³⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 29.

³⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5:193.

³⁵⁷ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 105.

³⁵⁸ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 106.

³⁵⁹ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 54-55.

³⁶⁰ Çağrı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 71.

³⁶¹ Çağrı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 72-73.

Gazzâlî insanın yapısı itibariyle kendisinde bulunan cevherlerin farkına varıp ve bu cevherleri ilim ve amel elde etmek için kullanırsa işte o zaman meleklerden üstün bir konumda bulunabileceğini, nefsinin hevâsı uğruna kullanırsa da helak olacağını belirtmektedir.³⁶²

O halde Gazzâlî'nin ahlâki düşüncesinde, iyiliği ve kötülüğü tabiatında barındıran insanın davranışlarının sonucunun hayır veya şer olmasını kişinin kendi cehdine ve isteğine nisbet edilerek, ahlâki hayatın bu cehdin sonucunda ortaya çıkabileceği belirtilmektedir.³⁶³

Ahlâk ve insanın bir başka ilişkisi de insanın bâtını yönünü oluşturan ruh ve zahirîni oluşturan bedenle ilgilidir. Burada ruh kavramına bakacak olursak, Gazzâlî ruh kavramını kalp, nefis ve akıl ile ilişkilendirmiştir.³⁶⁴

Gazzâlî'ye göre kalp iki manada kullanılmaktadır. İlki, gerçek anlamda kullanılmakta olup hayvanlarda ve insanlarda bulunan vücuda kan pompalamakla görevli olan bir et parçasıdır.³⁶⁵ İkinci anlamı ise “*latife-i rabbâniye-i ruhâniye*” olmasıdır. Bu kalp, insanın hakikati olup, onda anlamayı ve bilmeyi sağlamaktadır.³⁶⁶

Ruh kelimesinin de iki anlamı bulunmaktadır. Birinci anlamdan kastedilen, doktorların da ruh olarak kastettikleri anlam olan bedenın tamamında damarlar aracılığıyla yayılandır. Menbai maddi olan kalbin boşluğunda olan “*latif bir cisim*”dir. İkinci anlamı ise insanda gözle görülmeyen, anlamayı ve idrak etmeyi sağlayandır. Bunun hakkındaki gerçeği ise çoğu aklın anlamaktan aciz olduğu belirtilmektedir.³⁶⁷

Nefs kelimesi de iki anlamda kullanılmıştır. Birinci anlam, sûfilerin çoğunluğunun kullandıkları anlam olup insanın kötü özellikleri olan şehvet ve gazab güçlerini kendisinde bulunduran şeklindedir. İkinci anlam ise, kalp ve ruh kavramlarında olduğu gibi insanın hakikati olmakla birlikte insanı insan yapan şeydir.³⁶⁸

³⁶² Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 47-48.

³⁶³ Çağrııcı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 73.

³⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 17.

³⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 17.

³⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 18.

³⁶⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 19.

³⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 20.

Akıl kelimesi de iki manada kullanılmıştır. Birincisi, kalpte mevcut olan ilim vasfından oluşan eşya hakkında bilgi sahibi olan akıldır. İkincisi, ilimleri idrak eden anlamındadır.³⁶⁹

O halde bu dört kavramı kısaca tanımladıktan sonra bu kavramların birinci anlam itibariyle birbirlerinden farklı, ikinci anlam itibariyle de birbiriyle eş anlamlı olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâlî'ye göre insan ruh ve bedenden oluşan bir varlık olmasından dolayı ruh ve beden birbirleriyle sürekli etkileşim halindedir.³⁷⁰ Ancak, bu etkileşim dengeli bir şekilde gerçekleştirilirse, etkileşimin sonucunda ahlâki güzellik oluşabilecektir.³⁷¹ Bahsedilen bu dengenin ise aklın her daim uyanıklılığı ile insanın yaratılışında var olan bedeni ve şehvi tüm istekleri kontrol altına almasıyla ortaya çıkacağı belirtilmektedir.³⁷²

Gazzâlî akli yapmış olduğumuz fiillerin neticelerini idrak etmemiz ve nefsin istekleri karşısında direnme kuvveti şeklinde tanımlayarak akıl ile ahlâk ilişkisine değinmiştir.³⁷³

Gazzâlî akıldan tam manasıyla irade sayesinde yararlanılabileceğini belirterek akli yapacağımız fiillerimiz hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan bir araç, iradeyi de aklın kararı ile fiillerimizi yönlendiren olarak tanımlamıştır. Bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir: “...Sadece şehvetin zararlı olduğunu bilmek, seni ondan uzaklaştırmak için yeterli değildir. Belki bu bilginin gereğiyle amel etmeye meylin olmalıdır. İşte onu da bu irade sağlar. Akıbetleri düşünmekle hayvanlardan ayrıldığın gibi, bu irade ile de diğer canlılardan ayrılmış olursun.”³⁷⁴ Böylece ahlâki fiillerin akıl ve iradenin uyuşması ile gerçekleşebileceği belirtilmiştir.

Gazzâlî ahlâki değerlerin mutlak anlamda bir vasfı olmadığını, ahlâki fiillerin iyi ve kötü olarak adlandırılmalarının yapılaş amaçlarına göre değiştiğini, insanların yarar edinmek için yaptıkları fiillere hayır, zarar getirebilecek fiillere de şer dediğini belirtmektedir. Gazzâlî'ye göre insanların davranışlarını doğrudan akıl kuvvetleriyle yaptıklarını düşünmemiz bir yanılgıdır. Çünkü akıl sahibi kişiler, reziletleri faziletlere

³⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 21.

³⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 23.

³⁷¹ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 79.

³⁷² Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 81.

³⁷³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1: 440-442.

³⁷⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 7: 349-350.

karşı tercih etmezler. İnsandaki bu yanılğı psikolojik ve sosyal sebeplere dayandırılmaktadır.³⁷⁵ Bu sebeplerden birincisi, insanın fıtratındaki bencilik duygusundan dolayı yapacağı filleri kendi amacına göre mutlak anlamda iyi veya kötü olarak kabul etmesi, ikincisi insana küçükken etrafındakilerin telkinde bulunarak söyledikleri bilgileri mutlak anlamda doğru veya yanlış kabul etmesi ve insanın empati ve sempati yaparak duygularıyla verdiği kararları akılla verdiğini düşünmesidir.³⁷⁶

İnsanın ahlâki fiilleri gerçekleştirmesini sağlayan bir özelliğı de bilen bir varlık olmasıdır. Gazzâlî ilmin hangi alanda olursa olsun mutlak bir fazilet olduğunu belirtmiştir. Gazzâlî ilmi aklın ortaya koyduğu çaba olarak ifadelendirerek onu kalbin itaati olarak belirtmiştir.³⁷⁷

Gazzâlî insanların diğeri insanlardan üstün olma düşüncesi ile dünyalık menfaatler kazanma uğruna ilimle uğraşan kişilerin aldanmış olduğunu belirterek öğrenilen ilmin, hayata geçirilmesi ve ahlâka tesir etmesi gerektiğini vurgulamıştır.³⁷⁸

3. 2. Ahlâki Eğitim Anlayışı

İnsanın davranışlarını değıştirme süreci olarak eğitim, genel manasıyla “*insanın eğitilebilir özelliğinden hareketle, belli amaçlara ulaşmak veya ulaştırmak için yapılan planlı ve kasıtlı etkinlikler*” olarak tanımlanmaktadır.³⁷⁹

Ayhan’a göre eğitim, kişinin ruhi ve bedeni meziyetlerini keşfetmesini ve bu doğrultuda yeteneklerini geliştirmesini, bilgi edinmesini, nesilden nesile kültür birikiminin aktarılmasını sağlandığı, fikir, irade ve de eylemin bir araya gelmesiyle oluşan sistemin adıdır.³⁸⁰

Eğitim terimi, çok kapsamlı bir manaya sahip olmakla birlikte öğretme ve öğretilen bilgilerin kişide eyleme aktarılması olarak da tarif edilmektedir.³⁸¹ İslam literatüründe ise genellikle terbiye kavramı eğitim kavramı yerine kullanılmıştır. “*Terbiye*”, “*insanın*

³⁷⁵ Çağrı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 139.

³⁷⁶ Çağrı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 140-141.

³⁷⁷ Çağrı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 84-85.

³⁷⁸ Gazzâlî, *Eyyühe ’l-veled*, 22.

³⁷⁹ Şükrü Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013): 105.

³⁸⁰ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), 37-38.

³⁸¹ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 36.

bedeni, zihni, ahlâki gelişmesini ve olgunlaşmasını sağlamak” şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca “*edep*” kavramı da eğitim kavramına karşılık kullanılmıştır.³⁸² “*Edep*”, ahlâki eğitimle ilişkili bir kavram olmakla birlikte “*nefsin eğitimi ve huy güzelliği*” şeklinde tanımlanmaktadır.³⁸³

Eğitim, insanın gelişimini sağlayarak insan fitratının esasını oluşturan meleke ve yeteneklerin “*bilgi, beceri, tutum ve değerler*” şeklinde eyleme dönüşmesini sağlamaktadır.³⁸⁴ Bazı yeteneklerle birlikte doğan insanların, eğitim alabilme kabiliyetine elverişli bir yapısı bulunmaktadır. Bu durum insanı daha üst bir duruma taşıyarak eğitimde iyi insan yetiştirme hedefini ortaya çıkarmaktadır.³⁸⁵

Gazzâlî ilmin teorik ve pratik olarak iki kısma ayrıldığını belirterek ahlâk ilmini pratik kısımda ele almaktadır. Bu ilim, insan ruhunun potansiyelinden ve mahiyetinden bahsettiği için³⁸⁶ “*ruh sağlığı ilmi*” olarak da ifade edilmiştir. Ruhun hastalıklarının tedavi edilmesi hem dünya hem de ahiret hayatı için önem taşıdığından ruh sağlığı ilmi yani ahlâk ilmi çok önemli bir konumdur.³⁸⁷

Ahlâk ilmi, insan hareketlerini belirli bir kuralları olan şemaya yerleştirmeye uğraşan ve bu eylemlerin ahlâki değerini sorgulayan bir bilgi dalıdır.³⁸⁸ Ahlâk ilmi eğitimcilerin, eğitim ve öğretim sürecinde kullanması gereken bir alandır. Çünkü ahlâk ilmi insanlara hakikati ve yanlışı bir kandil misali göstermektedir. Ahlâki eğitimden yoksun olan bir kimsenin ne sözüne ne de kendisine güvenilmektedir.³⁸⁹

Ahlâki eğitim de kişinin toplumsal ve bireysel yükümlülüğünü ve bu yükümlülüklerinin gerçekleşmesini sağlayacak ahlâki vasıfların ve güzel karakterlerin gelişimini içeren planlı bir disiplindir.³⁹⁰

³⁸² Ziya Kazıcı - Halis Ayhan, “Talim ve Terbiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 515.

³⁸³ Mustafa Çağrı, “Edep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 413.

³⁸⁴ Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, 106.

³⁸⁵ Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, 108.

³⁸⁶ Mevlüt Albayrak, “Gazali’nin Ahlâk Felsefesi ve Filozofların Etkisi”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 354.

³⁸⁷ Ahmet Coşkun, “Gazali’nin Ahlâk ve İktisat Görüşü”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989): 221-222.

³⁸⁸ M.Abdullah Draz, “Ahlâk ile Eğitimin Alakası”, trc. Hüseyin Emin Sert, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2(1997): 113.

³⁸⁹ Draz, “Ahlâk ile Eğitimin Alakası”, 114-115.

³⁹⁰ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 106.

İslâmî kaynaklarda eğitim ve öğretim için genellikle talim ve tedib kavramları kullanılmıştır. Bilgi ve eğitimin birbirleriyle olan bağı kimi zaman “*ilim ve edep*” kimi zaman da “*talim ve taallüm*” kavramlarıyla dile getirilmiştir.³⁹¹ Öğretim, insanın aklına bilgi kanalıyla hitapta bulunurken, eğitim ruh ve karaktere, ahlâki değerlerin eğitimi yoluyla hitapta bulunmaktadır. Başarılı bir eğitim anlayışının, ahlâki değerlerin ve bilginin bir arada bulunmasıyla oluşturacağı bağ ile öğretimi ve eğitimi gerçekleştirmesi gerekmektedir.³⁹² Gazzâlî eserlerinde eğitim ve öğretimle ilgili tefekkür³⁹³, tahsil³⁹⁴, ıslah³⁹⁵, talim (öğretme) ve teallüm (öğrenme)³⁹⁶, tehzib ve tezkiye³⁹⁷, terbiye³⁹⁸ gibi kavramlar kullanmıştır.

Gazzâlî ahlâkın en şerefli ve en mükemmelinin, amellerin güzeli ve en sevimlisi olan edep kelimesiyle tam anlamıyla ifade edildiğini belirterek diğer insanlara edep dersi verebilecek ve huylarını düzeltmelerine yardım edecek kişinin de davranışları, sözleri ve düşüncelerinin sahtelikten, kötülüklerden ve şüphelerden uzak olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu durumun da tehzib eğitimi ve ibadet etmekle gerçekleşeceğini belirtmektedir.³⁹⁹

Gazzâlî’nin ahlâki eğitim anlayışının tasarısı “*akıl, iman, adâlet, hikmet, iffet, şecaat, sevgi ve ahlâk*” kavramları çerçevesinde şekillenmiştir. Bu kavramların dayandığı bir anlayış tarzı, insanın hem aklına hem de ruhuna hitap edip bilginin ve değerlerin beraber hayata uygulanabilmesini kolaylaştıracaktır. Böylelikle eğitim ve öğretimin gerçekleşmesi meydana gelecektir. Gazzâlî ahlâki eğitim anlayışında eğitim ve öğretim kavramlarını beraber ele alarak “*teallüm*” ifadesini kullanmıştır. İnsanın kendi çabalarıyla ulaştığı bilgi taallüm yoluyla, kendi isteği doğrultusunda edindiği bilgiler de tefekkür yoluyla kazanılır. Bu iki durumda da hâsıl olan bilgiler aslında insanın özünde bulunmakla birlikte sadece bu bilgilerin ortaya çıkıp davranış halini alabilmesi için taallüm ve tefekkür yoluna ihtiyaç vardır. “*Bilgiler, tohumdaki, mücevherin denizin dibindeki vaziyeti gibi nefsin kökünde bir güç olarak (bilkuvve) sağlam bir şekilde yer*

³⁹¹ Bülent Çelikel, *Gazâlî’nin Eğitim Görüşü* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006), 1.

³⁹² Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 73.

³⁹³ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 35.

³⁹⁴ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 56.

³⁹⁵ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 66.

³⁹⁶ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 87.

³⁹⁷ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 115; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*, 5:213.

³⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*, 5:253.

³⁹⁹ Çelikel, *Gazâlî’nin Eğitim Görüşü*, 3.

edinmiş olup taallüm, bunun kuvveden fiile çıkmasını talep etmek, talim (öğretme) ise bunu kuvveden fiile çıkarmaktır.” Taallüm yoluyla hâsıl olan bilgi, tefekkürle de bir araya geldiğinde kişide daha kalıcı hale gelir ve artık edindiği bilgileri diğer insanlara da öğretebilecek bir konumda olur.⁴⁰⁰

Gazzâlî’nin ahlâki eğitim anlayışının esasını insanın hareketlerini oluşturan ahlâki değerler oluşturmaktadır. Bu değerler, kişinin edindiği bilgileri iyiliğe doğru meylettirerek davranışlarına dönüşmesini amaçlamaktadır. Bundan dolayı Gazzâlî’ye göre değerler ahlâki eğitimin olmazsa olmaz faktörlerindendir.⁴⁰¹ Gazzâlî insanın mutlu bir yaşam yaşayabilmesi için akıl ve ahlâki değerlerin birleşmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴⁰² Bundan dolayı eğitim anlayışının ana noktasına akli ve kalbi koymuştur. İnsanın edindiği bilgilerin doğru olması ve ahlâki anlamda bir değer taşıyabilmesi için bu bilgilerin kalbi bir algılayışta olması gerekmektedir. O halde ahlâki eğitim anlayışını sadece akla veya sadece kalbe yüklememiştir. Ancak ikisi arasındaki uyum sağlanıp denge oluşturulduğunda kaliteli bir eğitimin meydana geleceği belirtilmiştir.⁴⁰³

Gazzâlî’de ahlâki eğitim, insan nefsinin istekleri ve hevâlarının belirli bir ölçüde dengelenmesiyle gerçekleşir. Gazzâlî insanın bu duygularına karşı tamamen kayıtsız kalmasını veya bu duygular olmadan yaşamın devam ettirilmesini tavsiye etmemektedir. Ahlâki eğitimde önemli olan her zaman itidali sağlayabilmektir. Akıl ve ruhun dengelenmesiyle alınan ahlâki eğitim de bilgileri daha kalıcı ve etkili bir hale getirecektir.⁴⁰⁴

Gazzâlî böylece eğitim ile ahlâkın son derece birbirleriyle bağlantılı olduğunu belirtir. Gazzâlî’ye göre insan kendi çabasıyla ahlâkını güzelleştirmeye gayret etmelidir. Kişinin çabası, ahlâki eğitimle birlikte değerleri içselleştirmesine vesile olarak kişiyi Allah'a yakınlaştırmaktadır.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 73-74.

⁴⁰¹ Çakmak İgalcı, *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim*, 139.

⁴⁰² Cemil Oruç, “İmam-ı Gazâlî’nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, *TYB Akademi* 1(Ocak 2011): 155.

⁴⁰³ Çakmak İgalcı, *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim*, 138.

⁴⁰⁴ Çakmak İgalcı, *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim*, 140; Oruç, “İmam-ı Gazâlî’nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 157.

⁴⁰⁵ Abdullah Durakoğlu, “Gazzâlî’de Ahlâk Eğitimi”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 34/2 (2014): 212.

3. 2. 1. Ahlâki Eğitimin İmkânı

Eğitim ve öğretim doğrultusunda insanlar yeni bilgiler kazanabildiğine göre ahlâk eğitimiyle de insanların kötü davranışlardan kurtulabilmesi mümkün müdür? Yani ahlâk uygun eğitim verildiğinde değişebilir mi? Bu sorun uzun zaman boyunca tartışılmıştır. Kimileri insanın fitratına eğitimin etki etmediğini doğuştan iyi kabiliyetli olanın iyi, kötü olanın da kötü olduğunu savunmaktadır. Kimileri de ahlâkın eğitimle değişebileceğini savunmaktadır.⁴⁰⁶

Ahlâkın eğitimle değiştirilebileceğini savunan Gazzâlî ahlâkın eğitimle değiştirilemeyeceği düşüncesine karşı çıkararak nazari açıdan bu düşüncenin hatalı olduğunu ve ahlâkın eğitimle düzeltilebileceğini de ameli olarak ortaya koymaya çalışmaktadır.⁴⁰⁷ Gazzâlî ahlâkın eğitimle değiştirilemeyeceği düşüncesine sahip olanların ileri sürdüğü delilleri ve bu delillere karşı görüşlerini şöyle belirtmektedir.

1- Ahlâkın eğitimle değiştirilemeyeceği görüşündekiler, kişinin fiziki görünüşünü değiştirmenin imkansız olduğunu savunmaktadırlar. Nitekim kişinin boyunun ölçüsünü, yüzünün güzelliğini veya çirkinliğini değiştirmek imkansızdır. Aynı durumun kişinin iç yapısını temsil eden ahlâk için de geçerli olduğunu ve kötü ahlâkın iyileştirilmesinin mümkün olmadığını savunmaktadırlar.

Gazzâlî ahlâkın eğitimle değiştirilemeyeceği düşüncesine sahip olanların ileri sürdüğü bu görüşe karşın bu kimselerin, ahlâklarını düzeltmeye çalışmalarının nefislerine ağır geldiğinden ahlâklarını düzeltmeye çalışmadıklarını ve bu durumu kendi eksikleri ve acizyetleri olarak kabul etmek yerine ahlâkın değişmeyeceği düşüncesini savunduklarını belirtmektedir.⁴⁰⁸

Ayrıca Gazzâlî dış görünüşün değişmeyeceği gibi ahlâkında değişmeyeceğini söyleyenlere cevap olarak Allah'ın yarattıklarının yaratılış itibarıyla iki gruba ayrıldığını belirtmektedir.

Bunlardan birincisi, insanların hiçbir şekilde müdahalesi ve tercihinin söz konusu olmadığı kısımdır ki bunlar; gökyüzü, yıldızlar, insanın iç ve dış organları ve hayvanlar,

⁴⁰⁶ Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretim*, 40-41.

⁴⁰⁷ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 155.

⁴⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:197.

kısacası varlığı ve mükemmelliği oluşmuş ve herhangi bir eksikliği olmayan, değiştirilemeyen varlıklardır.⁴⁰⁹

İkinci olarak da, varlığında eksiklik olan ve terbiye şartları yerine geldiğinde mükemmelliğe ulaşacak kabiliyetteki varlıklardır. Bu şartlar bazen insanın tercihi ve iradesiyle gerçekleşebilmektedir.⁴¹⁰ Gazzâlî bu durumu hurma çekirdeği misaliyle şöyle anlatmaktadır:

“Bu çekirdek aslında ne elma, ne de hurma ağacıdır. Bu çekirdek, terbiye edildiği zaman, hurma olmak istidatında yaratılmıştır. Ama hurma çekirdeği olduğu için hiç bir suretle elma olamaz. Bir çekirdek kendi ihtiyarı ile müteessir olur da, bazı değişikliği kabul eder ve bazısını kabul etmez halde olursa; insanoğlunun da terbiyeyi kabul etmesi gerekir...”⁴¹¹

2- Ahlâkın eğitimle değiştirilemeyeceği düşüncesine sahip olanlar ikinci olarak insanın yaptığı kötülüklerin kaynağı olan şehvet ve gazab kuvvetlerini tamamen yok etmekle güzel ahlâka sahip olunabileceğini savunmuşlardır.

Gazzâlî’nin bu görüşe karşı delili, kendisinin uzun mücâhedeler sonucunda edindiği deneyimlere dayanarak gazab ve şehvet kuvvetlerinin insanın fitratı itibariyle varlığının zorunlu olması ve bu kuvvetlerin kişinin fitratında yok olmasının mümkün olmadığıdır. Ona göre kişinin gazab ve şehvet kuvvetlerinden gelen isteklerini bastırması ancak kalbin dünyaya olan meylini koparmak suretiyle ve kalbin mâsivâdan uzaklaştırmasıyla mümkündür.⁴¹²

Gazzâlî yukarıda verilen hurma çekirdeği örneğinden hareketle gazab ve şehvet kuvvetlerinin de bu şekilde olduğunu bu güçlerin büsbütün yok edilemeyeceğini ancak riyâzet ve mücâhede ile düzeltilip terbiye edilebileceğini ve ebedi saadetimizin yolunun da ahlâki sorumluluğumuzun da bu olduğunu belirtmektedir.

Gazzâlî eğer ahlâkın değişmesi mümkün olmasaydı tavsiyelerin, nasihatlerin, eğitimlerin, ödüllerin ve cezaların bir anlamı ve dahi Allah Resulü’nün “Ahlâkınızı güzelleştiriniz” diye buyurmasının da bir kıymeti olmayacağını belirtmektedir.

⁴⁰⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:198; Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 80.

⁴¹⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:198; Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 80.

⁴¹¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:198; Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 80.

⁴¹² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:197.

Gazzâlî'ye göre fiiller sahip olunan ahlâkın sonucunda ortaya çıkmaktadır. Hayvanlar dahi istenilen davranışları eğitimle yapabiliyorlarsa yani terbiye edilebiliyorlarsa insanların niçin ahlâkları düzeltilip iyileştirilmesin? Örneğin köpeklerin eğitilerek avını yemeden getirebilmesi, yabani atların eğitilerek ehil hale getirilmesi ahlâkın değiştirilebileceğinin izahıdır.⁴¹³

Gazzâlî insanların tabiatlarının farklı olduğunu, kiminin eğitimi çabuk kiminin de zor kabul ettiğini ve bu farklılığın da iki sebebe dayandığını belirtmektedir.

1- İnsanın tabiatında ahlâki davranışlarının oluşmasını sağlayan şehvet, gazab ve ilim kuvveti ve bu kuvvetlerin sağlıklı bir şekilde dengeli kullanılmasını sağlayan itidal kuvveti yani fikir gücü bulunmaktadır. Bu kuvvetlerden en zor te'dib edilen şehvet gücüdür. Çünkü şehvet gücü bebeğin doğumuyla birlikte insanın fitratında ilk var olan kuvvettir. Sırasıyla bu kuvveti gazab kuvvetinin ve ilim kuvvetinin oluşması izlemektedir. Bu kuvvetlerin oluşumundaki sürecin geç ve yavaş olması ahlâki eğitimin gerçekleşmesini güçleştirmektedir.

2- İnsanların, kendisinde bulunan huyları güzel bulup bu huylara göre davranışlar yapması ve yaptığı işten de hoşnut olması o huyların fitrattan giderilmesini güçleştirerek ahlâki eğitimi zorlaştırır.

Gazzâlî bu noktada insanları eğitime uygunluğu bakımından dört gruba ayırmaktadır:

1- Kimi insanlar, hak ile batılı ayıramayacak durumda olmaktadır. Bu kimseler yaratılışlarındaki safiyeti koruyarak bedeni arzulardan uzak durmuşlardır. Bundan dolayı bu kimselerin ahlâki eğitiminin kolaylıkla gerçekleşebileceği ancak bu konuda bir öğretmene veya mürşide ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Gazzâlî bu gruptaki insanları cahil olarak belirtmektedir.

2- Kimi insanlar da, kötünün kötü olduğunu bilmekle birlikte nefsinin arzularına esir olmasından dolayı güzel davranışlarda bulunmaktan kaçınmış ve kendi hatalarının da bilincinde olmuştur. Bu insanların ahlâki eğitimi diğerlerine göre daha zordur. Çünkü kalplerine kötü huyların yerleşmesinden dolayı ilk olarak bu kötülükleri kalpten çıkarmak gerekecektir. Daha sonra bu kötülüklerin zıddı olan iyiliklerin kalbe

⁴¹³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:197-198; Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 79-80.

yerleştirilmesi için mücâhede etmek zorundadırlar. Bu zorluklarla birlikte bu grup insanlar için ciddi bir çaba ile ahlâki eğitimin gerçekleşmesi mümkündür. Gazzâlî bu gruptaki insanları cahil ve dalalette olanlar olarak belirtmektedir.⁴¹⁴

3- Bu gruptaki insanlar kötülüklerin aslında iyi, doğru ve güzel olduğunu düşünen kimselerdir. Bu insanların hatalarının çokluğundan dolayı ahlâki eğitim pek azı için mümkündür. Gazzâlî bu gruptaki insanları cahil, fâsık ve dalalet içerisinde olanlar olarak belirtmektedir.

4- Bu kısımdaki insanlar, doğumuyla beraber kötülüklerin içinde olup bu kötülüklerin çokluğunu fazilet görerek şerefi yükselttiğini sanmaktadırlar. Bu grup insanların ahlâki eğitimi en güç olandır. Gazzâlî bu kimseler için “*İhtiyârın riyâzeti zor, kurdun terbiyesi ise azâbdır.*” sözünü söyleyerek durumun zorluğuna değinmiştir. Gazzâlî bu gruptaki insanları cahil, fâsık, şirretli ve dalalet içersinde olan kimseler olarak belirtmektedir.⁴¹⁵

3. 2. 2. Çocuk Terbiyesi

Çocuk yaratılış itibariyle ahlâki davranışları meydana getirecek kabiliyeti kendinde barındırmaktadır. Bu durumun eğer çevresel faktörlerin olumsuz etkileri olmazsa yüce bir ahlâki yapıya ulaşabileceği belirtilmektedir. Çocukta ahlâk duyuşsal, sosyal ve bilişsel olarak gelişmektedir. Bundan dolayı ahlâki eğitim bu boyutlar göz önünde bulundurularak yapılmalıdır.⁴¹⁶

Çocuklara verilen ahlâki eğitimin maksadı “*ahlâki karakter*” meydana getirmektir. Bu kavram farklılaşan koşullarda çocuğun kötü davranışları yapmamaya gösterdiği dirençtir.⁴¹⁷ Çocukta ahlâki gelişmenin başlangıcı olarak kabul edilen vicdan, kişinin iyiyi kötüden ayırt edebilmesine yarayan içsel bir kontrol sistemidir. Çocukta bu duygunun uyanmasının en belirgin emaresi utanma ve pişmanlık hissi olmakla birlikte haya duygusu çocukta 1.5-3 yaşları arasında, pişmanlık hissi de 3-6 yaşlarında ortaya çıkmaktadır.⁴¹⁸

⁴¹⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:199; Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 80-81.

⁴¹⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:200; Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 81.

⁴¹⁶ Hayati Hökelekli, “Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi”, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi* 27 (1998): 185.

⁴¹⁷ Hökelekli, “Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi”, 196.

⁴¹⁸ Hökelekli, “Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi”, 186.

O halde insanın ahlâkının oluşması küçük yaşta başlamaktadır. Çocukluk zamanında alınan eğitim, taşın üzerine yazılan yazı gibi zaman geçtikçe kalıcılığını devam ettirmektedir. Gazzâlî özellikle çocukluk yıllarında farklı zamanlarda ahlâki eğitimin farklı uygulamalarına değinmektedir.⁴¹⁹

Gazzâlî ahlâki gelişim dönemi hakkında özellikle çocuklarda 3 yaşından sonra bilişsel ve duyuşsal olarak hızlı gelişmelerin olduğunu belirtir. Bu dönemin çocuk için ahlâki eğitimin başlangıç zamanı olduğunu belirtir. Özellikle haya duygusunun oluşmasıyla ahlâki eylemler ortaya çıkmaya başlar. O halde çocuklarda birinci çocukluk dönemi olarak adlandırılan bu süreçte ahlâki eğitim yaklaşık 2-6 yaş arasını kapsamaktadır.⁴²⁰

Gazzâlî çocukların ahlâki terbiyeleri üzerinde önemle durarak çocuğun ebeveynlerine verilen bir emanet olduğunu belirtmiştir.⁴²¹ Bundan dolayı ahlâki eğitim ilk olarak ailede başlamaktadır. Çocuğun aile içerisindeki eğitimi hem bedeni hem de ruhi yöndendir. Gazzâlî'ye göre ebeveynler çocuklarına şefkatli ve merhametli davranarak temel ahlâki değerlerden olan adalet, iyilik, cesaret, sevgi ve fazileti kazandırmalıdır.⁴²²

Gazzâlî çocukların kalplerinin safiyetinin bozulmamış olduğunu belirterek onların iyi ve kötü olmak üzere her türlü telkine açık olduğunu söyler. Bundan dolayı da bir çocuğun, terbiyesi ihmal edilmeyerek iyi yönde eğitim verilirse ebedi mutluluğa kavuşacak iyi bir insan, terbiyesi ihmal edilerek eğitim verilmezse de nefsinin esiri olarak ziyan olmuş olanlardan olacağına değinmektedir. Nitekim bu konu hakkında Allah “*Ey iman edenler! kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan cehennem ateşinden koruyun...*”⁴²³ diye buyurarak ebeveynleri, çocuklarının terbiyesinin ne kadar önemli olduğu hakkında uyarmaktadır. Demek ki çocuğun terbiye edilmesinin ilk amacı onu cehennem ateşinden himaye etmektir. Çocuğun himaye edilmesinden kastın da, ahlâki eğitim vererek onu kötülüklerden arındırmak, ona iyi ameller yapmasına sebep olacak faziletleri öğretmek, nefsinin esiri olan insanlardan uzak tutmak, sürekli bir bolluk içerisinde kalmasına engel olmak ve gerçek mutluluğun ve zenginliğin nedenlerini

⁴¹⁹ Camdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 203.

⁴²⁰ Oruç, “İmam-ı Gazzâlî'nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 161-162.

⁴²¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:253.

⁴²² Durakoğlu, “Gazzâlî'de Ahlâk Eğitimi”, 218; Oruç, *İmam-ı Gazzâlî'nin Eğitim Anlayışı*, 74.

⁴²³ et-Tahrîm 66/6.

sevdirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı terbiye çocuğun ilk yıllarında çok önemlidir.

Gazzâlî çocuğun terbiyesinin anne sütüyle başladığını süt veren kadının dinine düşkün, helali gözeten ve haramdan sakınan bir kişi olması gerektiğini vurgular.⁴²⁴ Eğer çocuk dinin emir ve yasaklarına uymayan bir kimsenin sütüyle beslenirse o çocuğun maneviyatının kirleneceğini, ileri de hoş görülmeyen davranışlarda bulunacağını belirtir.⁴²⁵ Çünkü çocuğun şahsiyetini meydana getiren hususlar daha çok anneden kaynaklıdır. Bundan dolayı annenin bir mektep olduğu onun iyi ahlâklı bir birey olarak yetiştirilmesinin üstün bir milleti oluşturacağı belirtilmektedir.⁴²⁶ Anne, çocuğun bedeni gereksinimleri dışında ilgi, merhamet, sevgi gibi ruhi gereksinimlerini gidermede çok önemli konumdadır. Zira annenin tutumu çocukta vicdan anlayışını oluşturacaktır.⁴²⁷

Çocuklar, ahlâki gelişmelerinde kendilerine bir örnek edinmezlerse öğrenmeleri noksan ve hatalı olacaktır.⁴²⁸ Bundan dolayı Gazzâlî çocuklarına terbiye vermeye başlamadan önce ebeveynlerin kendi davranışlarına çekidüzen vermeleri gerektiğini söyleyerek çocukların bu dönemde ebeveynlerine özenerek onlar gibi davrandıklarını belirtmektedir.⁴²⁹ Bu durum çocuğun gelişim safhalarında şahsiyetinin gelişmesi ve karakterinin oluşmasında önemli bir faktördür. Böylelikle ebeveynler aile içerisindeki hareketleriyle iyi rol model olurlarsa, çocuklar terbiyeyi daha hızlı öğrenirler.⁴³⁰

Çocuğun özellikle hayrı şerden ayıracak yaşa geldiğinde murakabesine özen gösterilmelidir. Bu durum çocukta haya duygusunu ortaya çıkarmaktadır. Çocuğun haya duygusuyla bazı davranışlardan yetişkinler gibi kendini alıkoyabilmesi çocuktaki hikmet nurunun ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Böylelikle çocukta temyiz gücü ortaya çıkarak birtakım davranışların kötü olduğunu anlar. Ayrıca çocuğun kalbinin berraklığına ve ahlâkının dengeli olduğuna işaret olmaktadır. Çocuğun bu durumu da

⁴²⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:253; Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 156-157.

⁴²⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:254.

⁴²⁶ Çam, “Ahlâk Eğitimi”, 15.

⁴²⁷ Hökelekli, “Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi”, 196.

⁴²⁸ Hökelekli, “Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi”, 187.

⁴²⁹ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 222.

⁴³⁰ Oruç, “İmam-ı Gazâlî'nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 172.

ileriki yaşlarında akl-ı kamil olmasının habercisidir. Utanma duygusu olan böyle çocukları ihmal etmeyerek terbiyesine özen göstermek gerekir.⁴³¹

Haya kavramını çocukta ilk ortaya çıktığı an itibariyle aklına çok güçlü bir şekilde yerleştirmek gereklidir. Nitekim çocuğun kişiliği bu kavramın varlığıyla gelişerek çirkinliklerden kendini uzak tutmaktadır.⁴³²

Çocuk, iyi ve ahlâka uygun davranışlar yaparsa onun sevinmesine vesile olacak şekilde ödüllendirilmeli ve herkesin içinde bu davranışları yaparsa da övülmelidir. Çocuk uygunsuz bir davranış sergilediğinde bu hatasını görmemezlikten gelmek gerekir. Çocuk bu uygunsuz davranışı herkesin içinde yapar ve bu davranışı saklamaya çalışırsa da görmemezlikten gelmek gerekir. Yoksa çocuk bu tarz davranışlar sergilemede arsızlaşır. Çocuğun aynı kötü davranışı tekrarlaması durumunda da çocuğun kendisini gizlice kınamak gerekir ve davranışının kötülüğünden bahsederek aynı davranışı yapmaması kendisine söylenir. Aksi takdirde herkesin içinde küçük düşeceğinden bahsedilir. Çok sıklıkla kınama ve azarlamadan uzak durulmalıdır. Yoksa bu durum çocuğu çirkin filleri yapmaya sürükler ve öğütün etkisini zayıflatır.

Çocuğun terbiyesinde babanın otoritesi çok önemlidir. Bundan dolayı baba çocuğunu sık sık azarlamamalı, ona ağır cezalar vermemelidir. Ayrıca çocuğun herkesten saklı bir şekilde yapmaya çalıştığı davranışlara izin vermemeli çünkü çocuk bu davranışları alışkanlık haline getirerek davranış ile arasında bir bağ oluşturur ve bu davranışları artık herkesin görebileceği şekilde yapmaya başlar.⁴³³

Çocukta otorite sağlamak için dayak gibi ağır fiziki bir disiplin yoluna gidilmemesi gerekmektedir. Çünkü dayak yiyen çocuk diğer insanlar üzerinde şiddetle otorite kurmaya çalışır ve düşmanlık, saldırganlık gibi kötü huylar edinir. Bunun sonucunda da çocukta sadece korku karşısında ahlâki davranışlar sergileme eğilimi gerçekleşir.⁴³⁴ İstenmeden ve içselleştirilmemiş olarak gerçekleştirilen bu davranışlarda, görünürde

⁴³¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:254.

⁴³² Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İslam Ahlâkı*, trc. Akif Nuri (İstanbul: Sinan Yayınevi, 1982), 102-103

⁴³³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:255-257.

⁴³⁴ Hökelekli, "Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi", 200.

ahlâka uygun bir biçimde olsa da hakikatinde ahlâktan yoksun bir mana barındırmaktadır.⁴³⁵

Gazzâlî çocuğun vücut gelişimi için birtakım kurallar tavsiye etmektedir. Çocuğun bedeninin ve ruhunun tembel bir hale gelmemesi için gün içerisinde belirli vakitlerde hareket etmesini, yürümesi ve spor yapmasını tavsiye etmektedir. Bu egzersizleri yaparken de ahlâk kurallarına riayet etmesini söylemektedir.⁴³⁶ Ayrıca çocuğun okul yorgunluğunu gidermek için kendisini fazla yormayacağı ölçüde dersten sonra oyun oynamasına izin verilmelidir. Eğer oyun oynamasına izin verilmezse çocuğun zekası körelerek kalbi ölür ve hayat sıkıcı bir hale dönüşür. Kendisini oyun oynamaktan alıkoyan derslerden ise kurtulmak için çareler arar ve kötü yola sürüklenebilir.⁴³⁷

Çocuğun tembel ve uyuşuk olmaması için gündüz uyumamasına engel olmak gerekir. Bedeni gelişiminin sağlıklı olması ve şişmanlamaması için de yumuşak yatakta yatmamalıdır. Çocuklar, gerek yatak gerek yiyecek ve giyecek konusunda da sıkıntıya dayanabilecek şekilde yetiştirilmelidir. Aşırı zenginlikte yaşamalarından kaçınılmalıdır. Gazzâlî çocuklara küçük yaştan itibaren görgü kurallarının öğretilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Çocuğa, ebeveynlerinin sahip olduğu imkanlarla, giydiği veya sahip olduğu eşyalarla arkadaşlarına karşı övünmemesi söylemelidir. Arkadaşlarına karşı mütevazı, yardımsever ve tatlı dilli olması gerektiği öğütlenmelidir. Çocuklara diğer insanlarda bulunan beğendikleri şeyleri istememesi gerektiği söylenerek üstünlüğün almakta değil vermekte olduğunu, almanın zavallılık ve küçüklük olduğu öğretilmelidir. Eğer fakir bir ailenin çocuğu ise, başkalarından bir şeyler beklemenin ve almanın zavallılık ve küçüklük olduğu da öğretilmelidir.⁴³⁸

Çocuğa, ayırım yapmaksızın büyüklerine, kendisini eğiten öğretmenlerine ve ebeveynlerine karşı her daim saygılı ve terbiyeli olması gerektiği öğretilmelidir. Ahlâka uygun olmayan sözcükleri kullanmaktan ve bu gibi sözcüklerle konuşarlardan uzak durması gerektiği öğretilmelidir.⁴³⁹ Zira kişi, sürekli birlikte olduğu kimselere

⁴³⁵ Akdoğan, “Sosyal Gelişimin İki Dinamiği: Bilim ve Ahlâk”, 30.

⁴³⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:256.

⁴³⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:258.

⁴³⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:256-257.

⁴³⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:258.

benzeyerek onun karakterinden etkilenmektedir. Bu durumu Gazzâlî şöyle anlatmaktadır:

*“Kötü arkadaş demirci gibidir, onun yanında bulunmakla kararmaktan ve ateş kıvılcımlarına hedef olmaktan başka bir kârın olmaz. İyi arkadaş da gül yağı satana benzer, ya satın alırsın, ya o sana biraz sürer veya hiç olmazsa yanında bulunduğun müddetçe güzel koku koklanırsın.”*⁴⁴⁰

İnsan sosyal bir varlık olmasından dolayı diğer insanlardan izole bir yaşam sürmesi mümkün değildir. Bu durum çocuk içinde geçerlidir. Zira kötü insanların zarar vermesinden korumak için insanlardan ayrı yaşamasını sağlamak çocuğun cahil kalmasına neden olacağı gibi beraberinde birçok ruhsal sıkıntıları ve hastalıkları da meydana getirir. Bundan dolayı çocuğu kötü arkadaşlardan uzak tutmak için ebeveynin ya da öğreticinin deneyimleriyle yardım etmesi, onu eğitmesi ve ona yol göstermesi gerekmektedir.⁴⁴¹ Bu süreçte özellikle çocuklar için rol model oluşturacak kimselerin hayatlarını anlatmak etkili olacaktır. Özellikle güzel ahlâk denilince akla ilk gelen ahlâk abidesi olan Rasulullah’ın ve ashabının hayatı anlatılmalıdır.⁴⁴²

Gazzâlî çocuğun yemek yeme adabı, toplum içerisinde nasıl oturması ve konuşması gerektiğine dair kurallara da değinerek⁴⁴³ din eğitimiyle ilgili kurallara geçmektedir. Çocuğa mümeyyizlik döneminde temizlik konusu öğretilmeli ve namaz konusunda taviz verilmemeli, eğer hali uygun ise de oruca alışması için ramazanın bazı günlerinde oruç tutturulmalı, erkeğe haram olan altın ve ipek kıyafeti yasaklamak ve gerekli olan dini kanunları öğretmek, çalmanın, haram lokma yemenin, hıyanetin, yalan ve kötü ifadeler gibi ahlâka aykırı tüm davranışların sakıncaları anlatılarak bunlardan uzak durmak gerektiği öğretilmelidir.⁴⁴⁴ Çünkü dinden yoksun bir ahlâki eğitim başarılı bir eğitim olmamakla birlikte güvenilir de değildir.⁴⁴⁵ Ayrıca Gazzâlî dini eğitimde çocuğun bilgileri ilk olarak taklit yoluyla ebeveynlerinden ve sosyal çevresinden öğrendiğini

⁴⁴⁰ Gazzâlî, *Eyyühe ’l-veled*, 146.

⁴⁴¹ Mahmud Kasım, “İmam Gazali ve J.J. Rousseau Arasında Eğitim Bakımından Bir Karşılaştırma”, trc. Selahattin Parlador, *İslami Araştırmalar Dergisi* 2/6 (6 Ocak 1988): 51.

⁴⁴² Çam, “Ahlâk Eğitimi”, 16.

⁴⁴³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi ’d-Dîn*, 5:254-257.

⁴⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi ’d-Dîn*, 5:258-259.

⁴⁴⁵ Hökelekli, “Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi”, 197.

belirtmektedir. Çocukken öğrendiği bu bilgilerin doğruluğu veya yanlışlığını da çocuk, soyut düşünme ve eleştirel bakış açısı kazandıktan sonra sorgulayabilmektedir.⁴⁴⁶

Çocuk bu kurallara uyarak büyütüldükten sonra buluş çağına geldiğinde bahsedilen yasakların gerçek anlamları ve nedenleri anlatılıp öğretilmelidir. Asıl gayenin Allah’a kul olabilmek olduğu, dünya hayatının geçici ve ebedi hayatın ahiret yurdunda olduğu öğretilmelidir.⁴⁴⁷

3. 2. 3. Ahlâki Eğitimde Öğretmenin Görevleri

Genel eğitimde olduğu gibi ahlâki eğitimde de öğretmen eğitimin başlamasını ve eğitimi geliştirerek ilerlemesini sağlayan ve eğitimi uygulayandır.⁴⁴⁸ Öğretmen ilimle doğru yolu gösterendir.⁴⁴⁹ Çünkü insan ancak eğitimle terbiye olunur ve kendisini geliştirebilir.⁴⁵⁰

İslam’da eğitim ilk olarak yaratıcıdan başlamakta olup melekler, peygamberler, ebeveynler ve öğreticiler şeklinde aşamalı olarak devam etmektedir. O halde ilmin elde edilmesini sağlayan bu sıralamada ilk öğreten ve eğiten Allah’tır. Sonra ilahi mesajları getirmekle vazifeli olan Cebrail öğreten durumuna geçmiştir. Sonra da insanın kalbi hastalıklarını iyileştiren ve vahyin insanlara iletilmesini sağlayan peygamberlerdir. Gazzâlî ebeveynler ile öğreticilerin bu kaynakla elde edilen bilgiler doğrultusunda eğitimi gerçekleştirmelerini belirtir.⁴⁵¹ Bu doğrultuda Gazzâlî “*Muallim*”⁴⁵², “*Şeyh*”⁴⁵³, “*Âlim*”⁴⁵⁴, “*Mürebbi*”⁴⁵⁵ve “*Müeddib*”⁴⁵⁶ gibi terimleri eğitimciler için kullanmıştır.

Gazzâlî “*Terbiye, mahsûlünün güzel ve olgun olarak yetiştirmesi için, tohum ektiği tarladaki yabancı madde ve dikenleri söküp atan çiftçinin işine benzer.*” diyerek kişinin nefsindeki çirkinlikleri söküp atarak yerlerine güzellikleri koyabilmesi için insanın bu yolda terbiye edici, olgun bir yol göstericiye ihtiyacı olduğunu söyler. Nitekim Allah,

⁴⁴⁶ İlhan Topuz, “Gazali’de Dini Tutum ve Davranışlar -Dini Yaşam Biçimleri-”, *Marife Bilimsel Birikim* 2 (Yaz 2011): 165.

⁴⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5:259.

⁴⁴⁸ Cüceloğlu - Erdoğan, *Öğretmen Olmak*, 19-20.

⁴⁴⁹ Cüceloğlu - Erdoğan, *Öğretmen Olmak*, 25.

⁴⁵⁰ Kant, *Eğitim Üzerine*, 35.

⁴⁵¹ Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 164-165.

⁴⁵² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1: 342.

⁴⁵³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5:215.

⁴⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1: 345.

⁴⁵⁵ Gazzâlî, *Eyyühe’l-veled*, 34.

⁴⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 258.

insanlara kendisine ulaşması için bir yol gösterici olarak peygamberler göndermiştir. Peygamberler de ahirete irtihal edince yerlerini manevi varislerine bırakmıştır ki onlar âlimlerdir.⁴⁵⁷

Gazzâlî ilmin bir insanın sahip olabileceği en değerli serveti olduğunu belirterek, ilmi öğretmenin de en şerefli varlık olduğunu söylemektedir. Ayrıca öğretmeni etrafa ışık veren bir güneşe ve kendisinin de etrafının da güzel kokmasını sağlayan bir miske benzetir.⁴⁵⁸ Gazzâlî'nin eğitim ve öğretim sahasında çalışanlara bu denli ehemmiyet vermesinin nedeni insanlığın ilerlemesi ve gelişmesi için eğitimcilerin temel yapı taşı konumunda olmasındandır. Eğer eğitimciler bu gayelerden saparlarsa o zaman insanlar arasında kargaşa, endişe ve dalalet hakim olur.⁴⁵⁹

Gazzâlî öğretmenlerin varlığının gerekliliği ve önemi konusunda şu ayeti göstermiştir: *“(Ne var ki) müminlerin hepsi toptan seferber olacak değillerdir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar.”*⁴⁶⁰ Ayette savaş gibi insanların zorluk içerisinde bulunduğu bir olayda savaşın bitmesiyle dönecek olan savaşa gidenlerle gitmeyenleri toplumda bulunan alimlerin imani bilgiler ve teknik bilgilerle donatmaları belirtilmiştir. Buradan hareketle savaş gibi meşakkatli bir hal olsa da öğretmenlerin toplumun eğitim ve öğretimlerini devam ettirmek üzere vazife başında kalmaları gerekmektedir. Böylelikle eğitimcilik cihattan daha yüce bir konumda bulunmaktadır.⁴⁶¹

Gazzâlî ideal vasıflara sahip bir eğitimciyi *“halkın bilgi ve görgüsünden faydalandığı, dersleriyle, telif eserleriyle, uygulamalarıyla halkı aydınlatan kişi”* olarak belirtmiştir.⁴⁶² Ayrıca öğretmenlik gibi şerefli bir görevi üstlenenlerin üzerlerine çok ağır sorumlulukların düştüğünü ve bu görevin çok önemli ve büyük olduğunu söyleyerek⁴⁶³ bu görevi üstlenenlerin uyması gereken hususları şöyle belirtir:

⁴⁵⁷ Gazzâlî, *Eyyühe 'l-veled*, 34-35.

⁴⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi 'd-Dîn*, 1: 341.

⁴⁵⁹ Oruç, “İmam-ı Gazâlî'nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 165.

⁴⁶⁰ et-Tevbe 9/122.

⁴⁶¹ Oruç, “İmam-ı Gazâlî'nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 166.

⁴⁶² Oruç, “İmam-ı Gazâlî'nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 167.

⁴⁶³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi 'd-Dîn*, 1: 342.

1- Öğretmen, öğrencileri, kendi çocuğu yerine koyarak müşfik bir yapıda muamele etmelidir. Nitekim bu durumu Rasulullah şöyle açıklamaktadır: “*Ben, sizin için çocuğuna karşı (şefkatli) bir baba gibiyim.*”⁴⁶⁴ Ayrıca öğretmen, öğrencileriyle karşılıklı güven, sevgi ve saygı içerisinde bulunarak ilim öğretimini gerçekleştirmelidir.⁴⁶⁵

Gazzâlî’nin burada önem verdiği diğer bir husus ise öğretmen hakkının baba hakkından üstün derecede olmasıdır. Bunun sebebi de öğretmenin ebedi olan ahiret hayatının, babanın ise gelip geçici olan dünya hayatının müsebbibi olmasındandır.⁴⁶⁶

2- İnsan, fitratında var olan kabiliyetleri eğitim alarak geliştirebilen bir farklı becerileri, meziyetleri, duygu ve düşüncesi olan bir varlıktır.⁴⁶⁷ Bu durum Gazzâlî’nin eğitim anlayışında da görülmektedir. Gazzâlî ahlâk eğitimi verecek olan öğreticinin mutlaka öğrencisinin meziyetlerini iyi bilmesi ve bu meziyetlerini destekleyici ve geliştirici eğitim vermesi gerektiğini belirtmektedir. Gazzâlî bu konu hakkında şöyle demektedir:

*“Hekim, her çeşit hastalığı bir ilaç ile tedaviye kalkışsa, çoklarının katili olacağı gibi, şeyh (üstad) de müridlerin (öğrenci) hepsine aynı öğüt ve tavsiyede bulunursa, çoklarını helak eder ve kalplerini öldürür. Belki şeyhe (üstad) yaraşan, müridinin (öğrenci) hastalığına, vaziyetine, yaşına, mizacına bakmalı ve ne miktar riyâzete (eğitim) dayanabileceğini kestirmeli de, ona göre kendisine riyâzet (eğitim) vermelidir.”*⁴⁶⁸

3- Eğitim ve öğretim yapılırken Peygamber Efendimiz’e uyarak herhangi bir şekilde eğitim çalışması karşılığında teşekkür şeklinde bile olsa karşılığın istenmemesi gerektiğini söyler. Öğrencilerin öğretmenine, verdiği ilimden dolayı minnet borçlu olmasına rağmen yine de bir karşılık beklenmemelidir. Nitekim eğitimci, öğretmek gibi şerefli bir vazifeye öğrenciler sayesinde mazhar olmaktadır ve öğrenci olmasaydı böyle bir şerefli vazife de söz konusu olmayacaktır. Eğitimci yaptığı tüm eğitim çalışmasının karşılığını sadece Allah’tan beklemeli ve bunu gaye edinmelidir.⁴⁶⁹ Nitekim Allah hakkı

⁴⁶⁴ Ebû Dâvûd, “Taharet”, 4 (Ebû Dâvûd’un Sünen adlı eserinin Taharet bölümünün 4. bâbı).

⁴⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1: 342-343; Gazzâlî, *Mîzânü’l-amel*, 168.

⁴⁶⁶ Gazzâlî, *Mîzânü’l-amel*, 168.

⁴⁶⁷ Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, 109.

⁴⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5:215.

⁴⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1:344; Gazzâlî, *Mîzânü’l-amel*, 169.

tebliğ edenlerin mükafatının yalnız kendi katında olduğunu şöyle buyurmaktadır: “*Ey kavmim! buna (risaleti tebliğ etme vazifesi) karşı ben sizden herhangi bir mal (ücret) da istemiyorum. Benim mükafatım ancak Allah’a aittir...*”⁴⁷⁰

4- Öğretmen, öğrencisine öğütte bulunurken öğüdünü en ince ayrıntısına kadar detaylandırmalıdır. İlim öğrenmekten amacının Allah’a yakınlaşmak olduğu, gayenin asla riyaset, üstünlük taslama ve kendini ön plana çıkarmak olmadığı ve bu tür davranışların kötü olduğu öğretilmelidir.⁴⁷¹

5- Öğretmen, öğrencinin ahlâki olmayan davranışlarını açık bir şekilde doğrudan söylemek yerine üstü kapalı, naif ve kırıcı ifadeler kullanmadan merhametli bir şekilde dolaylı yoldan söylemelidir. Gazzâlî bu metodun öğretimin en ince özelliğinden biri olduğunu belirtmektedir. Çünkü öğrencinin yaptığı gayri ahlâkî davranış doğrudan ve kırıcı bir üslup kullanılarak söylenirse bu durum öğrencinin utanma duygusunu yitirmesine, hatasını direktmesine ve cüretkar olmasına sebep olur.⁴⁷²

6- Öğretmen, öğrencinin anlama seviyesini göz önünde bulundurarak aklının kavramayacağı konuları anlatmamalıdır. Nitekim çocuğun bıkmaması ve nefret etmemesi için bu önemlidir. Bu uygulama Rasulullah’ın eğitim usulünü anlatan şu hadisini hatırlatmaktadır: “*Biz peygamberler, herkese seviyesine göre muamele yapmak ve anlayabileceği şekilde hitap etmekle emrolunduk.*” Nitekim aklının kavrayamayacağı bilgileri anlatmak kişiye fayda sağlamayıp aksine kişinin zarar görmesine ve de fitneye düşmesine sebebiyet vermektedir.⁴⁷³

7- İnsandaki ilim, ancak bu işin pirleri tarafından anlaşılmaktadır. İnsanın davranışları ise herkes tarafından görülebilir olduğundan bilginin davranışla tatbik edilmesi son derece önemlidir. Bundan dolayı öğretmenin, öğrendiği ve öğrettiği bilgileri davranışlarına yansıtması gerekmektedir. Zira ameli sözünü yalanlamamalıdır. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur. “*...Kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz?*”⁴⁷⁴ Bundan dolayıdır ki, ilim sahibi insan ile cahil olan kimsenin günaha cezası bir olmaz. Hz. Ali bu konu hakkında şöyle demiştir: “*Benim belimi kıran*

⁴⁷⁰ Hûd 11/29

⁴⁷¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1:345; Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 169-170.

⁴⁷² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1:346; Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 170.

⁴⁷³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1:347-348; Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 171.

⁴⁷⁴ el-Bakara 2/44.

iki kişidir: Birincisi âşikâre isyan eden âlim, ikincisi ibâdete sarılan cahildir.” Biri ibadetiyle diğeri de isyanıyla yoldan çıkmaktadır.⁴⁷⁵

Gazzâlî bilginin amel olmadan insana bir fayda sağlamayacağını bir örnekle açıklamıştır. Bu örneğe göre elinde birçok silah olan bir savaşçının bir aslanın saldırısından kurtulup kurtulamayacağını ancak bu savaşçının elindeki silahları kullanmasıyla bilebiliriz. Nitekim bilgisini amele dönüştürmeyen kimseler de silahını kullanamayan savaşçıya benzemektedir. Elinde ne kadar etkili silahlar olsa da kendisine bir faydası bulunmaz. Bundan dolayı, “Yüz sene ders okusan, bin tane kitap yazsan, amel etmedikçe Allah’ın rahmetine hak kazanamazsın.”⁴⁷⁶ Böylelikle Gazzâlî amel ve bilgi bütünlüğü olan öğretmenlerin ancak dinin hem bilme hem de yaşama boyutunu öğretebileceğini belirtir.⁴⁷⁷

Gazzâlî gerçek ve ideale ulaşmış bir eğitimciyi bu özellikler etrafında değerlendirerek öğretmenin bu özellikleri hangi oranda taşırsa o derece eğitim ve öğretimde başarılı olabileceğini belirtir. Eğitimciliği kutsal bir vazife olarak gören Gazzâlî içinde yaşamış olduğu zamanın eğitim anlayışını da ortaya koymaktadır. O dönemin en önde gelen medresesi olan Nizâmiye Medresesi’nde başmüdürrislik yapması bu sıraladığı özelliklere kendisinin büyük ölçüde uyduğunun göstergesidir.⁴⁷⁸

3. 2. 4. Ahlâki Eğitimde Öğrencinin Görevleri

Gazzâlî öğrenme sürecini insanın doğuşuyla başlayıp vefatıyla sona veren bir süreç olarak ele alarak, öğrenmek isteyen tüm insanların aslında yaşamı boyunca öğrenci olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir. Çocuk gelişim dönemine girerek fitratında olan kabiliyetlerin aracılığıyla etraftan devamlı yeni bilgiler edinir ve şahsiyetini geliştirir. Bu süreç yaşam boyu devam etmektedir. Gazzâlî bu hususa dair esas itibariyle altı gelişim ve öğrenme merhalesinden söz etmektedir. Bu merhaleleri “bebeklik-tufulet (doğum ile başlayıp sütten kesilme dönemi olarak 0-2 yaş arasını kapsar), sabâvet (sütten kesilme dönemi bitmiş ama eğitim alacak seviyede olmadığı dönem olmakla birlikte yaklaşık 2-7 yaş arasını kapsar), mümeyyiz (7 yaşından ergenliğe kadar olan

⁴⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1:351; Gazzâlî, *Mîzânü’l-amel*, 174.

⁴⁷⁶ Gazzâlî, *Eyyühe’l-veled*, 23-24.

⁴⁷⁷ Oruç, “İmam-ı Gazâlî’nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 168.

⁴⁷⁸ Oruç, “İmam-ı Gazâlî’nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 176.

dönemi kapsar), *ömrü vasat* (ergenlikten 40 yaşına kadar olan dönemi kapsar) ve *kırk yaş sonrası*” şeklinde sıralamaktadır. Gazzâlî’ye göre çocuk yedi yaş itibariyle ana eğitim programına dahil edilir. On yaşında ise tüm dini sorumlulukları yerine getirmesi gerçekleştirilir. Asıl öğrenciliğin başlama zamanının da yedi yaş olduğunu belirterek kırk yaşlarına kadar devam ettiğini ve insanın ancak o zaman olgunlaştığını ifade etmektedir.⁴⁷⁹

Gazzâlî ilim talep eden bir öğrencinin uyması gerektiği hususları ise şöyle açıklamaktadır:

1- Öğrencinin, ilk olarak nefsinin kötü sıfatlardan ve ahlâki hastalıklardan temizlemesi gerekir. Nasıl ki namazın kabul olması için bedeni temizlemek gerekiyorsa, ruhi bir ibadet olan ilim öğrenmek için de ruhun tüm reziletlerden ve kötü sıfatlardan arınması gerekir. O halde temizlik hem maddi hem de manevi bir anlam taşımaktadır. Nitekim Allah “*Müşrikler pistir.*”⁴⁸⁰ buyurmuştur. Ayetten hareketle zahiri anlamda yani bedeni ve giyeceği itibariyle bir müşriğin temiz olabileceği, ama kalbi pisliklerle dolu olduğundan bâtını anlamda pis olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸¹ Gazzâlî “*Köpek bulunan eve melekler girmez.*”⁴⁸² hadisi şerifini de bu bağlamda şöyle yorumlamıştır: “*Kalp, meleklerin indiği ve oyalandığı bir evdir. Gazab, şehvet, kin, hased, kibir, ucb ve benzeri kötü huylar üren köpeklerdir. Bu gibi köpeklerle dolu bir kalbe melekler nasıl girsin? Allahu Teala ilim nurunu melekler vasıtasıyla kalbe akıtır.*”⁴⁸³

2- Öğrenci, ilim dışında zihnini meşgul edecek dünyevi meşguliyetlerden kaçınmalıdır. Ailesinden ve vatanından ayrılmayı göze almalıdır. Nitekim Gazzâlî insanın, zihnini ilim dışında başka şeylerle meşgul ettiği vakit hakikati idrak etmesinin güçleşeceğini belirtir.⁴⁸⁴

3- Öğrencinin ilime ve ilim öğretilerine karşı kibirli davranmaması ve her daim mütevazı olması gerekir. Ayrıca her ne şartta olursa olsun bir hastanın iyileşmek için doktorunu pürdikkat dinlemesi ve onun dediğini harfîyen yerine getirmesi gibi öğrencinin de

⁴⁷⁹ Oruç, “İmam-ı Gazzâlî’nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 177.

⁴⁸⁰ et-Tevbe 9/28.

⁴⁸¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1:321; Gazzâlî, *Mîzânü’l-amel*, 153.

⁴⁸² Buhârî, “Bedü’l-Halk”, 7.

⁴⁸³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1:322; Gazzâlî, *Mîzânü’l-amel*, 154.

⁴⁸⁴ Gazzâlî, *Mîzânü’l-amel*, 155; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1:325.

öğretmenin nasihatlerini can kulağıyla dinlemesi ve söylediklerine önem göstermesi gerekir.⁴⁸⁵ Çünkü ilim alçak gönüllülük ve itaatle öğrenilir.⁴⁸⁶

4- İnsanın, yaşam ile ölüm arasında olan bir varlık olarak yaşadığı her gün içerisinde ölmesi mümkündür. Bu kısa ömürde insanın bütün ilimleri tahsil etmesi mümkün olamayacağından Gazzâlî insanın her an ölebileceği düşüncesiyle ilgileceği ilmin tercihine dikkat etmesi gerektiğini belirtir. Öğrenilecek ilmin kişiye fayda sağlaması, onun nefsinin temizlemesi, güzel ahlâk sahibi yapmasını ve Allah'a kavuşturmasına vesile olmasını tavsiye etmektedir.⁴⁸⁷

5- Öğrenci, ilimlerin hangi sebeplerden dolayı değerli olduğunu bilmelidir.⁴⁸⁸

6- Öğrencinin ilim tahsilinden amacı ruhunu faziletlerle süslemek, güzelleştirmek ve Allah'a yakın olmak olmalıdır. İlmi benlik, makam ve servet edinmek, zelil insanlarla tartışma yapmak ve başka insanlara üstünlük sağlamak için öğrenmemeli ve kullanmamalıdır.⁴⁸⁹ Gazzâlî "*Hangi işim olursa olsun, kim ki ilmi ile Allah'ı kasdederse ilmin kârını bulur ve o ilim, sahibini yükseltir.*" diyerek maksat Allah'ın ismini yüceltmek ise hangi ilim olursa olsun fayda sağlayacağını belirtir.⁴⁹⁰

10- Öğrenci kendisi için dört şeyin gerekli olduğunu bilincinde olmalıdır:

*"İçinde bidat bulunmayan doğru bir inanç, bir daha hataya düşmemek üzere nasuh tevbesi, üzerinde kimsenin hakkını bırakmamak üzere, hak sahiplerini memnun etmek, Allah'ın buyruklarını yerine getirecek kadar din bilgisini, sonra kendini koruyacak kadar da diğer bilgileri öğrenmek."*⁴⁹¹

Gazzâlî mükemmel bir öğrencinin yetişme sürecini Şakik-i Belhi'nin ve onun öğrencilerinden olan Hatim-i Esam arasında geçen şu hadiseyle anlatmaktadır. Bir vakit Şakik Hatim'e "*Otuz yıl boyunca benimlesin bu kadar zamanda benden ne öğrendin?*" diye sormuştur. Şakik, bilgi adına bana kâfi gelecek sekiz konu öğrendim ki ebedi saadete kavuşabilmemin yolu da bu sekiz konudur.

⁴⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1:325; Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 155.

⁴⁸⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1:326.

⁴⁸⁷ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 42; Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 161.

⁴⁸⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1:333; Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 162.

⁴⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1:334; Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 165.

⁴⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1:335; Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 166.

⁴⁹¹ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 31.

- Bütün insanların aşık olduğu illa bir kişinin olduğu ve bu kişilerin sevgililerine ancak kabre kadar eşlik ettiğini, hiçbirinin sevdiğiyle birlikte mezara girmediğini ifade ederek gerçek dostun sevdiğiyle birlikte kabirde de bulunan olduğunu belirtir. Bundan dolayı da salih amelleri kendisine yaren belleyip, kabrinde dost olup ona ışık olmasını ümit ettiğini söylemektedir.
- İnsanların nefislerinin hevâ ve heveslerini yerine getirirken görüldüğünü bu durumda ise “*Kim de, Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefisini arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır.*”⁴⁹² ayetini hatırlayıp nefsinin isteklerine karşı çıktığını onunla savaştığını ve nefsi, isteklerinden uzaklaştırmak için onu Allah’a boyun eğmesi ve O’na karşı kulluğunu yerine getirmesi için çaba gösterdiğini belirtiyor.
- Bütün insanların servet kazanmak ve kazandıklarını kaybetmemek için sürekli koşuşturduklarını ve bu durumda ise “*Sizin yanınızdakiler tükenir, Allah katında olan ise kalıcıdır...*”⁴⁹³ ayetini hatırlayıp bütün kazandıklarını sadece Allah katında kendisine fayda sağlaması için ihtiyaç sahiplerine infak ettiğini belirtmiştir.
- Bazı insanların üstünlüğü ve haysiyeti aşiret, servet, çocuk ve akrabalarının sayılarının fazla olmasında bazılarının ise zorbalık ve israfta gördüklerini ve bunu bir övünç kaynağı sandıklarını ifade ederek “*...Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır...*”⁴⁹⁴ ayetini hatırlayıp insanların söylediklerinin sadece gereksiz ifadeler olduğunu idrak ederek üstünlüğü sağlamak ve haysiyet sahibi olmak için takvâyı tercih ettiğini belirtmiştir.
- İnsanların birbirlerinin arkalarından kötü konuştuklarını gıybet yaptıklarını bunun nedeninin ise riyaset, para ve ilim konusunda birbirlerinden üstün olma çabası olduğunu ifade ederek “*...Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık...*”⁴⁹⁵ ayetini hatırladığını ve her şeyin Allah’ın takdir ettiği gibi olduğuna rıza gösterip haset etmediğini belirtmiştir.

⁴⁹² en-Nâziât 79/40-41.

⁴⁹³ en-Nahl 16/96.

⁴⁹⁴ el-Hucurât 49/13.

⁴⁹⁵ ez-Zuhruf 43/32.

- İnsanların birbirlerine çeşitli sebeplerle düşman olduğunu ifade ederek “*Şüphesiz şeytan sizin için bir düşmandır. Öyle ise (siz de) onu düşman tanıyın.*”⁴⁹⁶ ayetini hatırladığını ve şeytandan gayrisine düşmanlık etmenin uygun olmadığını belirtir.
- İnsanlar rızık korkusuna kapılıp haysiyetine ve onuruna zarar verecek haram ve şaibeli bir sürü işte aşırı bir çabayla çalışıyorlar. Bu durumda “*Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızıkı Allah’a ait olmasın...*”⁴⁹⁷ ayetini hatırlayarak rızkın Allah'a ait olduğunu anladığını ve taatla iştil olarak kimseye bel bağlamadığını belirtir.
- İnsanlardan kimisinin değerli madenlere kimisinin paraya kimisinin işe kimisinin de başka insanlara dayandığını ifade ederek “*Kim Allah’a tevekkül ederse, O kendisine yeter.*”⁴⁹⁸ ayetini hatırlayıp en güzel ve güçlü koruyucu olan Allah’a tevekkül ettiğini belirtir.

Tüm bu açıklamalarından sonra Şakik, maksadına hâsıl olması için öğrencisine dua ederek bu konuların tüm ilahi kitapların ortak noktası olduğunu ve bunlarla amel eden kimselerin tüm ilahi kitaplarla amel edeceğini belirtmiştir.⁴⁹⁹

Gazzâlî’nin bahsettiği bu olay ideal anlamda yetişmesini planladığı bir öğrencinin eğitim sürecinden bahsetmektedir. Nitekim Gazzâlî’nin ahlâki eğitim anlayışında, insanın dünyasını doğru ve düzgün bir hale getirmek ve ahiretini de kurtarmak gibi bir işlevi bulunmaktadır. Gazzâlî mükemmel bir öğrencinin, dünya ve ahiret saadetine erişmek için kendisine bir amaç belirlemesi ve kalbini kötülüklerden arındırarak her daim iyi olanı arzu etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda kişinin kendisine fayda sağlayacak ilim dallarını öğrenmeye çalışması ve uzmanlaşması gerekmektedir.⁵⁰⁰

3. 3. Ahlâki Eğitimin Önemi

⁴⁹⁶ Fâtır 35/6.

⁴⁹⁷ Hûd 11/6.

⁴⁹⁸ et-Talâk 65/3.

⁴⁹⁹ Gazzâlî, *Eyyühe’l-veled*, 32-34.

⁵⁰⁰ Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 180.

Ahlâki eğitim, insanın ahlâki davranışları özümsemesini ve bu davranışların alışkanlık hale gelmesini sağlayarak ahlâki davranışların devamlılığını ve kişinin istikamet üzere olmasını gerçekleştirmektedir.⁵⁰¹

Gazzâlî İslam'ın emirlerinin temelini oluşturduğu bir değerler sisteminin ahlâki eğitimle gerçekleştirilebileceğini belirterek insanın ahlâki davranışları elde etmesi için değerlerin mutlaka olması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca değerlerin içselleştirilmesi ve amele dönüşmesinin ahlâki eğitimin gerçekleşmesi için çok önemli olduğu belirtilmiştir. Özellikle ahlâki eğitimin başlangıç noktası olan ebeveynlere, bu konuda ağır sorumluluklar düşmektedir.⁵⁰² Bu ağır sorumlulukta ebeveynler kulluk ve insanlık mesuliyetlerinde başarılı olmayı ve hak olan yolda gitmeyi isteyerek eğitimde ilerleyip olgunlaşacaklardır.⁵⁰³

Ahlâki eğitim, çocuklarda olduğu kadar yetişkin insanlarda da çok önemlidir. Çünkü ahlâki eğitimi olmayan bir kişi ne kadar bilgili olursa olsun bu bilgiyi ahlâki değerlere göre kullanmazsa ona yarardan çok zarar vermektedir. İnsan bilgi edindiğinde bu bilgi eğer dengeli bir şekilde ruhuna etki etmiyorsa insanın bu bilgisi kişiyi yanlış ve çirkin yollara götürerek zelil bir hale getirmesi kaçınılmazdır.⁵⁰⁴ Zira insanda güzel davranışlar ruhtan kaynaklıdır. Ruhun ebedi mutluluğu kazandıracak iyilikleri elde edebilecek bir durumda olması gereklidir. Bu da ancak ahlâki eğitimle gerçekleşebilir.⁵⁰⁵

İnsan eğitilen ve eğiten konumunda olabilen daha sonra da kendini yetiştirebilen ve doğduğu an itibarıyla kendisinde potansiyel güçlerin bulunduğu bir varlıktır.⁵⁰⁶ İnsanda bulunan bu gizli kuvveler ancak eğitimle açığa çıkıp fiile dönüşebilecektir. Bundan dolayı bir insanın güzel ahlâklı iyi bir insan olarak yetişmesinin temel yapısını ahlâki eğitim oluşturmaktadır.⁵⁰⁷ Başarılı bir ahlâki eğitim sayesinde güzel ahlâk insanın

⁵⁰¹ Draz, “Ahlâk ile Eğitimin Alakası”, 117.

⁵⁰² Durakoğlu, “Gazzâlî’de Ahlâk Eğitimi”, 217.

⁵⁰³ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 113.

⁵⁰⁴ Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, 49-50.

⁵⁰⁵ Hayrani Altıntaş, “İslam Ahlâki ve İnsani Davranışlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997): 16.

⁵⁰⁶ Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, 41.

⁵⁰⁷ Oruç, *İmam-ı Gazzâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 149.

maneviyatındaki kötülükleri temizleyerek yerine iyi olan ahlâki davranışları koymaktadır.⁵⁰⁸

İnsan, hayatını huzurlu ve mutlu geçirmek için hayatının her safhasında eğitime muhtaç bir varlıktır. İnsan, gerek anne ve babası gerek öğretmeni gerekse sosyal çevresiyle etkileşim halinde bulunduğu ahlâki olan davranışları edinebilmesi için bir rehber eşliğinde yavaş yavaş çabalayarak kendini ilerletmesi gerekmektedir. İnsan, ahlâki eğitim sayesinde kendisini zor duruma sokacak güdü ve dürtüleri kontrol altına alabilecektir. Ahlâki eğitimle insan toplumda kurallara uyarak bolluk ve refah içerisinde geçen bir yaşam tarzı yaşayabilecektir.⁵⁰⁹ Bu şekilde milletler bir sonraki nesillere de örnek olacak şekilde rehberlik etmiş olacaklardır. Böylece ilmin ve iyi ahlâkın birbirini tamamlayarak toplumun menfaatine tüm kaynakları kullanması gerçekleşecek ve ilim ve ahlâk o milleti ayakta tutarak yükseltecektir. Fakat ilim ve iyi ahlâk bir arada olmazsa miskinlik ve başıboşluk artarak insanların bu durumdan şikayet etmeyen bir hale gelecekleri ifade edilerek bu durumun o toplum için felaketlere sebep olabileceği belirtilmektedir.⁵¹⁰ O halde, ahlâki değerlerin, insanların bireysel ve toplumsal yaşayışlarında belirleyici rolü bulunmaktadır. Bundan dolayı insanın ahlâki değerlerle eğitilmesi, gelişmesi ve olgunlaşması hem bireysel hem de sosyal açıdan önemlidir. İyi insanların yetiştirilmesi sonucunda toplum da ilerleyecektir.⁵¹¹

İnsan, çocukken ve gençken almış olduğu telkinlerle hayatı süresince kalbinde ve ruhunda en güzel duyguyu barındırmaktadır. Bu telkinler sonucunda kişide ahlâki davranışlar meydana gelmektedir.⁵¹² Bu ahlâki davranışların eğitimi, insanın maneviyatını olumlu yönde etkileyerek onu kötü davranışlardan uzak tutup iyi davranışlar yapmaya sevk edecektir.⁵¹³ Nitekim insan, aklının ahlâki bir eğitimle eğitilmesiyle nefsinin hevâ ve heveslerine ancak karşı koyabileceği gibi iyi ahlâkı oluşturan iyi huyların da ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Aksi durumda duygular aklı yenerse nefsin emri altına girip kötülükler yaparak kendisinde kötü huyların meydana

⁵⁰⁸ Altıntaş, “İslam Ahlâkı ve İnsani Davranışlar”, 15.

⁵⁰⁹ Kant, *Eğitim Üzerine*, 31-33.

⁵¹⁰ Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, 51.

⁵¹¹ Akdoğan, “Sosyal Gelişimin İki Dinamiği: Bilim ve Ahlâk”, 27-28.

⁵¹² Veli Ertan, “İslam, Ahlâk Güzelliğinden İbarettir”, *İslam Medeniyeti* 3 (1967): 29.

⁵¹³ Akdoğan, “Sosyal Gelişimin İki Dinamiği: Bilim ve Ahlâk”, 29.

gelmesine sebep olacaktır. Dolayısıyla asıl gücünü akıldan alan nefsin mutlaka eğitilmesi gerekmektedir.⁵¹⁴

3. 4. Ahlâki Eğitimin Amacı

Eğitimin amacı, insanın fitratında var olan ruhî ve bedenî meziyetlerini desteklemek ve sağlıklı bir şekilde eğilimleri ile meziyetleri arasında dengeli davranmasını sağlamaktır. İnsanda iyi, güzel ve hakikat olan eğilimleri bulmaya çalışmak ve kişiye bu durumda gidebileceği en üst sınıra ulaşabilmesi için destek olmak, kişinin kötülöklere eğilimlerine de zamanında müdahale edebilmektir.⁵¹⁵

İslam'da ahlâki eğitimin esasını Kuran-ı Kerim ve sünnette yer alan kurallar oluşturmuştur. Kuran-ı Kerim ve sünnetin yaklaşımı ise bir insana insanca davranışlarda bulunmayı, insan, kainat ve Allah arasında dengeli ve düzenli bir yaşam sürmesini amaçlamaktadır. İslam, insanı ön plana çıkartarak ahlâki değörlere değinmiştir. ⁵¹⁶ Ayetler ve hadisler ışığında ahlâki eğitim, sosyal bir varlık olan insan ve içinde yaşadığı toplum için çok önem taşımaktadır. İnsanların birbirlerine tahammöl edemediğı, insani değörlerden yoksun muamelelerin yaygınlaştığı zaman diliminde ahlâki ve dini değörlere yapılan eğitim insana hürmet etmeyi, herhangi bir ayırım yapmaksızın insanı gözetmeyi ve yaşatmayı temel gaye edinmiştir. Çünkü sevgi ve hürmetin olduğı bir toplumda insanlar birbirlerine daha ılımlı ve anlayışlı davranarak hayat daha yaşanılabilir hale gelecektir.⁵¹⁷ O halde İslam'ın tüm emirlerinin amacı, Rasulullah'ın *“Ben ancak iyi ahlâkı tamamlamak için gönderildim.”*⁵¹⁸ ifadesi üzere, güzel ahlâk sahibi insanlar yetiştirmek ve güzel ahlâklı toplumlar oluşturmaktır.⁵¹⁹

Eğitimin de asıl gayesi toplumdaki mutluluğun ve huzurun oluşabilmesi ve insanların ortak duygu ve düşönceleri paylaşması için iyi insanlar yetiştirmek ve insana ahlâki davranışları benimsettirmek ⁵²⁰ ve iyi insanlar yetiştirmektir. Ahlâki eğitimde de amaç, hür bir şekilde çevresinin etkisinden uzak, iyilik yapan, vicdanı göz önünde

⁵¹⁴ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 42.

⁵¹⁵ Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, 41-42.

⁵¹⁶ Akdoğan, “Sosyal Gelişmenin İki Dinamiğı: Bilim ve Ahlâk”, 33.

⁵¹⁷ Akdoğan, “Sosyal Gelişmenin İki Dinamiğı: Bilim ve Ahlâk”, 34.

⁵¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 381 (Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* adlı eserinin 2. cildinin 381. sayfası).

⁵¹⁹ Hüseyin Peker, “Teknolojik Gelişmeler ve İslam Ahlâkı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997): 29.

⁵²⁰ Yaman, *Değerler Eğitimi*, 440-45.

bulundurarak hükümlerde bulunan ve böyle davranan güzel ahlâklı insanlar yetiştirmektir.⁵²¹ Ahlâki eğitim, bir insanın ahlâki davranışlarının oluşmasını sağlayan aile ve okulun doğrudan ve dolaylı olarak kişiye katkısıdır. Dilmaç, bu tanımın kapsamının ahlâki eğitimin amacını da içinde barındırdığını belirtmektedir. Ona göre bu eğitimde amaç şöyledir: *“Doğru veya yanlış bir durumda kişinin gerçek davranışı, kişinin ahlâki problemler hakkında eleştirel düşünme yeteneği, kişinin benimsediği gerçek ahlâki düşünceli göz önüne alınmalıdır.”*⁵²²

Gazzâlî insanın varoluş gayesini ve ahlâki eğitimin temel gayesini Allah’a yakın olan insan yetiştirme olarak ifade ederek insanın her davranışının bu ana tema etrafında şekillendiğini ve insanın ne kadar bu gayeye yaklaşırsa o denli başarılı bir yaşam yaşamış olacağını belirtmektedir.⁵²³ Gazzâlî öğrencinin okumadaki amacının kalbini kötü huylardan temizlemek, faziletlerle doldurmak ve ileride Allah’a yakın meleklerin seviyesine yükselmek ve Allah’a yaklaşmak olması gerektiğini belirtmektedir.⁵²⁴ Gazzâlî bu düşüncesinde ilmi öğrencinin kısa sürede gerçekleştirilmesi gereken hedefleri dünya hayatının güzelleşmesine yönelik olarak belirtmektedir. Bu hedeflerin belirlenmesini de Gazzâlî *“Dünya, ahiretin ziraat yeridir.”* anlayışıyla dünya hayatıyla ahiret hayatının arasındaki dengeyi gözeterek belirtmiştir. Burada geçici olan dünya hayatının ebedi olan ahiret hayatına bir hazırlık süreci olduğu belirtilerek asıl gayenin, ahiret hayatına iyi bir insan yetiştirme olduğu vurgulanmaktadır.⁵²⁵

Gazzâlî’nin eğitim anlayışının ilk gayesi ahlâki değerlerle ve ilimle donatılmış güzel ahlâk sahibi insanlar yetiştirmektir.⁵²⁶ İnsanın ruhu, ilim ve hikmetin temel kaynağı olmaktadır. Bundan dolayı insanın, ilim ve hikmet öğretilerek fıtratında var olan gizli kuvveyi davranışa aktarması gerçekleştirilecektir.⁵²⁷ Böylelikle eğitimin asıl maksadı, insanları herhangi bir ayırım yapmadan sadece insan oldukları için değerlendirerek, kendisinde bilkuvve bulunan kabiliyetlerini keşfeden ve kendi manasını bilen insanları yetiştirmektedir.⁵²⁸

⁵²¹ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 105.

⁵²² Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 107-108.

⁵²³ Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 181.

⁵²⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1: 334.

⁵²⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 7: 66; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1: 335.

⁵²⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 44.

⁵²⁷ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 145.

⁵²⁸ Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 183.

Gazzâlî dünya hayatını ahiret hayatını elde etmek için bir aracı olarak görerek ahiret hayatında ebedi mutluluğu kazanan güzel ahlâk sahibi insanların kalplerini çirkinliklerden arındırdıklarını ve huylarını güzelleştirecek faziletler edindiklerini ifade ederek, iyi ahlâk sahibi insanların temel özelliklerini, Allah’a yakın ve meleklerden üstün konumda olanlar olduğunu⁵²⁹ ve öğrendikleri bilgilerle amel edenler⁵³⁰ olduğunu belirtmiştir.

Gazzâlî güzel ahlâk sahibi iyi bir insan yetiştirmede ilk olarak insanın kendisini sürekli bütün çirkinliklerden koruması gerektiğini belirtmiştir. Özellikle burada insanın kendisini iyi bir insan olarak yetiştirmek için kendi kendini eğitmesi amaçlanmaktadır.⁵³¹ İkinci olarak da insanın öğrendiği bilgileri özümseyerek davranışlarına aktarması ve bu durumun bir inanç haline gelmesi eğitim için son derece önemli bir aşamadır. Gazzâlî’de inanç, yaşam tarzı ve bu yaşamı yaşayışından aldığı zevktir. İnsanın, bu yaşayış biçimine haiz olabilmesi için ruhî hastalıklardan arınarak, Allah’a yakın olmayı kendisine amaç edinmesi gerekmektedir. Bu sürecin de ilk adımı ilim öğrenmek sonra ilmi amele dökmek sonra da bu uygulamayı insanın özümseyerek sevmesi ve zevk almasıdır.⁵³²

Gazzâlî’nin iyi insan modeli, insanlar arasında hiçbir ayırım gözetmeksizin yalnızca Allah’a yakın bir kul olabilme ve güzel ahlâk sahibi bir insan olmayla alakalıdır. İslam inanç esaslarına uygun bir şekilde oluşturulan ahlâk eğitimi, iyi ve inanç sahibi bir insan yetiştirmeyi bir gaye edinmek durumundadır. Bu yöntem, ilk olarak insanın kendi şahsiyetinde huzur ve saadeti yaşamaya gayret etmesi, bunu gerçekleştirmesi daha sonra diğer insanlara bu durumu yansıtarak evrensel duruma getirmesidir. O halde ahlâki eğitimin temel gayesini tevhid inancını benimseyen iyi insanlar oluşturmaktır.⁵³³

Tüm eğitim sistemlerinde olduğu gibi ahlâki eğitimde de insanın mutlu olması temel amaçtır ve çoğu insan bu amaca ulaşmaya çalışmaktadır. Gazzâlî insanın mutlu olmasındaki faktörleri farklı safhalarda inceleyerek şöyle sıralamıştır. Bunlar, insanın metafizik alemle ilgili saadeti, ahlâki saadetinin faktörleri, bedenî zevk ve saadettir.⁵³⁴

⁵²⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1: 334.

⁵³⁰ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 60.

⁵³¹ Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 183.

⁵³² Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 184.

⁵³³ Oruç, *İmam-ı Gazâlî’nin Eğitim Anlayışı*, 184-185.

⁵³⁴ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 241.

Bundan dolayı insan hayatının temel amacı ahiret saadetine erişmek ve Allah’a yakın bir ahiret hayatı yaşayabilmektir. Gazzâlî bu durumu şöyle anlatmaktadır: “Her iyilik ve zevk ve hatta aranan faydalı her şeye nimet denilirse gerçek nimet ahiret saadetidir. Diğerlerine nimet demek, ya galat veya mecazendir. Bir veya birkaç vasıta ile ahiret saadetine ulaştıran şeye nimet demek, en doğrusudur. Çünkü gerçek nimet odur.”⁵³⁵

Gazzâlî saadetin gerçekleşmesi için belirttiği lezzet unsurunu, “Akli lezzetler, bütün insanlarla bazı hayvanların yöneldiği lezzetler, insanların ve bütün hayvanların yöneldiği lezzetler” olarak üç grupta değerlendirmiştir. Bu gruplar içerisinde akli lezzetleri diğerlerine nazaran daha kıymetli ve yüce görmektedir. Akli lezzetler içerisinde en değerli olanı kuşkusuz bilginin verdiği zevktir. Bu zevkin ise ahiret mutluluğuyla gerçekleştiği belirtilmektedir.⁵³⁶ İnsanın erişebileceği en yüce mevki sonsuz mutluluk yeri olan ahiret mutluluğu olduğu için bu mutluluğa eriştirecek tüm vasıtalar da çok değerli ve yücedir. Bilgi ve bu bilginin amele dönüşmesi olmazsa bu mutluluk kaynaklarına erişim mümkün değildir. Amele ancak aklın ve ruhun hakikatini bildiren bilgilere vâkıf olmakla varılabilir. O halde dünya hayatı için de ahiret hayatı için de mutluluğun gerçekleşmesi bilgiye bağlıdır.⁵³⁷ Bu bilgi kişiyi Allah’a ulaştırırsa kıymet kazanmaktadır. Nitekim Gazzâlî ahiret mutluluğunu şöyle tarif eder: “Ahiret saadeti, devamlıdır, sonu yoktur. Sevinçdir, onda üzüntü yoktur. İlimdir, onda cehalet yoktur. Zenginliktir, onunla beraber fakirlik olmaz. Ona ancak Allah (c.c) vasıtasıyla ulaşılır.”⁵³⁸

Gazzâlî gelmiş geçmiş bütün milletlerin arzu ettikleri şeyin saadet olduğunu belirterek dünya ve ahiret hayatındaki saadetin ancak ilim ve amel ile gerçekleşeceğini, mutluluğa eriştiren amel ile zillate yönelten amel arasındaki miktarı bilmek gerektiğini ifade eder.⁵³⁹ Gazzâlî’ye göre ilim, Allah rızasını gözeterek edinildiğinde kişi ebedi bir şevk ve haz halini yaşayacaktır. Ayrıca ebedi yaşamı olan ruhun ancak ebedi bir ilimle ilgilendiğinde mutlu olacağını belirtmektedir.⁵⁴⁰

⁵³⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 7: 314; Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 122.

⁵³⁶ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 277.

⁵³⁷ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 124-125; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1: 205; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 241.

⁵³⁸ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 112.

⁵³⁹ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 19.

⁵⁴⁰ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 237.

Gazzâlî'ye göre aklın gelişimini sağlayan tefekkür tüm güzel davranışların başlangıcıdır. Bundan dolayı ebedi mutluluğu kazanmak için ilimle meşgul olmak, düşünmek ve çabalamak gerektiğini belirtmektedir. Böylece hedeflenen ahiret saadetini elde etmeyi sağlayacak takvâ duygusu gelişecektir.⁵⁴¹ İlim öğrenmek, kişiyi diğer insanlara göre daha üstün bir konuma yükseltmektedir ama ilim öğrenmekten maksat sadece bilgi edinmek değildir. Asıl gaye insanın ruhunu güzelleştirmesi⁵⁴² ve ebedi saadete götürmektir.⁵⁴³

Gazzâlî ancak Allah'ı bilmenin ve O'nu sevmenin sonucunda marifetullahı ulaşılacağını belirtmektedir. İçinde şüphe barındırmayan bilgi ile ilgilenen ve ona ulaşmayı gaye edinen insan, ilmi de marifet noktasında tadar. İnsanı değerli yapan marifet, Allah sevgisini de oluşturur. Kişi, bu sevgiye ancak Allah'ın buyruklarına itaat ederek kalbini mâsivâdan arındırmakla ulaşabilmektedir.⁵⁴⁴ Ayrıca Gazzâlî Allah'a duyulan sevginin kişiyi, nefsinin hevâ ve heveslerine uymaktan alıkoyduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁵

Gazzâlî hakiki saadetin marifetullahta olduğunu belirterek⁵⁴⁶ ahlâki eğitimde hedeflenmesi gereken amacı, tanıma, uygulama ve Allah'a yakın olma olarak kısaca belirtmektedir. İnsanların bu hedefleri bu dünyada yapabilmeleri için de dünya bir rüya gibi düşünülerek⁵⁴⁷ rüyadaki tadılan lezzetlerin hakikatle bağı olduğu gibi ahiret hayatındaki lezzetler de dünyayla bağlantılıdır. Ama insan bu nimetlerden faydalanırken unutmaması gereken bir şey de her zaman dengeli bir şekilde olunması gerektiğidir. Aksi durumda kişi dünyanın lezzetlerine esir olmaktadır.⁵⁴⁸

Gazzâlî insanın nefsinin hevâ ve heveslerini yerine getirmesiyle hayvanların seviyesine düşeceğini ve bu durumun ebedi mutluluğuna mâni olacağını belirtmektedir.⁵⁴⁹ İnsanın mutluluğu ve olgunlaşması, Allah'ın emirlerinin hakikatini gönle işlemek ve onunla beraber olmaktır. Bu hale de insanın nefsini zilletten ve kötülüklerden arındırmakla

⁵⁴¹ Çelikel, *Gazzâlî'nin Eğitim Görüşü*, 51.

⁵⁴² Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 139.

⁵⁴³ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 154.

⁵⁴⁴ Oruç, *İmam-ı Gazzâlî'nin Eğitim Anlayışı*, 186.

⁵⁴⁵ Çelikel, *Gazzâlî'nin Eğitim Görüşü*, 63.

⁵⁴⁶ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 160.

⁵⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 7: 75.

⁵⁴⁸ Oruç, *İmam-ı Gazzâlî'nin Eğitim Anlayışı*, 187.

⁵⁴⁹ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 238.

amellerine bu iyi halini yansıtmakla ulaşılmaktadır.⁵⁵⁰ Bu hale kavuşunca insanın üzerine sağanak sağanak rahmet yağar⁵⁵¹ ve kendisine meleklerin bulunduğu gayb aleminin sırlı kapıları açılır ve böylece insanın ruhu bu mevkie yükselir.⁵⁵²

Gazzâlî dünyada bir şeyler elde etmek için öğrenilen bilgilerin amaç itibariyle faydasız olduğunu, asıl bilginin uhrevî yaşamdaki mutluluğu elde etmek için kazanılan olduğunu belirterek kendisinin eğitimden hedeflediği amacın çerçevesini oluşturmuştur.⁵⁵³ “Öğrencinin öğrendiği şeyden maksadı, nefsini kemale erdirmek ve ahirette Allah(c.c)’a yakınlaşmak olmalıdır. Okumaktan maksadı makam, mal ve sefihlerinki gibi övünme olmamalıdır.”⁵⁵⁴ “Nazari ilimler, atalardan kültür mirası olarak kalmayacağı gibi kişilerde bütün zaman boyunca da kalmaz. Biz ilim isterken nefsin olgunlaşmasını arzu ederiz. Böylece yıllar boyu değeri ve güzelliği ile kabiliyet kazanmış olur.”⁵⁵⁵ Gazzâlî bu sözleriyle insanın olgunlaşmasını, marifetullahı ulaşmaya ve kişinin nefsinin hevâ ve heveslerinden ve mâsivâyâ duyduğu sevgiden kurtulmasına bağlamıştır. Buradan hareketle de Gazzâlî’nin ahlâki eğitimdeki amacı insanın Allah’ı bilmesi ve nefsini kötülüklerden arındırarak kalbini temizlemesidir. Gazzâlî’nin insanın olgunlaşması yani kemale ermesi düşüncesi güzel ahlâk sahibi iyi insan yetiştirme hedefini de içinde barındırmaktadır.⁵⁵⁶ Ona göre insanın bedeni gibi nefsi de eksik yaratılmıştır. Nasıl ki bedenin gelişiminin tam olması için beslenmesi gerekiyorsa nefsin de kemale ermesi için ilimle kendisini beslemesi ve güzel huylar edinerek ahlâkını güzelleştirmesi gerekmektedir.⁵⁵⁷

Ahlâki eğitimin amaçlarından en önemlisi ise insan karakterinin oluşumdur.⁵⁵⁸ Gazzâlî’ye göre de insanın şahsiyetinin gelişimi, İslam’ın emirleri doğrultusunda oluşmalı ve insanlar bu doğrultuda yetiştirilmelidir. Bunu hedefleyen bir eğitim sisteminin de kişinin ruhunu geliştireceğini belirtmektedir.⁵⁵⁹ Ruhun gelişimi ahlâki eğitim ile mümkün olmaktadır. Bu şekilde güzel ahlâklı kişiler yetişmektedir. Bu eğitim

⁵⁵⁰ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 56.

⁵⁵¹ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 57.

⁵⁵² Gazzâlî, *Mışkâtü'l-envâr*, 12.

⁵⁵³ Çelikel, *Gazzâlî’nin Eğitim Görüşü*, 42.

⁵⁵⁴ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 165.

⁵⁵⁵ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 63.

⁵⁵⁶ Çelikel, *Gazzâlî’nin Eğitim Görüşü*, 44.

⁵⁵⁷ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 87; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*, 5:213.

⁵⁵⁸ Kant, *Eğitim Üzerine*, 102.

⁵⁵⁹ Durakoğlu, “Gazzâlî’de Ahlâk Eğitimi”, 223.

İslam'ın emirlerine uygun bir halde gerçekleştirilirse kişi hem dünya hem de ahiret hayatı için çalışarak kazandığı değerlerin dünyada da ahirette de faydasını görecektir.⁵⁶⁰

3. 5. Ahlâki Eğitimde Kullandığı Metotlar

İlim ve amel, Gazzâlî'nin ahlâki eğitim metodunun temelini oluşturmaktadır.⁵⁶¹ Gazzâlî ilim ve amel ile kalbin hasta olmasına sebep olan huyların tedavi edileceğini söyler.⁵⁶² Gazzâlî ilimden hareketle kişinin kendisini tanımasını kastederek insanın fiillerini ahlâki olarak adlandırmak için ilk olarak kişinin fitratında bilkuvve var olan gücün farkına vararak kendisini bilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁵⁶³ İkinci olarak da hastalıkların zıddıyla tedavi edilmesi gerektiğini belirtir. Mesela “*Cehaletin tedavisi talim ile ve cimriliğin tedavisi cömertlik ile olur.*” bu tedavide dikkat edilmesi gereken önemli husus ise ilacı kişiye gerektiği kadar vermektir. Yani kötü huyların tedavisi karşıtlarıyla ve dengeli bir ölçüyle yapılmaktadır. Gazzâlî insanın, bedenindeki hastalıkların ortadan kalkmasıyla sağlığına kavuşabileceğini aynı durumun insanın ruhu için de geçerli olduğunu ifade ederek nefiste var olan kötü huyların tedavisindeki ilacın reziletleri ortadan kaldırmada ve yerine faziletleri kazandırmada olduğunu belirtir.⁵⁶⁴

Gazzâlî'ye göre kainattaki bütün mahluklar zıtlıklarla yaratılmıştır. Zıt kavramlar insanın iyilik ve kötülük yapma nedenlerini ve temellerini oluşturmaktadır.⁵⁶⁵ İnsanın kalbi, fitratı itibarıyla meleğin olumlu etkisi ile şeytanın olumsuz etkisini eşit derecede kabule müsaittir. Şeytan kalbe ancak nefsin hevâ ve heveslerini kullanarak girebilir Eğer insan, şehvet ve gazab kuvvetlerinden doğan reziletlerle dayalı davranışlar yaparsa kalbi şeytanın hakimiyeti altına girer. Ama insan bu huylarla savaşırsa kalbi meleklerin konakladığı yerlerden bir yer olur.⁵⁶⁶ Şeytanın insanın apaçık düşmanı olduğu⁵⁶⁷ Allah tarafından bildirilmiştir. İnsan şeytanın hileleriyle mücadele ederek ondan uzaklaşmaya çaba gösterirken onun silahını ve gücünü iyi bilmesi gerekir ki bunlar da hevâ ve şehvettir. Şeytan kimi insanlara hevâ ve heves yoluyla vesvese vererek doğrudan kalbine nüfuz eder ve insanın günaha girmesine neden olur. Açıktan günah işletemediği

⁵⁶⁰ Çakmak İgalçı, *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim*, 141-142.

⁵⁶¹ Çelikel, *Gazzâlî'nin Eğitim Görüşü*, 88.

⁵⁶² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 228.

⁵⁶³ Çelikel, *Gazzâlî'nin Eğitim Görüşü*, 89.

⁵⁶⁴ Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 87-88.

⁵⁶⁵ Çağrııcı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 100; Çağrııcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 116.

⁵⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 97.

⁵⁶⁷ Yâsîn 36/90.

bazı kişilere de kötülüğü iyilik şeklinde göstererek günah işlettirir. Şeytanın karşıtı olan melekler de insanı hayır olana meylettirerek ilham yoluyla iyiliğin kalbine doğmasını sağlamaktadır.⁵⁶⁸

İnsanın bilişsel ve duyuşsal halleri arasındaki bu durum, ilk insandan beri var olan ve insanlık boyunca devam edecek bir süreçtir.⁵⁶⁹ Bu düşünceden yola çıkarak ahlâki eğitimin temel gayesi olan ebedi mutluluğu kazanmak, Allah'ı tanımak ve bilmek sağlam bir irade eğitimiyle gerçekleşmektedir. Bu eğitim de tasavvufta sıklıkla kullanılan riyâzet ve mücâhede metodudur.⁵⁷⁰ Bu metotlar nefisle yapılan bir çeşit iradeyi özgür bırakma mücadelesidir.⁵⁷¹

Böylelikle Gazzâlî'nin ahlâki eğitimde kullandığı metotlar kısaca şunlardır: Nefsin isteklerini dizginleyerek nefsi iyi davranışlar yapmaya zorlamak ve iyi davranışlara alışmasını sağlamak için iradenin eğitilmesinde kullandığı riyâzet ve mücâhede metodu, kalpleri aydınlatan ve insanın hem kendisini hem de etrafını izleyerek Allah'a ulaşmasını sağlayan tefekkür metodu, kalbin hastalıklarından arındırılmasıyla iyi huyların yer edinmesini sağlamak için kalp takvâsı metodu ve insanların bazı kimselerin yaşadığı tecrübelerden dersler çıkararak kendisini eğitebilmesini sağlayan örnek alma metodudur.

3. 5. 1. Riyâzet ve Mücâhede

Mücâhede kavramının sözlük anlamı kuvvet ve çaba harcamak, bir işte başarılı olmak için elinden gelen gayreti göstermektir. Terim anlamı olarak da insanın şeytana karşı savaşıması ve ibadetlerini şeriata uygun bir şekilde yerine getirene kadar nefsiyle mücadele etmesidir.⁵⁷²

⁵⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:105.

⁵⁶⁹ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 100.

⁵⁷⁰ Gazzâlî, *Mizânü'l-âmel*, 64;

⁵⁷¹ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 116.

⁵⁷² Süleyman Uludağ, "Mücâhede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 440; Mehmet Demirci, "İçe dönük Cihad: Mücâhede", *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007): 14.

Gazzâlî'ye göre de mücâhede, orta yoldan çıkan, aşırılığa doğru yönelen ve aşırılığa kaçılan vasıfların gereğinden fazla yapılmaya zorlanmasıdır. Mücâhede ile orta yoldan sapan huyların gerektirdiğinin karşıtının fazlaca yapılmasını belirtmektedir.⁵⁷³

Cihad, içten ve dıştan olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilir. Zahirî cihad, insanın Allah ve Rasulünün yolunda şehit olana kadar savaşması ve küffarı öldürmesidir. Bâtîni cihad ise insanın içinde ve devamlı süren nefis ve şeytanla yaptığı mücadeledir.⁵⁷⁴ Bu iki cihad arasından asıl cihadın insanın nefsiyle verdiği savaş olduğunu Rasulullah şöyle buyurmaktadır: “Gerçek mücâhid nefsiyle cihad edendir.”⁵⁷⁵ İnsanın ebedi saadete ulaşmadaki en büyük engeli nefsinin hevâ ve hevesleri olduğundan insanın en büyük savaşı içindeki nefisledir.⁵⁷⁶

İnsanın nefsiyle savaşmasının, küffarla savaşmaktan daha büyük olduğu dini literatürde verilen hükümle de ortaya konmuştur. Nitekim Müslüman'ın Allah yolunda kafirlerle savaşması, bir Müslüman'ın yapmasıyla diğer Müslümanlar üzerinden sorumluluğun kalkması anlamına gelen farz-ı kifâye hükmündedir. İnsanın nefsiyle savaşması ise bütün Müslümanların yapması gereken bir vazife anlamına gelen farz-ı ayn hükmündedir.⁵⁷⁷

O halde insan, nefsiyle ömrü boyunca yapacağı bu mücâhede yolunda kendisini iyi donatmalıdır. İnsanın nefisle mücâhede yolunda yanında üç silah bulundurması gereklidir. Bu silahlar olmazsa şayet kişi ebedi kurtuluşu ve salâhı göremez. Bunlar, “Sükût hançeri, açlık kılıcı, halvet mızrağı ve uykuyu terk etmek” olarak belirtilmektedir.⁵⁷⁸

İnsan, nefisle mücâhedesindeki çabası kadar hakikati müşahade edebilmektedir.⁵⁷⁹ Bundan dolayı mücâhede, müşahadenin başlangıcı olarak görülür. Bu konu doğrultusunda Allah şöyle buyuruyor: “Bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarf edenlere gelince, onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz. Kuşkusuz Allah iyilik

⁵⁷³ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 220.

⁵⁷⁴ Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî, *Abdülkâdir Geylânî'nin Sohbetleri*, trc. Yaman Arıkan (İstanbul: Uyanış Yayınevi, ts.), 130.

⁵⁷⁵ Tirmizî, “Cihâd”, 2.

⁵⁷⁶ Demirci, “İçer dönük Cihad: Mücâhede”, 14.

⁵⁷⁷ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcû'l-Fukarâ*, haz. Safi Arpaguş (İstanbul: Vefa Yayınları, 2008), 241.

⁵⁷⁸ Ankaravî, *Minhâcû'l-Fukarâ*, 244-245.

⁵⁷⁹ Ankaravî, *Minhâcû'l-Fukarâ*, 249.

yapanların yanındadır.”⁵⁸⁰ Nefsini dünyalıktan temizlemek için gayret gösteren kimselere Allah, türlü türlü lütuflar vererek onlara hikmet kapılarını açmaktadır.⁵⁸¹ Ali Dekkak’ın “*Zâhirini mücâhede ile süslendirenin sırrını Allah müşahede ile güzelleştirir.*” sözüyle ayet ilişkilendirildiğinde işin başında mücâhede sahibi olmayanın bu mecrada bir ışık dahi göremeyeceği anlaşılmaktadır.⁵⁸²

Mücâhededede en önemli nokta kişinin her daim kötü huyları bırakmaya azmetmesi, sabır ve metanet göstermesidir.⁵⁸³ Hz. Mevlana, “*Safları bozan arslanla savaşmak kolaydır. Asıl arslan, kendini tutan ve nefsinin alt edendir.*” sözüyle nefsi yenmenin savaşta düşmanı yemekten daha güç olduğunu söyler. Nefsi yenmek Kaf dağına iğne ile oynatmak kadar zordur. Nefse ancak Allah aşkıyla dolan bir gönülle galip gelinebilir.⁵⁸⁴

Mücâhede ve riyâzet anlam bakımından birbirine yakın kelimelerdir. Mücâhede, insanın nefsinin iyi davranışlara zorlamasıdır. Riyâzet ise, insanın nefsinin bu duruma alışmasını sağlamaktır. Yani işin başlangıcı mücâhede, ortası riyâzet, sonu da müşahededir.⁵⁸⁵

Ankaravî’ye göre riyâzet “*Nefsi zelil etmek ve ubudiyet yuları ile yularlamaktır.*”⁵⁸⁶ Riyâzet kavramı sözlükte ise “*yabani hayvanı evcilleştirmek, serkeş atı eğitmek; egzersiz yapmak*” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufi ıstılahta ise “*Nefsi eğitmek için onu birtakım tabii ve meşru arzularından mahrum etmek*” anlamındadır. İslâmîyet’te insanın nefsinin haramdan mekruh olan şeylerden sakınması esastır. Fakat sûfiler, nefsin terbiye edilmesinde insanın kendisi için meşru olan isteklerinden vazgeçerek nefesine karşı kontrolü sağlayabileceğini belirtirler.⁵⁸⁷

Gazzâlî’ye göre ise riyâzet, “*tabiatleşinceye kadar iyi işleri yapmakta kendisini zorlaması*” demektir. Gazzâlî bu ilişkinin kalp ile insanın diğer uzuvlarıyla ciddi bir bağ sonucunda oluştuğunu belirtir. Çünkü insanın kalbinde yani ruhunda var olan her vasıf etkisini bedene de yansıtmaktadır ve bu durum bir süreç içerisinde devam etmektedir.

⁵⁸⁰ el-Ankebût 29/69.

⁵⁸¹ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 172.

⁵⁸² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 193.

⁵⁸³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 218.

⁵⁸⁴ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*, trc. Şefik Can (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 1: 99.

⁵⁸⁵ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 192.

⁵⁸⁶ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 282.

⁵⁸⁷ Süleyman Uludağ, “Riyâzet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 143; Demirci, “İçe dönük Cihad: Mücâhede”, 20; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 191.

Gazzâlî bu durumu insanın fitratıyla, alışkanlık kazanmasıyla ve öğrenmeyle ilişkilendirerek şöyle açıklar:

“Kitabetinde hazâkati, yazı ihtisasını arzu eden bir kimse, tabii bir kâtip olabilmesi için kalbinde kâtiplik sıfatı vardır, fakat fiilen kâtip olabilmesi için tek çare, hâzık bir katibin yaptığını eli ile yapmak ve yazmaya uzun müddet devam etmektir. Bu güzel yazının bir hikâyesidir. Kendi zorlaması ile kendisini kâtibe benzetir. Sonra bunu devam sayesinde kâtiplik kendisine yerleşir ve ilk önce zorlama ile meydana gelen kâtiplik, bu defa tabii bir hal olarak kendisinde hâsıl olur. Demek ki adamın yazısını güzelleştiren, yine güzel yazıdır, fakat birincisi, zorlama ile idi. Bu zorlamadan kalbe bir eser yükseldi. Sonra da kalpten azalara indi ve tabiatıyla güzel yazı yazmaya başladı...Yine bunun gibi, cömert, namuslu, halim ve alçak gönüllü olmak isteyen kimse, bu haller kendisinde tabiatlaşınca kadar, önceleri kendini zorlamak suretiyle devam etmelidir, tek çaresi bu devamdır.”⁵⁸⁸

Riyâzette öncelik, kötü huyları ortadan kaldırmak için nefsin isteklerine karşı gelmek akabinde ibadetler yaparak salih amellere nefsin alışmasını sağlamaktadır. İnsanın yaptığı bu amellerde riyâzet ve mücâhede de kişiye yardım etmektedir.⁵⁸⁹ Amelden kasıt, nefsin isteklerinin akıl ve şeriatın emirlerine boyun eğmesidir.⁵⁹⁰ Böylelikle insanın yaptığı ibadetler onu ahlâki ve imanî yönden olgunlaştırarak iradesini güçlendirmektedir.⁵⁹¹

Gazzâlî mücâhede ve riyazatı ruhu kötülüklerden arındıran ve insanı ebedi kurtuluşa götüren bir ilaç olarak belirtmiştir. Nitekim Allah, “Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu arzularıyla baş başa bırakan da ziyan etmiştir.”⁵⁹² buyurmuştur. Gazzâlî bu ayetten hareketle kişinin nefsiyle mücâhede edebilmesi için ilk önce kendi nefsini bilmesi ve kendini iyi tanıması gerektiğini belirtir.⁵⁹³ Zira insan kalbinde olan kötü vasıfları bilirse bunlardan kurtulması zor olmayacaktır.⁵⁹⁴ Kendini bilen Rabbini bilir sözüyle de nefsini tanımaktan habersiz olanların diğer insanları tanımaktan da aciz olacağını kastetmektedir. Çünkü insan küçük bir alemdir. İnsan alemdeki işaretleri

⁵⁸⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:209.

⁵⁸⁹ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 220.

⁵⁹⁰ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 221.

⁵⁹¹ Öncel Demirtaş, “Riyâzet Eğitimi ile Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (2011): 80.

⁵⁹² eş-Şems 91/9-10.

⁵⁹³ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 37.

⁵⁹⁴ Çelikel, *Gazâlî'nin Eğitim Görüşü*, 94.

tefekür etmeyle de Allah'ı tanıyacağı ilme ulaşmaktadır.⁵⁹⁵ Ama insan alemde sadece dünyayla ilgilenirse hiçbir şeyin farkında olmadan cahil olarak manevi karanlık içerisinde bir hayat yaşayacaktır.⁵⁹⁶

Gazzâlî insanın kötü vasıflarından kurtularak güzel ahlâka erişmesinin iki yolu olduğunu belirtir: İlk olarak, Allah vergisi olup kişinin fıtratında doğuştan güzel ahlâkın ve kemalin bulunduğunu belirtir. Gazzâlî bu kişilerin, yaratılışlarında şehvet ve gazab kuvvetlerini kontrolü altına alabilecek kabiliyetleri bulundurduğunu söyler. Ayrıca bu kişilerde, bu kuvvetler akıl ve şeriata itaat edecek itidalde yaratılmışlardır. Bütün peygamberlerde olduğu gibi bu kimseler de bir eğitimciden eğitim ve öğretim görmeden edipli bir alim olurlar ve kemal derecesine erişirler. İkinci olarak da insanların güzel ahlâk sahibi olmak için gereken iyi huyları mücâhede ve riyâzet metoduyla elde etmeleri gerektiğinden bahseder.⁵⁹⁷

Gazzâlî insanda ahlâki huyların zorlamadan meydana gelmesi ve reziletlerden kolaylıkla uzak durması için sağlam bir iradeyle davranışların alışkanlık haline getirilmesini ve bunun da ancak riyâzet ve mücâhede yoluyla gerçekleşebileceğini belirtmektedir.⁵⁹⁸ Gazzâlî bu metodun uygulanışını şöyle tarif etmektedir:

*“Yani (riyâzet ve mücâhede) istenilen ahlâkın gerektirdiği amellere nefsinı sevkeder. Mesela cömert olmak isteyen kimse için çare, infaka kendisini zorlamasıdır. Zorlaya zorlaya bu hal kendisinde tabiatleşir ve nihayet cömert bir insan olur da, kolaylıkla infak edebilir... Şer'an makbul olan bütün güzel huylar, bu şekil mücâhede sayesinde temin edilmiş olabilir.”*⁵⁹⁹

Gazzâlî insanın yapmaktan kendini alamadığı, bağımlı olduğu kötü huylardan birini çokça bırakıp karşıtı ile davranışlarında bir devamlılık gösteremiyorsa o zaman kişiye daha yumuşak bir tedavi yöntemi uygulayarak daha az zararlı olan kötülülüğe yöneltileceğini belirtmektedir. Bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“İrade hakimiyetinin başlangıcında aklıktan daha faydalı bir ilaç yoktur. Şayet gazab ve hiddeti galip bulursa, ona hilim ve sükutu tavsiye eder ve aynı zamanda

⁵⁹⁵ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 39.

⁵⁹⁶ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 70-71.

⁵⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 205.

⁵⁹⁸ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 101; Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 259.

⁵⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 205.

ağır tabiatlı birini ona musallat eder. Ayrıca kötü huylu insana hizmet etmesini emreder. O da bu sayede hilme alıştır.”⁶⁰⁰

Gazzâlî’ye göre iyi huyları yapmak insana zevk veriyorsa bu durum insandaki güzel ahlâkın kemale ulaşmasında başarılı olduğunun göstergesidir. Nitekim isteksiz bir şekilde çeşitli sebeplerle para veren kimseye cömert denmez, cömert severek ve isteyerek yardımda bulunan kimseye denir.

Gazzâlî ebedi saadet için insanın daima nefsiyle mücadele etmesi gerektiğini ifade ederek insanın bütün iyi huyları isteyerek ve severek edinmesini ve bu huyların alışkanlık haline gelerek ruhunda yerleşmesi için ömrü boyunca çabalamasını ve tüm kötülüklerden uzak durarak onlardan nefret etmesini belirtmektedir.⁶⁰¹ Nitekim insanın iyi huylar kazanarak nefsini temizlemesi şeytani kısmen kendisinden uzaklaştırır. Ama insanın şeytana karşı mücâhede etmesi ve kendini savunması bazen kişiyi yorgun düşürebilecektir. Çünkü insanın kalbi, insan yaşamaya devam ettikçe her zaman şeytana açık olacaktır. Bundan dolayı her daim teyakkuzda bulunan şeytana karşı bu şer kapılarını mücâhede ile savunmak gerektiği belirtilmektedir. Bu konuda Hasan-ı Basrî’ye, şeytanın hiç uyuyup uyumadığı sorulunca Hasan-ı Basrî, “*Biraz uyusa rahat ederdik.*” diye cevap vermiştir. Hasan-ı Basrî’ye sorulan ve alınan bu cevap Gazzâlî’nin bu görüşünü destekleyici niteliktedir.⁶⁰²

Gazzâlî riyâzet ve mücâhede metotlarıyla insanda bulunan kötü huyların kaynağı olan şehvet ve gazab kuvvetlerini tamamen ortadan kaldırmanın mümkün olmadığını ancak bu kuvvetlerin etkisini akıl ile uslandırıp dengeli bir şekilde kontrol altına almanın esas olduğunu belirtir.⁶⁰³ Gazzâlî insanın nefsiyle bu mücâhede halinin sonucunda güzel ahlâkı kazandığını belirterek durumu şu temsille anlatmaktadır:

“İnsanın kendisi mana bakımından bilgili ve büyük, cisim olarak ise küçük yaratılmıştır. Onun bedeni bir şehir gibidir. Aklı da tedbirli bir hükümdar gibidir. Zahiri ve batını duyu organları ve bütün idrak edici güçleri, onun askerleri gibidir. Onun yardımcıları ve destekçileri de halkı gibidir. Kötülükle emreden nefis, şehvet ve gazab düşman gibidir. Memleketinde ona başkaldırmış ve halkının helaki için

⁶⁰⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 216-217.

⁶⁰¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 205-206.

⁶⁰² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 108.

⁶⁰³ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 70; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5:201-202.

çalışmaktadır. Bu durumda bedeni sağlam bir kale gibi olur, kendisi de orada yaşayan bir mukim gibi olur. Eğer düşmana karşı cihad ederse, onu esir alıp kahrederse ve üzerine düşen görevi yaparsa, bu yaptığı iş övülür, Allah onu aziz ve şerefli kılar.”⁶⁰⁴

Gazzâlî riyâzet ve mücâhede metoduyla nefsin kemale erip tertemiz olacağını ve nefse ahlâki davranışlar kazandırarak ahlâkın güzelleşeceğini belirtmektedir. Ayrıca nefsi kötü huylardan arındırmak için de nefse kazandırılan ahlâki davranışları kişinin çabalayarak alışkanlık derecesine getirmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁶⁰⁵

Yahya b. Muâz Râzî, riyâzetin insanın hem biyolojik ve ruhî yapısına hem de dinin emir ve yasaklarına aykırı olmamasını belirterek⁶⁰⁶ riyâzet çeşitleri hakkında şöyle bilgi vermiştir:

“Riyâzet kılıcı ile nefsin ile mücâhede et. Riyâzet de dört şekilde olur. Onlar da az yemek, az uyumak, az konuşmak ve kimseye eziyet etmemektedir. Az yemekten şehvet ölür. Az uykudan parlak irade doğar. Az konuşmaktan tehlikeler ölür. Eziyet etmemekten de gayeye ulaşılır. İnsan için en zor şey, eziyete katlanmak ve hiddetli zamanda mülayim davranmaktır. Nefisten şehvet ve günahlara karşı irade fikri doğduğu ve boş sözler konuşmak istediği vakit, ona karşı teheccüd, az uyku ve az yemek kınından kılıcını çeksin ve bu kılıcı az konuşmak ve tevazu eliyle ona vursun da zulüm ve intikam hissi zail olup, diğer insanlar şerrinden emin oluncaya kadar bu hale devam etsin ki, bu suretle nefsin şehvet karanlığından ve onun afet ve gailelerinden korumuş olsun. Böyle yapınca nefis nazif, nurani, hafif ve ruhani olur da bu sayede rahvan at gibi, iyilikler sahasında dolaşır, taat ve ibadet yoluna girmiş olur. Bağ ve bahçeler içinde tenezzühe çıkan bir hükümdar haline gelir.”⁶⁰⁷

O halde Yahya b. Muâz Râzî'nin riyâzetten maksadı nefsin tamamen yok olması değil nefsin meşru isteklerini azaltmaktır. Ebû Tâlib el-Mekkî, nefis mücadelesindeki yolculukta bir müridin başarılı olabilmesi için kendisinin maddi manevi tüm yönden doğru olması, kulluğunu yerini getirmek için sebepler araması ve kötü dostları terk etmesi, nefsi felakete sürükleyecek halleri bilmesi ve kendi nefsinin hallerini bilmesi,

⁶⁰⁴ Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 71.

⁶⁰⁵ Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 82.

⁶⁰⁶ Salih Çift, “Yahya b. Muâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 258.

⁶⁰⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:231.

Allah dostlarıyla ve salih insanlarla bir arada bulunmayı tercih etmesi, nasuh tövbesi yapması ve helal yemesi gerektiğini belirtir.⁶⁰⁸ İnsanın bu huylara ulaşabilmesi ve nefsi dizginleyebilmesi için az yemesi, az uyuması, az konuşması ve yalnız kalması gereklidir.⁶⁰⁹ Böylelikle bu metot nefsin isteklerini kısıtlayıp, şeriatın emri altına girmesini kolaylaştıracaktır.

Ebû Tâlib el-Mekkî ve Gazzâlî az yemeğin kalpteki kanın miktarını azaltarak kalbi rahatlatacağını bu şekilde kalbin aydınlanacağını, bu aydınlıkla da kalbin yağlarının erimesi, yumuşaması ve kalpteki rahmetin artmasının gerçekleşeceğini söylerler. Kalbin yumuşamasının ise şeytanın kalbe giriş yollarını daraltacağını ve kalp üzerindeki hakimiyetin zayıflamasını sağlayacağını belirtirler.⁶¹⁰ Rasulullah bu konuda “Çok yiyip içmekle kalplerinizi öldürmeyiniz. Zira kalp bir ekin tarlası gibidir, fazla su basınca tohumu keser ve çürütür.” sözüyle çok fazla yemek yemenin ve içmenin kalbin maneviyatına zarar verdiğini belirterek insanın yemek yemesi gerektiğinde midesinin üçte birini su, üçte birini yemekle dolduracak ve diğer kısmın da boş kalacak şekilde doldurması gerektiğini belirtmektedir.⁶¹¹ Buradan hareketle sûfiler, az yemek yeme usulünü; yemeğin öğünlerini, ölçüsünü ve çeşitliliğini azaltmak suretiyle yapmaktadırlar.⁶¹²

Gazzâlî kalbin nurunun artmasında açlığın yararının çok fazla olduğunu söyler. Az yemekten dolayı gelen nurun parlaklığına az uyku da eklenince kalp, cilalanmış bir şekilde ayna gibi parlar ve Allah’ın hikmeti ortaya çıkar. Fazla yemek fazla uykuya sebep olacağından bu uyku kalbin kararmasına ve asıl işlevini yerine getiremez bir hale gelmesine neden olur. Bundan dolayı hikmet ehli insanlar, yemek ve uykunun ölçüsünü hayatını devam ettirecek kadar yemek ve dayanamayacağı bir yorgunluğa kadar uyumak olarak kabul etmişlerdir.⁶¹³ Ayrıca gece uykusuzluğundan dolayı vücudun yorgun olmaması için öğlen vaktinde kaylule yapılması gerektiği belirtilmiştir. Geceleri çokça uyuyan insanların gecelerini çirkinlikler içerisinde gündüzlerini de boş ve verimsiz

⁶⁰⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb(Kalplerin Azığı)*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), 1: 382.

⁶⁰⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 266.

⁶¹⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1: 382; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 266.

⁶¹¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 287.

⁶¹² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 4: 104-115.

⁶¹³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 266-267.

geçirdiği belirtilmektedir.⁶¹⁴ Gece uykusundan feragat edip geceleri Allah’a ibadet eden insanların kalplerinde zamanla hikmet kapıları açılmaya başlar ve bu durum insanın boş ve gereksiz şeylerden uzak durmasını sağlayarak insanı az konuşmaya sevk eder.

Gazzâlî kalbin konuşmayı sevdiğinden dolayı söze karşı zaafı olduğunu belirtir. Gazzâlî kalbe Allah’a ibadet etmek, tefekkür ve zikir ile ilgilenmek zor geldiğinden kalbin sürekli konuşmayı arzuladığını söyler. Konuşma azaltılınca akıl devreye girerek, aklın insanı haram ve şüpheli davranışlardan ve yiyeceklerden uzaklaşmasını sağladığını ve takvânın ortaya çıktığını belirtir.⁶¹⁵

Ebû Tâlib el-Mekkî de kendisini ilgilendirmeyen boş şeyler konuşmayan insanların takvâyı öğreneceklerini, Allah’ın bu kimseleri faydalı ilim, anlayış ve konuşmasında ve davranışlarında doğruluğa yönelteceğini belirtir. Alimler, kişinin az konuşmasındaki ve sessiz kalmasındaki gayenin sadece tefekkür için olması gerektiğini söyleyerek tefekkürün olmaması halinde bu sessizliğin kişiye herhangi bir fayda sağlamayacağını belirtirler. Hikmet ehli insanlardan birisi “*Akıl çok olunca, kelâm az olur. Akıl az olduğunda söz çoğalır.*” diyerek akıl sahibi kişilerin az konuştuğunu belirtirler. Alimler, insanın konuşmak istediğinde kendisine şu soruları sormasını tavsiye ederek gereksiz sözlerden kaçınacağını belirtirler.

- Bu söz seni ilgilendirir mi, neden söyledin?
- Peki bu sözün sana bir yararı oldu mu?
- Söylemeseydin zarar mı görecektin?
- Konuşmasaydın da kurtuluşa erseydin olmaz mıydı?
- Bu sözlerin yerine “*Sübhanallah*” ve “*Elhamdülillah*” söyleseydin de sevap alsaydın olmaz mıydı?⁶¹⁶

Az konuşmak insanın kalabalıktan uzaklaşarak yalnız kalmasını da kolaylaştırır. İnsanın yalnız kalması yani halvet, kalbin dışarıya açılan pencereleri olan göz ve kulağı muhafaza eder. Gazzâlî insanın kalbine beş duyudan gelen tüm bilgilerin sınırlandırılması gerektiğini ifade ederek kalbin gereksiz olan tüm fazlalıklardan

⁶¹⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1: 385.

⁶¹⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 267.

⁶¹⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, 1: 391.

kurtulacağını belirtir. Gazzâlî'ye göre bu durum insanın yalnız kalmasıyla gerçekleşir.⁶¹⁷ Böylelikle kişi halktan uzak durarak Hâlık'a yakınlaşmaktadır.

Gazzâlî az yemek, az konuşmak, az uyumak ve halvetin insanın hakikati görmesini engelleyen mal sevgisi, makam sevgisi, taklid ve Allah'a isyan gibi davranışların önünü kestiğini ve kişiye kalkan olduğunu belirtir. Bu şekilde insan bu vasıflara sahip olduktan sonra mücâhede ile zahirini ve batınını kötü vasıflardan temizlemelidir ve ömrü boyunca da mücâhedeye devam etmelidir.⁶¹⁸

Gazzâlî'ye göre riyâzetin sonu, sürekli olarak insanın kalbini Allah'a bağlı tutmasıyla, mücâhedenin sonu ise Allah'tan gayrisından bağı koparmakla, ki bu durum uzun zaman sürecek mücâhedeyle mümkündür, ancak gerçekleşebilecektir.⁶¹⁹

Unutulmaması gerekir ki mücâhede ve riyâzette temel kural, insanın dünya nimetlerinden hangisiyle ünsiyet kurduysa neye en çok düşkün ise onu bırakmasıdır. Mücâhede ve riyâzet kişiden kişiye değişip ölümle bitebilecek bir cihat⁶²⁰ olduğundan kişinin tek başına bu süreci sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmesi güçtür. Bundan dolayı bu yolda kişinin yapısına uygun yöntem kullanan ve onu başarıya götüren bir rehberin olması kişiye kolaylık sağlayacaktır.⁶²¹ Ayrıca, riyâzette kurallar tedricilik esasına göre olmalıdır. Zira önce yapılması gereken sonra, sonra yapılması gereken önce yapılırsa insanın dengesi bozularak sağlığı sıkıntıya girebilir.⁶²²

Gazzâlî'ye göre riyâzetin özeti ve esrarı olarak insanla beraber kabre girmeyen her şeyden yani gıdadan, giyecekten ve neslini devam ettirmek gayesiyle evlenmesinden hayatını idame edecek kadar yararlanması gerektiğidir. Fazla yararlanması durumunda ise dünyalıkla arasında ünsiyet oluşacağından ölüm esnasında tekrar dünyaya gitmek isteyeceğinden bahseder. Bu durumdan kurtulmanın çaresi ise ruhun Allah'ı tanınması ve Allah'a olan muhabbetidir. Çünkü ruh Allah'ı tefekkür ederek O'ndan gayrisıyla ilişkiyi keser ve Allah'ın inayetiyle kişi bir daha dünyaya dönmek istemez. Bu şekilde kişi

⁶¹⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 267-268.

⁶¹⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 268-269.

⁶¹⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 274.

⁶²⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 240.

⁶²¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 215; Demirci, "İçeride dönük Cihad: Mücâhede", 18; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 192.

⁶²² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 192.

sadece muhtaç olduğu kadarıyla dünyalıklardan yararlanmalıdır. Riyâzetin hakikatini bilemeyip kemale eremeyenler en azından bu davranışa doğru yönelmelidir.⁶²³

Netice itibariyle, Gazzâlî'nin ahlâki eğitiminde kullanmış olduğu riyâzet ve mücâhede metodu, insanın nefsinin hevâ ve heveslerini dizginleyecek güçlü bir iradeye sahip olabileceğini vurgulamaktadır. Zira kötü huylar iradeyi zayıflatmaktadırlar. Bundan dolayı insanın, iradesini kuvvetlendirmek için elinden gelen tüm gayreti göstermesi gerekmektedir.

3. 5. 2. Tefekkür

Tefekkür “*düşünmek, kalp gözüyle bakmak*” anlamına gelmektedir.⁶²⁴ Tefekkür kalbe ait bir ibadettir. Kalb diğer azalara göre eşref-i âzâ olarak ifade edilmiştir. Bundan dolayı sadece kalbe özel olan davranışlar en şerefli davranış olarak kabul edilmiştir.⁶²⁵ Sûfiler, Allah'ın zatı hakkında tefekkürün batıl bir hayal, fayda sağlamayan bir davranış ve hükmünün günah olduğunu söyleyerek tefekkürün Allah'ın nimetlerine ve kainattaki eserlerine yönelik yapılması gerektiğini belirtmektedirler. İbn Atâ, tefekkürün gönülleri aydınlatan bir nur olduğunu onsuz kalbin karanlıkta kaldığını ve kalbde cehalet ve gurur hastalıklarının peyda olduğunu belirtmektedir.⁶²⁶ Buradan hareketle tefekkürün kalbin uyanıklılığını sağlayan bir metot olduğu anlaşılmaktadır.

İslam dininde tefekkür etmenin amacı Allah'a ulaşmaktır. Yaratılan her varlık Allah'ın sıfatlarını yansıtan bir ayna gibidir. İnsan, kendisini ve kainatı müşahade ederek Allah'ın tecelli ettiği ayetleri ve O'nun varlığına ve tekliğini belirten işaretleri idrak etmektedir.⁶²⁷

Gazzâlî fikrin anlam itibariyle iki marifetin beraber gerçekleşmesiyle elde edilen üçüncü bir marifet olduğunu belirtmektedir. Bu durumu daha iyi anlamak için ahiret ve dünya hayatıyla ilgili bir örnek verir: İnsanın ahiret hayatının asıl yaşam yeri olduğunu ve dünyadan daha hayırlı olduğunu bilmesine rağmen dünya hayatını daha çok sevmesi ve

⁶²³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:234; Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 27-28.

⁶²⁴ İlhan Kutluer, “Düşünme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 53.

⁶²⁵ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 268.

⁶²⁶ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 269.

⁶²⁷ Muharrem Yıldız - Mehmet Meğin Meçin, “Dinlerde İç Yolculuklar: Riyâzetin Kökenine Dair”, *Tarih Okulu Dergisi* 7/17 (Mart 2014): 243.

ahirete nazaran dünyayı seçmesinin iki sebebi olduğu belirtir. Birincisi, insanın ahiretin dünyaya nazaran daha hayırlı olduğunu etrafındaki insanlardan hakikatini bilmeden sadece duyup öğrenmesi ve bu amelleri uygulamaya çalışmasıdır ki bunu marifet olarak değil de taklid olarak isimlendirmek daha uygundur. İkinci olarak da ahiretin kalıcı olduğunu dünyanın ise geçici olduğunu bilip ahireti seçmesidir. İşte bu iki marifetin sonucunda üçüncü marifet meydana gelir ki o da ahireti seçmenin daha hayırlı olduğudur. Bu marifete erişebilmek için de kalbin bu iki marifete uygun hale gelmesi gerekir ki buna da “*tefekkür ve tezekkür*” denir.⁶²⁸

Tefekkür ve tezekkür kavramlarından hangisinin daha faziletli olduğu hakkında Ebû Abdurrahman es-Sülemî’ye soru sorulduğunda zikrin daha faziletli olduğunu ve Allah’ın “*Beni zikredin ben de sizi zikredeyim.*”⁶²⁹ ayetiyle zikrin Allah’ın sıfatı olduğunu söylemektedir. Tefekkürün de “*Onlar göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler.*”⁶³⁰ ayetinden hareketle yaratılanların sıfatı olduğunu belirtir.⁶³¹ Mevlânâ “*Eğer fikrinde bir durgunluk varsa, iyi düşünemiyorsan, Allah’ı zikrederek fikrini uyandır, harekete geçir. Çünkü zikir, düşünceyi harekete geçirir, sen zikri şu uyuşmuş düşünceye güneş yap da onu canlandır.*”⁶³² sözüyle zikrin, fikri canlandıran ve tefekkürün ortaya çıkmasında temel etken olduğunu ve insanın fikrindeki bozukluğun akılda olmayıp kalbde olduğunu vurgulamaktadır.

Gazzâlî neredeyse aynı anlama gelen bu kavramların arasındaki farkı tezekkür ve tefekkürün insana olan faydasıyla açıklamıştır. Şöyle ki tezekkürün kişiye yararı marifetin, insanın kalbinde yer edinmesi için marifeti hatırlatmasıdır. Tefekkürün faydası ise insanın bilgisini arttırarak ortada olmayan üçüncü marifeti elde etmesini sağlamaktır. Marifet kalbde bir araya gelip yerleştikten sonra üçüncü olan marifet var olmaktadır. Böylece marifet başka bir marifeti doğurur ve bir engel olmadıkça da marifet de tefekkür de devam eder.⁶³³

Gazzâlî’ye göre ilimleri meydana getiren marifetlerdir. Tefekkür sonucunda da ilim, hal ve ameller meydana gelmektedir. Özellikle aralarında ilim çok değerlidir. Çünkü ilim

⁶²⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 8: 416.

⁶²⁹ el-Bakara 2/152.

⁶³⁰ Âl-i İmrân 3/191.

⁶³¹ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 270.

⁶³² Mevlânâ, *Mesnevî*, 6: 455.

⁶³³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 8: 417.

kalbde yer edince kalbin durumu değişmektedir. Kalbin hali değişince de bedenın uzuvlarının davranışları değişmektedir. O halde davranış halle, hal de ilimle, ilim de tefekkürle bağlantılıdır. Bundan dolayı da tüm hayırların başlangıcı tefekkürdür. Tefekkür, tezekkürden daha önemlidir çünkü kalbin zikri uzuvların amelinden daha değerlidir. Tezekkür sayesinde de amelin değeri ortaya çıkar. Fikir zikirden daha hayırlıysa o halde yapılan tüm amellerden daha faziletlidir. Bundan dolayı bir saat tefekkür bir sene nafıle ibadetten daha hayırlıdır. Ayrıca kalbin hastalıklarını meydana getiren kötü huylardan iyi huylara insanı yönelten şeyin tefekkür olduğu belirtilir. Zikir de müşahede ve takvâyı ortaya çıkarmaktadır.⁶³⁴

Fikrin insanın halini değiştirmesi, insanın kalbinde yer edindikten sonra dünyayla alakasını kesip ahirete yönelik ameller yapmasıdır. İnsanın halinin değişmesi, insanın iradesini ve uğraşlarını değiştirerek bu durumu davranışlarına yansıtmasını ve ahiret hayatındaki mutluluk için çalışmasını sağlamaktadır. Burada beş seviye bulunmaktadır: 1. Kalbi ilk iki marifete uygun hale getirmek yani tezekkürdür. 2. İlk iki marifetten meydana gelen üçüncü marifeti araştırmak yani tefekkürdür. 3. Araştırılan üçüncü marifetin var olması ve ruhun aydınlanmasıdır. 4. Son marifet neticesinde kalbin halinin farklılaşmasıdır. 5. Kalbin yeni haline göre bedenın kalbin isteklerine uymasıdır. O halde marifet nurunun kalbi aydınlatması ancak fikirledir.⁶³⁵

Gazzâlî tefekkürün birçok çeşidinin ve insana faydasının olduğunu belirterek düşünce mecraları hakkında dört husustan söz etmektedir.⁶³⁶

Gazzâlî ilk hususun isyan olduğunu belirterek, insanın her yeni günün başlangıcında bedeni ve bedenindeki azaları hakkında detaylıca düşünerek geçmişte işlediği günahlara tövbe etmesi gerektiğini, anı itibarıyla günah işlemekteyse de anında o günahı bırakması gerektiğini, gelecekte işleyebileceği günahlardan da Allah'a sığınarak kendisini koruyacak önlemler alması gerektiğini ifade eder.⁶³⁷ Tefekkür sonucunda kişi hakiki marifeti elde ederse her zaman tüm azalarını günah işlemekten muhafaza etmekle meşgul olur.⁶³⁸ Ayrıca insan, tefekkür ile arz ve semavatın büyüklüğünü ve yaratılışını

⁶³⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 8: 418.

⁶³⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 8: 419.

⁶³⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 8: 420.

⁶³⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 8: 423.

⁶³⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 8: 425.

detaylıca düşünüp kendi yaratılışındaki olağanüstülüğü inceleyerek dünya hayatında saadete erişebilir ve nefsinı kemale erdirebilir.⁶³⁹

Gazzâlî ikinci olarak Allah’a kulluk etmekten bahseder. İnsanın ilk önce yerine getirmediği, sorumlu olduğu farz ibadetlerin eksiliğini gidermeyi düşünmesi gerektiğini belirtir. Daha sonra azalarının asıl görevlerinin neler olduğunu düşünerek hepsinin asıl verilış maksadının Allah’a ibadet etmek olduğu üzerine tefekkür etmesi gerektiğini belirtir. Üçüncü husus ise insanın kalbinde hastalıklara sebep olan kötü huylardır. İnsan kendi kalbine yönelerek hangi hastalığın kendisinde olduğunu düşünmeli ve eğer kendisinde herhangi bir hastalığın olmadığını düşünürse o zaman kendisini denemelidir.⁶⁴⁰

Gazzâlî son olarak da kalbin hastalıklardan kurtuluğu olan vasıfları anlatır. Bunlar da tövbe, sabır, şükür, havf ve reca, ihlas, muhabbetullah vb. gibi kurtuluş yollarıdır. İnsan her vakit kendisini sorgulayarak bu vasıfların meydana gelmesini sağlayan ilim olduğunu, ilmi de tefekkürün sağladığını bilmelidir.⁶⁴¹

Netice itibariyle insan kalbini iyi huylarla donatarak güzel ahlâk sahibi olmaya çalışmalı ve kendini maddi manevi tüm çirkinliklerden arındırmalıdır. Yalnız bu gayreti bu kadarla kalmayıp Allah’ın cemalini görebilmeyi arzulaması ve sadece Allah ile olmaya çaba göstermesi gerektiği belirtilmektedir.⁶⁴²

3. 5. 3. Kalbin Takvâsı

Takvâ kavramı sözlükte “*korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak...*” gibi anlamlara gelen “*vikâye*” kelimesinden türemiştir. Terim anlamı ise Allah’ın emir ve yasaklarına uyma konusunda gösterilen hassasiyet⁶⁴³ ve ahiret hayatına zarar verecek zararlı şeylerden uzak durma ve nefsinı bu şeylerden koruma anlamlarına gelmektedir.⁶⁴⁴ Takvâ kavramı ayrıca iman ve kalple alakalı da bir kavramdır.⁶⁴⁵ Nitekim bu durum hakkında Kuran-ı Kerim’de şöyle bildirilir: “*Allah resulünün*

⁶³⁹ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 35.

⁶⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 8: 425.

⁶⁴¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 8: 427.

⁶⁴² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 8: 429.

⁶⁴³ Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 484.

⁶⁴⁴ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 296.

⁶⁴⁵ Uludağ, “Takvâ”, 39: 484.

yanında seslerini kisanlar var ya, işte onlar, Allah'ın gönüllerini takvâ yönünden denemeye tâbi tuttuğu kimselerdir..."⁶⁴⁶ Bu ayetten hareketle Rasulullah'a gösterilen saygının kalplerde var olan takvâyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Rasullulah'ın kalbini göstererek "*Takvâ buradadır.*"⁶⁴⁷ sözüyle de takvânın kalbde olduğuna işaret edilmiştir. Kalbin takvâyla olan ilişkisinde kastedilen mananın iman, Allah'a karşı duyulan saygı ve samimiyet olduğu belirtilmektedir.⁶⁴⁸

Hz. Peygamber "*Şunu iyi bilin ki, insan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa, bütün vücut iyi olur; bozulursa, bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalbdır.*"⁶⁴⁹ buyurmuştur. Hadisten hareketle kalbin halinin, insanın iyi veya kötü davranışları yapmasıyla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Gazzâlî'ye göre de insanın fikirlerinin ve davranışlarının temizliği kalbin temizliğine bağlıdır. Gazzâlî bu manevi temizliğe dair "*kalbin takvâsı*" kavramını kullanmaktadır.⁶⁵⁰ Gazzâlî insanın bedeninde var olan her şeyin bir görevi olduğunu ve hastalıkların da bu görevlerin aksaması veya yerine getirilmemesinin sonucunda meydana geldiğini belirtmektedir. Bununla birlikte kalbin görevini ise Allah'ı tanımak, bilmek, sevmek ve O'na kulluk etmek, ilmi dünyalıklara tercih etmek, şehvet ve gazab kuvvetlerinin isteklerinden Allah'a sığınmak olarak belirtmektedir. İnsan nasıl ki bu görevleri yerine getirince şerefli bir makama erişecekse yapmayarak da zelil bir hale gelecektir. Bu durum insanın kalbinin hastalanmasına sebep olacaktır.⁶⁵¹

Gazzâlî kötü ahlâkın nefsin ve kalbin hastalığı olduğunu ve bu hastalığın kişinin ahiret mutluluğuna engel olduğunu belirtmektedir.⁶⁵² Bundan dolayı insanın fikrine ve davranışlarına yön veren, iyi ve kötü davranışlarının başlangıç merkezi olan kalbin, ahlâki eğitimde ilk yönelinmesi gereken yer olduğu belirtilmektedir.⁶⁵³

⁶⁴⁶ el-Hucurât 49/3.

⁶⁴⁷ Tirmizî, "Birr", 18.

⁶⁴⁸ Uludağ, "Takvâ", 39: 485.

⁶⁴⁹ Buhârî, "İmân", 39.

⁶⁵⁰ Oruç, "İmam-ı Gazâlî'nin Ahlâki Değerler Eğitimi", 165.

⁶⁵¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 3: 219.

⁶⁵² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 1: 172.

⁶⁵³ Oruç, "İmam-ı Gazâlî'nin Ahlâki Değerler Eğitimi", 166.

Gazzâlî kalbin takvâsında gerçekleştirilecek eğitimde insana kazandırılmaya çalışılan iyi huyların insanın kalbinde yer edinmesi için sürekli ve bıkmadan yapılması gerektiğini belirtmektedir.⁶⁵⁴

Gazzâlî insanın kalbinin eğitimindeki temel hususların kendisinde bulunan “*ilim*”, “*hikmet*” ve “*tefekür*” güçleri olduğunu belirtir.⁶⁵⁵ Ayrıca insan kalbinde bu güçlerden başka potansiyel olarak var olan çeşitli zahirî ve bâtını kabiliyetler de vardır. Bu kabiliyetler, insanın dünya ve ahiret hayatıyla ilgili bilgileri, akıl ile ilgili hakikatleri bilmek anlamına gelen ilim ve insanın aklıyla bir eylemin sonunu öngörüp iyi olan kısmına meyletmesini sağlayan irade sayesinde ortaya çıkmaktadır.⁶⁵⁶ Kalp, iyi olan ameli destekleyerek kötü davranışlar sergilemesine sebep olacak isteklere mâni olursa takvâyâ erişecektir.⁶⁵⁷

Gazzâlî şeytanın kalbe girebilmesi için su-i zan, cehalet gibi sayılmayacak kadar çok kapının bulunduğunu⁶⁵⁸ ve her bir kötü huyun şeytanın, kalbe giriş mecrası olduğunu belirtir. Kalbin muhafazası da şeytanın girebileceği tüm kapıları kapatmaktır. İnsanın kalbinde yer edinen kötü huylardan temizlenmesi Allah’ı zikretmeyle gerçekleşir ki şeytan Allah’ın anıldığı kalbe girememektedir. Ama bahsedilen zikrin hakiki olabilmesi için ilk önce kalbin takvâ ile ıslah edilmesi ve kötü huylardan arınması gerekir ki zikir kalbde yer edinebilsin. Aksi durumda zikir, kalbin üzerinde bir hükümdarlığı olamadığı gibi şeytanın kalb üzerindeki hükümdarlığını da engelleyemez.⁶⁵⁹ O zaman takvânın kalbde olabilmesi, nefsin isteklerinin iffet, şecaat ve hikmet ile itidal üzere olabilmesine ve de bu isteklerin karşıtlarının düşünülmesine bağlıdır.⁶⁶⁰

Bir aynanın üzerindeki pislikler görüntüyü yansıtmaya nasıl engel oluyorsa nefis de günahlara dalarak kalbde karartılar oluşturarak kalbin yaratılış gayesine uygun davranmasına engel olmaktadır.⁶⁶¹ Gazzâlî mücâhede yoluyla kalbindeki karartıları

⁶⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 205-206.

⁶⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 28.

⁶⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 32.

⁶⁵⁷ Oruç, “İmam-ı Gazâlî’nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 167.

⁶⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 112-128.

⁶⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 128-129.

⁶⁶⁰ Oruç, “İmam-ı Gazâlî’nin Ahlâki Değerler Eğitimi”, 167.

⁶⁶¹ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 54.

giderip kalbini temizlemeyen kimselerin ebedi mutluluğa ulaşacağını belirtir.⁶⁶² Böylelikle kalbini arındıran kişi ahlâki eğitimde de muvaffak olur.

3. 5. 4. Örnek Alma

Çocuklar, herhangi bir özelliğinden dolayı ayırım yapmaksızın etrafındaki insanları dikkatlice izlemektedir.⁶⁶³ Bu yüzden insan, çocukluk döneminde anne, baba ve çevresindekilerin fikirleri ve davranışlarından etkilenecek onları taklit etmeye başlamaktadır. Bu süreçte çocuğun ahlâki eğitimi çok önemli olmaktadır. Zira insan, çocukluk döneminde taklit ile öğrendiklerini büyüdükçe etrafındakilere yansıtmaktadır.⁶⁶⁴ Çocuklar, gözlem yoluyla taklit ederek sadece duyuşsal beceriler kazanmaz ayrıca çocuk ileride karşılaşılabileceği sorunları çözme, bu sorunların analizini ve sentezini yapmak gibi bilişsel beceriler de elde etmektedir.⁶⁶⁵

Gazzâlî insanda ahlâki gelişimin çocukluk döneminde başladığını söyleyerek⁶⁶⁶ özellikle anne babanın çocuğun yanında kendi davranışlarına dikkat etmesi gerektiğini onlar için iyi rol model olmalarını tavsiye etmektedir.⁶⁶⁷ Çocuğun etrafındaki kişilerin davranışlarının onun şahsiyet ve ahlâki yapısına zarar vermemesi ve olumsuz örnekler oluşturmamasını sağlamaya çalışması gerektiğini ve bunu yaparken de itidal üzere olan bir kontrolün kullanılmasını tavsiye etmektedir.⁶⁶⁸ Ayrıca çocuğu kötü davranışlardan uzak tutmak için bu davranışların çirkin ve kınanacak davranışlar olduğunu söyleyerek onlara iyi davranışlarla örnek olmak gerekmektedir.⁶⁶⁹

Son olarak çocuğa kendine örnek olacak insanların hayat hikayelerini, kıssaları ve ahlâki mesajlar içeren olayları anlayabileceği düzeyde anlatmak gerekir.⁶⁷⁰ Örnek olarak Rasulullah'ın, en zorlandığı anda dahi şiddetten uzak, sabrı, hoşgörüyü, saygı ve sevgiyi esas alan davranışları anlatılabilir.⁶⁷¹

⁶⁶² Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, 55.

⁶⁶³ Hasan Sözen, "Peygamberimizin Hayatı Dersinde Hz. Muhammed'in Örnek Kişiliğinin Model Alma Yoluyla Öğretimi", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (Aralık 2018): 102.

⁶⁶⁴ Oruç, "İmam-ı Gazâlî'nin Ahlâki Değerler Eğitimi", 168.

⁶⁶⁵ Sözen, "Peygamberimizin Hayatı Dersinde Hz. Muhammed'in Örnek Kişiliği", 104.

⁶⁶⁶ Oruç, "İmam-ı Gazâlî'nin Ahlâki Değerler Eğitimi", 161-162.

⁶⁶⁷ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı*, 222.

⁶⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5:256.

⁶⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 256.

⁶⁷⁰ Çam, "Ahlâk Eğitimi", 16.

⁶⁷¹ Osman Aydın, "Hayatın Anlamı ve Hz. Muhammed'i Model Almak", *Örnek İnsan Hz. Muhammed*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Çorum: Çorum Çağrı Eğitim Vakfı, 2006), 110-111.

Gazzâlî'nin ahlâki eğitim anlayışında kullanılan bu metotlar insanların hem olumlu hem de olumsuz yönde olan ahlâki davranışları bilmesine yardım etmektedir. Böylece daha küçük yaşta başlanılan ahlâki eğitimle çocuklar iyi ve kötü davranışları bilerek davranacak ve bu davranışları özümseyerek hayatlarında uygulayacak ve hatalı ve kötü olanı bilerek büyüyecektir. Bu metotların aktif olarak kullanılmasıyla insanın maddi ve manevi eğitimi sağlıklı bir şekilde gerçekleşerek ahlâki davranışlar kazanılmış olacaktır.⁶⁷²

İnsanın kendini ilimle donatarak nefsinin temizlemek ve hakikate ulaşmak için girdiği yolculuklarla riyâzet, mücâhede, tefekkür gibi metotlarla kalbinin aydınlandığı, Allah'tan başkasına minnet etmeyecek derecede ruhi hoşnutluğa eriştiği ve müşahede derecesindekilerin sahip olduğu hikmetlere nail olacağı belirtilmiştir.⁶⁷³

3. 6. Gazzâlî'nin İhyâü Ulûmi'd-dîn Adlı Eserinde Kullandığı Bazı Değerler ve Eğitimi

Gazzâlî insanın, bedenî olarak hastalandığında nasıl tedavi metotlarına başvuruyorsa aynı şekilde insanın ruhu hastalandığında da tedavi metotlarını kullanması gerektiğini ve insanın bedeni hastalıklarının ölünce son bulacağını, ruhi hastalıklarının ise ahirette de devam edeceğini vurgulayarak, ruhî hastalıkların tedavisinin çok önemli olduğunu belirtmektedir.⁶⁷⁴ Ayrıca Gazzâlî ruh ve bedeninin bu durumunu şu düşünceleriyle anlatmaktadır:

“Beden sağlam ise hekimin vazifesi, sağlığı koruma kaidelerini açıklamak; şayet hasta ise hemen tedaviye başlamak olduğu gibi, kalp temiz, pâk ve cilalanmış ise bunu koruma çarelerine ve daha da cilalandırmaya başvurmalıdır. Şayet kalp olgun ve parlak değilse, hemen parlaklığı temin edip kalbi kemale erdirmenin çarelerine başvurmalıdır.”⁶⁷⁵

Gazzâlî bu sözleriyle insanın, ahlâkını güzelleştirmesi ve ahlâkının bozulmasını engellemek şeklinde iki önemli görevi olduğundan bahsetmektedir. İnsan kendisine yüklenen bu görevi “faziletleri” elde ederek ve “reziletlerden” kaçınarak

⁶⁷² Çakmak İgalcı, *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim*, 146.

⁶⁷³ Yıldız - Meçin, “Dinlerde İç Yolculuklar”, 243.

⁶⁷⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 214.

⁶⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 213.

tamamlamaktadır. İnsanın bu görevi yerine getirmeye başlamadan önce “faziletlerin” faydalarını ve “reziletlerin” zararlarını bilmesi gerekmektedir.⁶⁷⁶

“Fazilet, ‘fazl’ kökünden gelir; ziyadelik, artma ve çoğalma mânâsına gelerek, fazlalık demektir. Bir hükümde ortak olan iki şeyden birisine hâs bir ziyadelik olursa, işte bunun diğerine fazileti var denir ki, bu ziyadelik onun kemâli olur.”⁶⁷⁷ Gazzâlî’nin yaptığı bu tanımdan hareketle faziletin bir şeyin başka bir şeye göre daha üstün olan ve bu üstünlüğün kişinin manevi anlamda elde ettiği bir üstünlük olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca faziletlerin elde edilmesiyle kişinin ebedi mutluluk olan ahiret mutluluğunu da kazanacağı belirtilir.⁶⁷⁸ Bu şekilde Gazzâlî ahiret mutluluğunu elde etmemizi sağlayacak tüm “faziletlerin”, insanın sahibi olduğu meziyetlerden veya mal varlığından daha değerli olduğunu belirtir.⁶⁷⁹

Gazzâlî fazilet düşünce yapısında Eflatun ve Aristo’nun düşüncelerinden yararlanmaktadır.⁶⁸⁰ Eflatun’un düşünce yapısına göre “fazilet”, “reziletin” karşıtıdır. Aristo’ya göre ise ifrad ve tefritin ortasıdır.⁶⁸¹ Gazzâlî’nin fazilet anlayışında da bu iki düşünürün düşünce yapısının yansımaları söz konusudur.

Gazzâlî fazilet ve bu faziletleri elde edebilmek için karşıtları olan reziletlerin tedavisi hakkındaki görüşlerine *İhyâü Ulûmi’-d-dîn* adlı eserinin beşinci ve altıncı cildinin “*Rub’ul-Muhlikât*” bölümünde genişçe yer vermektedir. Gazzâlî’nin fazilet olarak gördüğü bazı ahlâki değerlere, zıtları olan reziletlere ve reziletlerin ortadan kalkmasını sağlayacak eğitimlerin içeriğine aşağıda değinilecektir.

3. 6. 1. Hilm

Hilm sözlükte “sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak” şeklinde tanımlanmaktadır. Hilm fazileti, aynı zamanda gazab reziletinin de karşıtı olmaktadır.⁶⁸² Gazzâlî insanın fitratındaki hilmin, öfkelendikten sonra öfkeyi yenmekten daha güzel

⁶⁷⁶ Çağrı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 175-176.

⁶⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 1: 204.

⁶⁷⁸ Gazzâlî, *Mizânü’l-amel*, 84.

⁶⁷⁹ Çağrı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, 176.

⁶⁸⁰ Çağrı, “Gazzâlî”, 13: 501.

⁶⁸¹ Mustafa Çağrı, “Fazilet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 270.

⁶⁸² Mustafa Çağrı, “Hilim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 33.

bir huy olduğunu söyleyerek nedenini öfkeyi yenmenin, hilme çaba göstermek olarak belirtir. Öfkeli insanlar, öfkesini yenmeye çabalamak ve başarılı olmak için ciddi anlamda bir mücâhedeye ihtiyaç duyarlar. Mücâhede yoluyla insan, hilmi sürekli adet haline getirerek tabiatına yerleştirerek öfkesini yenebilmektedir. Arada sinirlenecek dahi olsa bu halini kolaylıkla yenebilir. Öfkeyi yenmek, insan aklının kemale erişmesine ve gadab gücünün aklın hakimiyeti altına girmesine de bir delildir.⁶⁸³

Hilme sahip olan kimselere de hâlim denmektedir. Hâlim insan, zulme maruz kaldığında bu duruma sabreden ve intikam almaya fırsatı ve kuvveti varken de intikam almayıp affeden merhamet edendir.⁶⁸⁴ Nitekim Allah'ın rıza-ı ilahi için affeden bir müminin kıyamet gününde makamını yücelteceği belirtilmektedir.⁶⁸⁵ Muhakkak ki affetmek, öfke karşısında öfkeyi yenerek yumuşak huyluluk göstermek güzel ahlâkın semeresidir.⁶⁸⁶

3. 6. 2. Gazab ve Tedavisi

3. 6. 2. 1. Gazab

Hilm faziletinin karşıtı olan gazab (öfke) rezileti, sözlükte “*öfkelenmek, öfke duygusu*” manalarına gelerek “*intikam alma ve cezalandırma isteği*” şeklinde tanımlanmaktadır.⁶⁸⁷

Gazzâlî kalbin bineği olarak bedeni, gıda kaynağı olarak da ilmi göstermektedir. Gazzâlî'ye göre kalbin gıdasına erişebilmeyi ve ondan faydalanmayı sağlayacak şey salih amellerdir. Bedenin ihtiyaç duyduğu azığı elde etmek için iki güce ihtiyacı vardır. Bunlar zahirî ve bâtını olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bâtını kuvvet olarak şehvet, zahirî kuvvet olarak vücudun âzâlarıdır. Böylelikle kalbin ihtiyaç duyduğu “*şehvetler*” kalpte, bu şehvetin araçları olarak da azalar bedende yaratılmıştır. Bedenin de kendisini zararlı şeylerden koruması için gazab kuvvetine ihtiyacı vardır. Bu sayede insan zararlı şeylerden muhafaza olur ve intikam alabilir. Böylelikle Gazzâlî gazab kuvvetini insanın

⁶⁸³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 605.

⁶⁸⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 633.

⁶⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 626.

⁶⁸⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 637.

⁶⁸⁷ Mustafa Çağrıcı, “Gazap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 436.

hem bedenini hem de kişiliğini koruyup savunan manevi bir mekanizma olarak görmektedir.⁶⁸⁸

Gazzâlî öfkenin insanda nasıl meydana geldiğini sembolize ederek psikolojik bir anlatımla şöyle ifade etmektedir:

“Düşüncenin merkezi beyindir. Şiddetle kızgınlık anında kalbin kanının kaynaması ile kara bulutlar beyne yükselir ve düşünce sahasını kaplar. Hatta his merkezine de sıçrar, duygu organlarımızı bozar; gözünü karartır, gözleri görmez olur. Dünya kendisine kapkaranlık gelir. Beyni, içinde ateş yanan bir mağara halini alır. Mağaranın etrafını kararmış, içi kızarmış, her tarafı dumanla dolmuş, ortada ya çok zayıf veya ışığı tamamen sönmüş bir lamba vardır. Bu mağarada ayak duramaz, söz duyulmaz, hiç bir şey görülmez. Artık ne dahilden, ne de hariçten onu söndürmeye güç yetmez. Burada yapılacak tek şey, yanması mümkün olan her şeyin yanmasını beklemektir. İşte gadabın kalp ve bedendeki tahribatı da aynen böyledir. hatta bazen gadab ateşi o kadar kuvvetleşir ki, kalbin hayatı ola rutubeti tamamen mahveder.”⁶⁸⁹

Gazzâlî yaratılışında gazab huyu bulunan insanları üç kategoriye ayırır. Bu insanlardan bazılarının kolay bir şekilde öfkesinin parladığını ve çabucak öfkesinin geçtiğini, bazılarının zor öfkelenildiğini ve öfkesinin zor geçtiğini, bazılarının da zor öfkelenip kolay sakinleştiğini belirtir.⁶⁹⁰ Buradan hareketle Gazzâlî öfkeyi, ifrat, tefrit ve itidal olmak üzere üç grupta değerlendirmiştir. İfrat seviyesindeki öfke, dinin ve aklın kontrolünden çıkarak insanın basiret, fikir ve iradesini devre dışı bırakıp insana kötülükler yaptırtan ve insanı çaresiz hale getirendir.⁶⁹¹ Tefrit seviyesindeki öfkede gazab kuvveti ya zayıftır ya da hiç yoktur ki her iki durum da insanı şeref yoksunluğuna ve şahsiyetsizliğe götürdüğünden yerilmiştir. O halde insanda gazab kuvvetinin var olmaması büyük noksanlıktır.⁶⁹² Gazzâlî itidal seviyesindeki öfkede, insanın kendisine ve etrafındakilere karşı saygılı ve şerefli bir yapıda olmasını, sevdiklerini meşru bir ölçüde kıskanması gerektiğini belirterek bu öfke çeşidinin övülen ve kişide olması

⁶⁸⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 25-26, 577.

⁶⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 580.

⁶⁹⁰ Gazzâlî, *Mizânü'l-âmel*, 136; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 578-579.

⁶⁹¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 579.

⁶⁹² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 578.

gereken olduğunu söylemektedir.⁶⁹³ Methedilen bu öfke çeşidinde akıl ve din dengeli bir şekilde kullanılmaktadır. Bu öfke çeşidinde insanın, İslam'ın emirlerine aykırı bir durum söz konusuysa öfkesini göstermesi gerektiği belirtilerek diğer durumlarda insanın öfkelenğinde öfkesini yenerek hilmin gerektirdiğini yapması tavsiye edilmektedir. Gazzâlî bu üç öfke çeşidine değindikten sonra, şayet insanın, izzet-i nefis olan bir meselede gazab kuvvetini göstermekte bir eksikliği varsa bu insanın, kendisine gazab kuvvetini ekleyecek işlerde bulunmasını, şayet insandaki öfke, böbürlenme derecesinde ise o zaman insanın öfkesini azaltmaya gitmesi gerektiğini belirterek bu şekilde insanın orta yolu bularak istikamete ereceğini söylemektedir.⁶⁹⁴

Gazzâlî'ye göre insanın öfkelenmesine neden olan etkenler ya karakterden (mizaç) ya da karakterin ötesinde olan farklı durumlardan kaynaklanmaktadır. Ona göre insanların karakterlerindeki öfkenin nedeni *“hararet ve kuruluktur.”* Bu nedenler gazabın manası içerisinde de yer almaktadır. Nitekim gazab, kalpte var olan kanın coşması sonucunda meydana gelmektedir. Öfkelenen kimsenin öfkelendiği kişi eğer ondan güç bakımından üstünse kişinin kanı yüzünden kalbine doğru akar ve yüzü sararır. Bu şekilde kişide üzüntü meydana gelir. Şayet öfkelenen kimsenin öfkelendiği kişi kendisinden güçsüzse, kişinin kalbindeki kan coşar yüzü kızarır ve o kişiden intikam almaya meyleder. Şayet her iki tarafın da güçleri denk ise kan coşma ve yavaşlama arasında hareket eder ve yüzü kızarmak ve sararmak arasında gider gelir.⁶⁹⁵ Nitekim gazab gücünün ateşten olduğunu ve bu ateşi söndürmenin yolunu Rasulullah *“Mizâcın burûdeti, soğukluğu, gadabı söndürür ve şehvetini kırar.”* diyerek insanın mizaç itibariyle sakin ve ağırbaşlı olması olduğunu belirtmektedir.⁶⁹⁶

Gazabın var olma nedenlerinden bir başkası da insanın alışkanlıklarıdır. İnsanın sahip olduğu alışkanlıkları etkileyen en önemli etkenlerden bir tanesi de bir arada vakit geçirdiği kimselerdir. Özellikle sakin kişiler, öfke tabiatını kendisinde barındıran kişilerle bir arada vakit geçirirse zamanla onlardan etkilenerek, öfkeyi meydana getiren riya, haset, kin, adaletsizlik, hırs, şaka, istihza, kibir gibi huylara kolay bir şekilde

⁶⁹³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 580.

⁶⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 583.

⁶⁹⁵ Gazzâlî, *Mizânü'l-âmel*, 137; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 577-578.

⁶⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 579.

yakalanabilecektir.⁶⁹⁷ Bu nedenle insanların beraber vakit geçirdiği insanlara dikkat etmesi gerekir. Gazzâlî bu durumu şu temsille anlatmaktadır:

*“Kötü arkadaş demirci gibidir, onun yanında bulunmakla kararmaktan ve ateş kıvılcımlarına hedef olmaktan başka bir kârın olmaz. İyi arkadaş da gül yağı satana benzer, ya satın alırsın, ya o sana biraz sürer veya hiç olmazsa yanında bulunduğun müddetçe güzel koku koklanırsın.”*⁶⁹⁸

Gazabın en önemli nedenlerinden birisi de bazı insanların gazab kuvvetine cesaret, adamlık ve hamiyet gibi adlar vermesidir. Bu insanlar, büyüklerin gazab ve öfkesini anlatan hikayeleri dinleyerek daha da gazab gücünü artırmaya meylederler. Gazzâlî bu kimselerin gazab kuvveti adı altında bu davranışlarına cesaret adını vermelerini, cahillikten, kalbin hasta olmasından ve akıl eksikliğinden kaynaklandığını belirtmektedir. Gazzâlî’ye göre asıl güç sahibi ve şerefli insan, gazab kuvveti fazla olan değil, öfke anında öfkesine hakim olandır. Alimler, gazab ve hiddetin artmasını büyüklük olarak gören cahillere, peygamberlerin, evliyaullahın ve alimlerin hilm ve merhametlerini içeren hikayelerinin anlatılarak öfkeyi yenmenin yararlarından bahsedilmesi gerektiğini belirtirler.⁶⁹⁹

O halde Gazzâlî’ye göre gazab kuvvetinin mekanı kalptir. Bu güç artınca ilk olarak nefsinin gelebilecek zararlardan muhafaza etmeye çalışır daha sonra zararlar gerçekleşince de intikam almak ister ki bu duygu gazab kuvveti için bir azıktır. Böylelikle insan, intikam alırken aldığı haz ile sakinleşir ve öfkesi diner.⁷⁰⁰

Gazzâlî’ye göre insanın tabiatı gereği gazab gücünden tamamen kurtulması mümkün değildir. İnsanın, gazabı meydana getiren hastalıklara yakalanmasının ise çok kolay olduğunu ve bu hastalıkları, karşıtları olan faziletlerle terbiye ederek insanın bu huylardan kurtulabileceğini ifade etmektedir.⁷⁰¹ Gazzâlî gazab kuvvetinin de terbiyesinin ancak hilm sıfatıyla mümkün olacağını belirtir. Böylelikle bu fazilet,

⁶⁹⁷ Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 137; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 577, 579.

⁶⁹⁸ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 146.

⁶⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 593-594.

⁷⁰⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 578.

⁷⁰¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 592.

yerilen hırs ve korku duygularından insanı uzaklaştırarak, insanın kendisini hiddet ve öfkeden muhafaza etmektedir.⁷⁰²

Gazzâlî gazab ve şehvet güçlerinin, kimi zaman tam anlamıyla kalple irtibatlı olarak kalbe yaratılış gayesine ulaşmak için yoldaş olduğunu kimi zaman da tam tersi olarak kendi hevâ hevesleri doğrultusunda kalbe istediklerini yaptırtıp ahirette de dünyada da insanı ziyan olunanlardan eylediğini belirtir.⁷⁰³ Böylelikle gazab ve şehvet kuvvetleri insana yaşamında ve ebedi saadete ulaşma yolunda ne tam olarak yarar sağlayan ne de tam olarak zarar verendir. Bundan dolayı kalbin gazab ve şehvet kuvvetlerinin yanında ilim, Allah'ın sıfatlarının ve isimlerinin tecellilerinden Allah'ı düşünmek ve hikmet gibi başka kuvvetlere de ihtiyacı vardır.⁷⁰⁴

3. 6. 2. 2. Gazabın Tedavisi

Gazzâlî öfke duygusunun eğitiminde, kalbin tamamen öfke duygusundan mahrum bırakılmasının insanın tabiatına aykırı olmasından dolayı gazab kuvvetini, din ve aklın hakimiyeti altına alarak kullanmanın esas gaye olduğunu belirtir. Bu hakimiyet de ciddi bir mücâhede ve hilm sıfatının alışkanlık haline getirilmesiyle kazanılmaktadır. Riyâzet ve mücâhede sayesinde de insandaki öfkeden kaynaklı atılganlık azalır ve kalbindeki yüksek heyecan ortadan kalkar ve sabır duygusu oluşur. Böylelikle Gazzâlî insanın yaşamı için zorunlu olmayan ve dünyayla daha fazla ünsiyet kurmasını sağlayan şeylerin, riyâzet ve mücâhede ile elinden alınması sonucunda ortaya çıkan öfkeden tamamen kurtulabileceğinden bahsetmektedir. Çünkü riyâzet ile kalpten dünya sevgisi çıkmaktadır. Öfke duygusu da bu sevgiye bağlı olduğundan bu durum nadir de olsa gerçekleşmektedir.⁷⁰⁵ O halde insanın gazab reziletinden kurtulması, dünya nimetlerinin cazibesine kapılmanın felaketlere neden olacağını ve bu yolda türlü türlü hilelerin olduğunu bilmesiyle dünyaya olan sevgisini kalpten gidermesiyle gerçekleşmektedir. Ayrıca insanın kendi benliğini ön plana çıkartan hislerini kalbinden çıkarması da gazab kuvvetinden meydana gelen pek çok sebeplerden kurtulmasını sağlayacaktır. Kökünden

⁷⁰² Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 159.

⁷⁰³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 28.

⁷⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 28; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 159.

⁷⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 587-588.

yok edilemeyen durumlarda ise etkisini azaltmaya çalışmak gazab kuvvetinin etkisini azaltacaktır.⁷⁰⁶

Gazzâlî gazab huyunun tedavisinin yani eğitiminin ilim ve amel ile olacağını belirtir. İlim ile gazab huyunun terbiyesi altı şekilde olmaktadır. Birincisi insanın, öfkesine hakim olmasının, bağışlamanın, yumuşak huyluluğun ve sabretmenin mükafatlarını düşünerek öfkesinden ve öfkeden doğan intikam düşüncesinden vazgeçmesi şeklindedir.⁷⁰⁷

İkincisi, öfkesinin karşılığında Allah'ın azabından korkmasıdır.

Üçüncüsü, insanın intikam almanın karşılığında düşmanının da aynı şekilde karşılıkta bulunacağını düşünerek korkmasıdır.⁷⁰⁸

Dördüncüsü, öfkeli olduğu esnada yüzünün çirkin görünüşünü düşünerek öfke esnasında yırtıcı ve saldırgan bir hayvanın suretini aklına getirmesini ve kendisinin de bu şekilde bir görünüm kazandığını ve öfkesini yenmesiyle de peygamberlere ve velilere benzeyeceğini hayal etmesidir.

Beşincisi, insanın intikam almaya kara verdiğinde bunun nedenini düşünerek bunda bir sebebin olduğunu düşünmesi ve öfkesini yendiğinde Allah'ın onu bağışlayacağını düşünmesidir.⁷⁰⁹

Altıncısı ise insanın öfkesinin, Allah'ın iradesi doğrultusunda meydana gelen bir olaya hayret etmesinden kaynaklandığını düşünmesidir.⁷¹⁰ Bu yollarla öfke duygusu, ilimle terbiye edilmektedir.

Öfkenin amel ile terbiye edilmesinde insan, ilk önce “*Eûzü Besmele*”yle Allah’a sığınmalıdır. Eğer öfkesi geçmezse ayakta duruyorsa oturması, oturuyorsa bir yere yaslanması olabildiğince yerin tabanına yaklaşması gerekmektedir. Zira insanoğlunun yaratılışı topraktır bundan dolayı ne kadar toprağa yaklaşırsa o kadar kendisinin farkında olacaktır. Öfke hararetten, hararet de hareketten kaynaklanmaktadır. Bundan

⁷⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 591.

⁷⁰⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 595.

⁷⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 596.

⁷⁰⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 597.

⁷¹⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 598.

dolayı insanın öfkelenğinde oturması sakinleşmesini sağlayacaktır. Eğer tüm bunlarla öfke dinmiyorsa öfkeli olan kişinin soğuk su ile abdest alması, isterse yıkanması tavsiye edilmektedir. Bunun nedeni ise hararetin ateşten olması, ateşi ise suyun etkisiz hale getirmesidir.⁷¹¹

Gazzâlî öfkelenen fakat zayıflığı sebebiyle intikam almaya gücü olmayan kimselerin ise öfke duygusunu içine attığını ve öfke duyduğu kişiden nefret ederek onun açığını bulmaya çalıştığını belirterek bu öfkenin tedavi edilmezse zemmedilen bir başka kötü huy olan kin duygusunu ortaya çıkaracağını ve insanın içinde bu duygunun yer edinerek sürekli devam edeceğini ifade etmektedir.⁷¹² Bu durum da gazab kuvvetinin doğurduğu başka bir kötü huy olan hased hastalığını meydana getirmektedir.⁷¹³

3. 6. 3. Hased ve Tedavisi

3. 6. 3. 1. Hased

Hasedin terim anlamı insanın, diğer insanların sahip olduğu mal varlıklarını veya manevi hallerinin kendisinde olmasını ve karşısındaki insanda bu nimetlerin yok olmasını istemesi ve yapmasıdır.⁷¹⁴

Gazzâlî hasedin gazab ve öfkenin sonuçlarından olan kin duygusu sonucunda ortaya çıktığını belirtir.⁷¹⁵ Gazzâlî'ye göre hased, Allah'ın insanlara verdiği nimetlerin çokluğu konusunda ortaya çıkmaktadır. Nitekim insanın kendisinden daha fazla imkanı olan kimselerin sahip olduğu imkanlar karşısında iki davranışı vardır. Birincisi imkanları fazla olan kimselerin bu imkanlarının yok olmasını istemesidir ki bu durum “*hased*” olarak adlandırılmaktadır. Diğeri ise bu imkanların yok olmasını istememekle birlikte kendisinde de bu imkanların var olmasını istemektir ki bu durumda “*gıpta*” olarak adlandırılmaktadır. Hased, açık bir şekilde her durumda haramdır, dolayısıyla her halükarda rezilettir. Gazzâlî elindeki imkanlarla toplumda fesatlık çıkartan, insanlara zarar veren ve zulmeden kimselerin mallarının yok olmasını istemekte herhangi sakıncanın olmadığını belirtiyor. Çünkü burada kişi, kötü olan kimsenin elinde

⁷¹¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 598-599.

⁷¹² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 622.

⁷¹³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 644.

⁷¹⁴ Mustafa Çağrı, “Haset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 378.

⁷¹⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 644.

bulundurduğu imkanların varlığından dolayı yok olmasını değil, imkanlarını insanlara eziyet etmekte kullandığı için yok olmasını istemektedir. Yani aslında fesatlığın insanlar arasından kalkması istenmektedir.⁷¹⁶

Gazzâlî hasedin var olmasını sağlayan yedi sebep olduğunu ifade etmektedir. Bunlar:

- **Adavet (Düşmanlık):** Hasedin en tehlikeli sebebidir. Çünkü bir sebepten ötürü kendisine haksızlık eden kimseden çeşitli nedenler sebebiyle intikam alamaz ve bu durum insanın içinde kine dönüşür. O kimseden intikam almak için hayat boyu fırsat bekler ve fırsatını bulduğu anda intikamını alır.⁷¹⁷
- **Hor görülme (Teazzuz):** Varlık sahibi insanın, sahip olmuş olduğu imkanlardan dolayı bir insana böbürlenmesi ve üstünlük taslaması sonucunda bu davranış o insanda hasedi ortaya çıkarmaktadır. Buradaki hased, kişinin kendisinden değil, varlık sahibinin üstünlük taslamasına tahammül edemediğinden oluşur.
- **Kibir:** İnsanın kendisini büyük görmesiyle kibir ortaya çıkar ve karşısındaki insanı küçük görmeye başlar. Bu insanların nimete kavuştuklarında artık kendi buyrukları altında olmayacağı endişesine kapılarak onların büyümelerine tahammül edemez ve her zaman onların küçük kalmalarını ister. Bundan dolayı onlar nimete kavuştuğunda kendisinde hased duygusu oluşur.⁷¹⁸
- **Şaşırma (Teaccüb):** Bazı kimseler, kendilerinin sahip olduğu nimete, kendisi gibi bir insanın da sahip olmasını kabul edemezler ve bu duruma hayret ederler. Bundan dolayı da hased ederler.⁷¹⁹
- **İstenilen şeyden mahrum kalma korkusu:** İnsanın herhangi bir arzusuna ulaşmada yarar sağlayacağı imkanlara, başka bir insanın erişmesine hased eder. Gazzâlî burada kumaların birbirleriyle rekabet etmesi, öğrencilerin hocalarının gözüne girebilmek için birbirleriyle rekabet etmesi gibi örnekler vermiştir.⁷²⁰
- **Mevki sahibi olma ihtirası:** İnsan en iyi ve en üstün makamda olmayı, herkesin kendisini sahip olmuş olduğu ilmi konumdan dolayı övmesini, her daim diğer insanlardan daha ön planda olmayı istemektedir. Bundan dolayı bazı

⁷¹⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 654.

⁷¹⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 665.

⁷¹⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 666.

⁷¹⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 667.

⁷²⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 668.

insanlar sahip olduğu meslekte kendisinden ileri olan başka bir kimsenin varlığına tahammül edemez ve böyle insanlara hased ederler.

- **Alçaklık:** Bazı insanlar herhangi bir lider olma, mal edinme ve kibirli olma gibi bir sıkıntısı olmamasına rağmen kendisine verilen nimetleri insanlardan esirger ve bu nimetlere sahip olmalarından rahatsızlık duyar. Bu insanlar, başka insanların sıkıntıları anlatıldığında buna sevinir ve Allah'ın verdiği nimetlere karşı cimrilik eder ve onlara kavuşanlara da hased eder. Bunun nedeni ise kötü kalpliliktir. Gazzâlî bu insanlardaki hased duygusunun tedavisinin mümkün olmayacak derecede zor olduğunu belirtir.⁷²¹

3. 6. 3. 2. Hasedin Tedavisi

Gazzâlî hasedin kalbin en önemli hastalığı olduğunu ve bu hastalığın ilim ve amel ile terbiye edilerek giderilebileceğini belirtiyor. İlimden gaye, insanın bu reziletle başkasına bir zararı olmayacağı sadece zararın kendisine olacağını dünyada da ahirette de hasedin kendisine bir yarar sağlamayacağını bilmesidir.⁷²² Çünkü kişinin hasedi nedeniyle hased ettiği kişinin sahip olacağı nimetlerde azalma olmaz Allah'ın takdiri ölçüsünde kime hangi vakitte nimet nasip olacaksa o vakitte gerçekleşir.⁷²³

Gazzâlî insanın hased ile Allah'ın rızıkları dağıtmasındaki takdirine razı olmadığını ve Allah'ın mutlak adaletini beğenmediğini belirterek bu durumun tevhid inancına aykırı olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu hastalık sahiplerinin yaptığı amellerin, tıpkı ateşin ahşabı yakıp bitirdiği gibi hased sebebiyle yok olup gideceği belirtilir.⁷²⁴

O halde insan, aklını kullanıp tefekkür ederse hasedin sebep olduğu felaketleri idrak eder ve hased sebebiyle Allah'ın onu cezalandıracağını ve azap çekeceğini bilir böylelikle insan, içinde yanan bu ateşi söndürerek hased hastalığından şifa bulur.

İnsan, hased reziletinden kurtulmak için gösterdiği ilmi çabanın yanında ilmini amele yansıtarak ameli çaba da göstermelidir. Ameli çaba da insanın hased duygusu ne yapmasını istiyorsa tam zıddını yaparak bu duyguyu kontrol altına almalıdır. Eğer hased duygusu bir insanı yermeyi, böbürlenmeyi, cimriliği emrediyorsa o zaman tam aksi olan

⁷²¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 669-670.

⁷²² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 676.

⁷²³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 677.

⁷²⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 5: 676.

o insanı methetmeli, alçak gönüllü olarak kusurunu kabul etmeli, cömert olup vermeye kendisini zorlamalıdır. Bu tutum zamanla alışkanlık haline gelerek kişinin fıtratına yerleşecektir. Bu davranış iki taraf arasında sevgi bağının oluşmasında ve hasedin yok olmasında kolaylık sağlayacaktır.⁷²⁵

Gazzâlî hased reziletinden kurtulmanın yollarına değinip bu metodun ağır olduğunu *“Bütün hastalıklar acı ilaçlarla tedavi edilir. İlacın acılığına dayanamayan, şifanın zevkine eremez.”* diyerek ifade etmektedir.⁷²⁶

3. 6. 4. Cömertlik ve İsâr

Cömertlik kavramı cûd ve sehâ kavramlarıyla da ifade edilmekte olup insanın gönülden isteyip bir beklenti içinde olmayarak sahip olduğu nimetlerden makbul bir ölçüde, başka insanların faydalanması anlamına gelen bir fazilettir.⁷²⁷

Gazzâlî’ye göre cömertlik anlam itibariyle, insanın ihtiyacından fazla olan şeyleri muhtaç olan veya olmayan bir kimseye vermesidir. Gazzâlî cömertliğin derecelerinin olduğunu belirterek cömertliğin ileri derecesi ve cömertlikten daha önemli olan isâr kavramını, kişinin kendi ihtiyaç duyduğu bir şeyi başka ihtiyaç sahibine vermesi ve o insanı kendisine tercih etmesi olarak açıklamaktadır.⁷²⁸ Nitekim isârın cömertliğin üzerinde olduğunu ve Allah’ın bu hususu övdüğünü ashâb-ı kiramın övüldüğü şu ayeti kerimeden anlamaktayız: *“...Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler.”*⁷²⁹ Bundan dolayı kişi kendine en sevimli gelen şeyi vermedikçe gerçekten cömert olmuş olmaz ki cömert insan cömertliğiyle Allah’a yakınlaşmakta ve kavuşabilmektedir. *“Can vermedikçe, cânâna kavuşamazsın. Derde düşmekten dermana eremezsin. Nefsin karanlığından dışarı çıkmadıkça, gerçekten de bengisuya ulaşamazsın.”* dizelerinde anlatıldığı gibi gerçek cömertlik insanı nefsinin karanlıklarından kurtararak kendini lezzetlerden ve nefsinin şehvet isteklerinden uzak tutmasıdır.⁷³⁰

⁷²⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 683.

⁷²⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 5: 684.

⁷²⁷ Mustafa Çağrı, “Cömertlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 72.

⁷²⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 6: 190.

⁷²⁹ el-Haşr 59/9.

⁷³⁰ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 190-191.

Gazzâlî cömertliği iki reziletin arasında bulunan fazilet olarak ifade ederek bunları israf ve cimrilik olarak belirtmektedir. Ona göre cömertlik, insanın elinde bulunan şeyleri tamamen savurması veya hiç vermemesi arasındadır. Gazzâlî'ye göre insanın kalpten istemediği sürece cömertmiş gibi davranması onu cömert yapmaz. Cömert olan insanın kalbinde, mal mülk muhabbeti olmaması, sadece malını Allah'ın rızasını kazanmak için harcamanın oluşturacağı sevginin olması gerekmektedir. Gazzâlî'ye göre cömert olan kimse mal varlığı ile toplumun ihtiyaçlarını elinden geldiği sürece karşılamalıdır.⁷³¹

Ayrıca Gazzâlî cömertliğin ancak herhangi bir karşılık beklemezsizin iyi niyetle yapıldığında övülen fazilet olarak sayılabileceğini aksi durumda bir karşılık bekleyerek yapılan yardımın ise sadece alışveriş hükmünde olduğunu belirtmektedir.⁷³²

3. 6. 5. Cimrilik ve Tedavisi

3. 6. 5. 1. Cimrilik

Cimrilik kelimesi buhl ve şuh kavramlarıyla ifade edilerek iki şekilde tanımlanmıştır. Bunlar, servet konusunda yapılan cimrilik olarak buhl, hayır hasenattan kaçınma olarak belirtilen cimrilik olarak da şuh şeklinde tanımlanmıştır.⁷³³

Gazzâlî'ye göre cimrilik, malın harcanması tutumundan daha önemli olan yerlerde malını elde tutup harcamamaktır. Gazzâlî cimriliğin iki derecesi olduğunu belirterek bunları şöyle açıklar: Birincisi para ile yapılması gereken zekat gibi ibadetleri yapmayan ve ailesine nafaka borcunu ödemeyendir. İkincisi ise insaniyetin öngördüğü ölçüde malını harcamaktan çekinmesi ve malı olmasına rağmen ihtiyaç sahiplerine yardım etmemesidir.⁷³⁴ Ayrıca cimrilik rezileti insanı daha aşağı seviyelere düşürerek artık kendisinin ihtiyaç duyduğu imkanları yerine getirebilecekken kendisinden de malını esirgemesi haline gelmektir.⁷³⁵

Cimrilik huyu insanın mala duyduğu aşırı sevgiden meydana gelmektedir. O halde cimriliğin ana iki nedeni vardır: Birincisi insanın, kendisinin ve ailesinin ileriki

⁷³¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 198.

⁷³² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 200.

⁷³³ Mustafa Çağrı, "Cimrilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 4.

⁷³⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 199.

⁷³⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 190.

zamanda isteklerini yerine getirebilmek ve geçim sıkıntısı çekmemek adına malını elinde tutmasıdır. Nitekim Rasulullah “Çocuk, cimrilik, korkaklık ve cehalet vesilesidir.”⁷³⁶ buyurarak evlattan dolayı kişinin fakir kalma endişesinden infakta bulunmadığı anlaşılmaktadır. Böylelikle fakirlik endişesinden dolayı cimrilik kuvvetlenmektedir. İkinci sebep ise, insanın doğrudan mal varlığını sevmesidir. Gazzâlî bu insanları şöyle tarif etmektedir: “Kendilerini ölünceye kadar bakacak ve hatta daha da artacak servetleri olduğu ve çocuksuz bir ihtiyar bulunduğu halde, sırf mala olan sevgisi hasebiyle zekat borcunu vermediği gibi, hastalandığında kendi tedavisi için dahi para harcamaz.” Gazzâlî bu tip insanlarda cimrilik hastalığını tedavi edebilmenin çok zor olduğunu ihtiyarlıkta ise tedavisi mümkün olmayan bir hastalık haline geldiğini belirtmektedir.

Gazzâlî yukarıda cimriliğin psikolojik temellerine değinerek insanların mal biriktirmesini, birinci sebepten ve halktan dolayı hoşgörüsüyle karşılamakta ama bu durumun cimriliğe yol açmasını doğru bulmamaktadır ve ikinci sebebi de “büyük bir sapıklık” olarak değerlendirmektedir.⁷³⁷

3. 6. 5. 2. Cimriliğin Tedavisi

Bütün hastalıkların tedavisi karşıtı ile olmaktadır. İnsanın cimrilik hastalığına yakalanmasının sebeplerinden biri de insanın evladının geçimini sağlama hususundaki endişesidir. Gazzâlî bu durumdaki insanların yaratılan her mahlukun rızıkına Allah’ın kefil olduğunu ve evladına servet bırakmayan ama geçim sıkıntısı çekmeden yaşayan insanların varlıklarını hatırlamasını tavsiye etmektedir. Bununla birlikte evladına refah içerisinde yaşaması için bırakılan servetin çocuğu kötü yollara sevk ettiğini bilerek cimrilik ile ilgili gerçekleşen olaylar hakkında bilgi edinerek cimriliğin neticesinde ahirette göreceği azabı düşünmesini de tavsiye etmektedir. Gazzâlî böylece kişinin cimrilik hastalığının tedavi edileceğini belirtmektedir.

Gazzâlî’ye göre insan, cimri olan insanların toplumda nefret edilen insanlar olduğunu bilerek kendisini de nefret edilenler arasında düşünmeli, Allah’ın insanlara niçin mal sahibi olacak kadar nimet verdiğini, verilen bu nimetin asıl gayesinin ne olduğunu, ihtiyaç duyduğundan fazlasını elinde bulundurmanın insana fayda sağlamadığını,

⁷³⁶ İbn Mâce, “Edeb”, 3.

⁷³⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’ d-Dîn*, 6: 202-203.

ahirette ebedi saadeti kazanabilmek için cömert olmanın fayda sağlayacağını bilmelidir. Böylece ilim ve marifet yollarıyla bu hastalığın tedavisi olacaktır.⁷³⁸

Gazzâlî'ye göre ilim yoluyla insan, cimrilüğün yararlarını ve zararlarını öğrenmektedir. Amel yoluyla da kişi kendisini cömertliğe zorlayarak alıştırmalıdır. Fakat bazı insanların kalbine cimrilik huyu iyice yerleşip insanın hakikati görmesine ve bilmesine engel olmaktadır. İşte bu durumda ilim olmayınca amel de gerçekleşmemektedir.⁷³⁹

İnsan, cimrilik reziletini yok etmek için kendisini vermeye zorlayarak çaba göstermeli ve zamanla kendisinde cömertlik huyunun oluşmasına ve fitratında yer edinmesine gayret göstermelidir. Gazzâlî cimrilik huyunun tedavisinde bir başka kötü huy olan riyaı kullandığını belirtmektedir. Böylelikle insan cimrilik hastalığından kurtulmuş ama riya hastalığına tutulmuş olur. Burada hemen riya hastalığının tedavisine başlanılarak kişideki bu hastalık yok edilir. Gazzâlî bu şekildeki tedavi metodunun yalnızca yardımcı olunacak kötü hastalığın kişinin kalbinde galebe çalmaması şartıyla yapılması gerektiğini belirtmektedir.⁷⁴⁰

3. 6. 6. Tevazu

Sözlükte insanın kendisinin saygınlığını ve seviyesini alçak görmek kökünden geldiği belirtilen tevazu kavramı, kibir ve ucb reziletlerinin zıddı olmakla beraber insanın kendisinden başka diğer insanları küçük görücü sözlü ve fiili davranışlardan kendisini temizlemesi olarak tanımlanmaktadır.⁷⁴¹

Gazzâlî tevâzuı iki rezilet arasında bulunan fazilet olarak niteleyerek tevâzu faziletinin ifratının kibirlenmek, tefritinin ise hakirlik ve zillet olduğunu tevazunun da bu iki reziletin ortasında olduğunu belirtir. Her iki uçta bulunan tevazunun da yerildiği, kabul edilen tevazunun ise Allah katında en sevimli olarak belirtilen itidal seviyesinde bulunan tevazu olduğu belirtilmektedir. Gazzâlî diğer faziletlerde olduğu gibi tevazunun da fazilet olması için zorla olsa bile kişinin mütevazı olmaya gayret etmesini ve bu

⁷³⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 203-204.

⁷³⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 205-206.

⁷⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 204-205.

⁷⁴¹ Mustafa Çağrı, "Tevazu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 583.

huyun alışkanlık haline gelerek fitratına yerleşmesini ve kolaylıkla sadır olması gerektiğini belirtir. Böylelikle insan kibir hastalığından da kurtulmuş olur.⁷⁴²

Ayrıca Gazzâlî bir Müslüman'ı kâmil bir mümin yapan sıfatlardan bir tanesinin de tevazu olduğunu belirterek şu hadisi söylemektedir: *“İmanın kamil olmasını isteyen kendisini herkesten küçük görsün ve yokluğu halinde de sadakaya devam etsin. Bu hal insanı, kamil iman sahibi eder.”*⁷⁴³

3. 6. 7. Kibir ve Tedavisi

3. 6. 7. 1. Kibir

Kibir, sözlükte *“büyüklük”* manasına gelmekte olup insanın kendisini bir başkasından daha değerli görerek onları küçük görmesi ve bu halini duygu ve davranışlarına yansıtmasıdır.⁷⁴⁴

Gazzâlî kibrin bâtını ve zahiri olarak iki anlamı içerdiğini belirttiğini söyler. Bâtını kibir, insanın fitratında bulunan kendisini başkalarından üstün gördüğü düşüncesinden meydana gelmektedir. Zahiri kibir ise insanın içindeki hislerin uzuvlarına yansmasıdır. Gazzâlî böylelikle kibri insanın kendisini beğenmesi anlamına gelen ucub kavramıyla aynı olmadığını belirtir. Çünkü kibirde kibirlenen ve kibirlenilen olmak üzere iki kişi gerekmektedir. Ucubda ise sadece kişi, kendini beğenmektedir.

Gazzâlî kibrin ortaya çıkma sebebini, insanın kendisinin bulunduğu konumu yüksek görmesiyle, diğer insanların konumunu küçük görmesi sonucu olarak belirtir. Yani kibir, insanın kendisini diğer insanlardan üstün görmesiyle meydana gelmektedir.⁷⁴⁵ Bu halin sonucunda ise insan kendisini üstün görerek böbürlenmektedir. İnsan, kendisinin sahip olmuş olduğu nimetlerin Allah'ın lutfu sonucunda olduğunu unutup kendisinin çabaları sonucunda olduğunu düşünerek kendisinin yüce bir kişilikte olduğunu zannetmektedir.⁷⁴⁶

⁷⁴² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 521.

⁷⁴³ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 123.

⁷⁴⁴ Mustafa Çağrıcı, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 562.

⁷⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 448.

⁷⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 449.

Gazzâlî insandaki kibir hastalığının insanın akıbetine yapmış olduğu tahribatı, "Kalbinde zerre kadar kibri olan cennete giremez."⁷⁴⁷ hadisinin açıklamasıyla anlatmaktadır:

*"Kibrin cennete girmeye engel olması, kul ile bütün müminlerin arasına girdiği içindir. O ahlâklar ki, onlar cennet kapılarıdır, insana cennet yolunu açarlar. Kibir ve izzet-i nefis ise cennet kapılarını kapatır. Zira kibirli insan, ululuk demek olan, kendisi için sevdiğini başkası için sevmeye vasfına sahip olamadığı gibi, yine ululuk demek olan ve müttakilerin ahlâkının başı sayılan tevazu da kendisinde bulunmaz. Yine terk edilmelerinde izzet ve şeref bulunan kin, hiddet, çekememezlik gibi hastalıklardan da kurtulamaz. Tatlı nasihatte bulunamaz. Nasihati kabul edemez. İnsanları çekiştirmekten kendini alıkoyamaz. Uzun sözü kısası, kibirli insanlar kibirliliklerini muhafaza için her kötülüğe başvurur ve bütün iyi hasletleri kaybeder. Bunun için içinde zerre kadar kibir hastalığı bulunan kimse cennete giremez."*⁷⁴⁸

Gazzâlî bir kötü huyun beraberinde başka huyları da oluşturmaya zemin hazırladığını belirterek kibrin birçok kısmının olduğunu en tehlikeli olanın da ilme engel olan, hakikati ve Allah'a itaati engelleyen olduğunu ifade eder. Nitekim kibir konusundaki ayetlerin⁷⁴⁹ çoğunluğu da bu kısım kibirle ve sahipleri ile. ⁷⁵⁰

İnsan, yaratılışında barındırdığı kuvveler itibarıyla zulmeden ve cahil olabilme potansiyelindedir. Bundan dolayı insan kimi zaman cahilliğinden Allah'a karşı büyüklenir.⁷⁵¹ Kimi zaman bilinçli veya bilinçsiz peygamberin kendisi gibi bir insan olduğunu düşünerek peygambere karşı kibirlenir ve ona tabi olmayı reddeder.⁷⁵² Kimi zaman da kendisinden hariç diğer kimseleri küçük görmekle insanlara karşı kibirlenir. Gazzâlî yapılan kibirler arasından en tehlikeli olanı Allah'a karşı yapılan olarak görmekle birlikte ikinciye de Allah'ın elçisinin emirlerine uymamak olarak belirtir ama aslında ikincinin birinciye yakın olduğunu belirtir. Üçüncü çeşidin de diğer ikisine göre küçük ama iki yönden tehlikeli olduğunu belirtir. Bu cihetlerden birincisi insanın aciz

⁷⁴⁷ Tirmizî, "Birr", 61.

⁷⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 450.

⁷⁴⁹ bk. En'âm 6/93; ez-Zümer 39/72; Meryem 19/69; en-Nahl 16/22; Sebe' 34/31; el-Mü'min 40/60; A'raf 7/146.

⁷⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 450.

⁷⁵¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 453.

⁷⁵² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 454.

bir varlık olmasından dolayı üstünlük vasfı olmamakla birlikte üstünlük yalnızca Allah'a yakışan bir sıfattır ki insan kibirlenirken aslında Allah ile münakaşaya girmektedir. İkinci olarak insanın kibri kişiyi Allah'ın emirlerine aykırı davranmaya sevk eder.⁷⁵³

O zaman kibir, her ne kadar birbirlerine karşı yapmış olmalarına rağmen insanı, Allah'a karşı kibirlenmeye sevk ettiğinden dolayı tehlikeli bir yoldur. Nitekim şeytanında kibri yüzünden Allah'ın huzurundan kovulduğunu unutmamak gerekir.⁷⁵⁴

Gazzâlî kibir reziletinin insanda yüzü asık olmaya, insanlara doğrudan bakmak yerine göz ucuyla bakmaya, konuşmadaki üsluba, jest ve mimiklere, oturuşa, yürüyüşe gibi birçok davranışta görülebileceğini belirtir. Ayrıca bu hallerin bazılarında alçak gönüllü olanların da olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵⁵

3. 6. 7. 2. Kibrin Tedavisi

Kibir rezileti, insanın içinde barındırdığı ahiret saadetine erişmesinde engel büyük tehlikelerdendir. Bundan dolayı Gazzâlî bu hastalıktan kurtulmanın her Müslüman'ın üzerine farz olduğunu belirtir. İnsanın bu hastalıktan kurtulmak için sadece kurtulmayı dile getirmesinin yetmeyeceğini, bu duruma ek olarak bu hastalığı yok edecek tedavi metodunu ve ilaçları da kullanması gerektiğini belirtir. Gazzâlî tedavi yolunun, *“kibrin kökünü kalpten söküp atılması ve insanın başkalarına karşı kibretmesine yol açan arzî sebepleri ortadan kaldırılması”* olarak iki şekilde olabileceğini belirtir.

Gazzâlî ilk tedavi yolu olan kibrin direkt olarak kalpten çıkarılmasının ilacını, ilim ve amel olarak belirtir. İlim ile insan, kendini ve Rabbini tanırsa büyülenmenin yalnızca Allah'a ait olduğunu idrak edip kendisinin aciz olduğunu, kibirlenmenin kendisine yakışmayan bir sıfat olduğunu anlamaktadır.⁷⁵⁶ Gazzâlî ayette⁷⁵⁷ anlatılanlardan hareketle de Allah'ın insanı *“ölü iken topraktan, sonra nutfeden yaratmasını, sağır olduğu halde işittirmesini, görmezken görür yapmasını, zayıf iken kuvvetlendirmesini, cahil iken âlim yapmasını, âzâları yokken âzâ vermesini, yoksul iken varlıklı kılmasını*

⁷⁵³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 458-459.

⁷⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 460.

⁷⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 481.

⁷⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 491.

⁷⁵⁷ el-İnsân 76/2-3.

aç iken doyurmasını...” düşünerek kendisinin acziyetini ve kibriyalığın ancak kendisine verilen bunca nimetin sahibi olan Allah’a yakışacağını anlaması gerektiğini ifade eder.⁷⁵⁸ Bu anlayışta olmak da kişiyi tevazua götürmektedir.

İnsan, tüm bunları düşünmesinin yanında yaşamında Allah rızası için bütün insanlara karşı mütevazı davranmaya çalışmalıdır. Ayrıca tevazu ahlâkına sahip kişilerin özellikle Rasulullah ve velilerin alçak gönüllüğünü anlatan hikayelerini devamlı olarak öğrenip ameline yansıtmaya gayret göstermelidir. Böylece alçak gönüllülük ilim ile başlayıp amel ile devam ederek tamamlanmaktadır.⁷⁵⁹

Gazzâlî kibirden kurtulmanın ikinci yolunun da kibirlenmemizin sebeplerini ortadan kaldırmakla mümkün olduğunu söyleyerek yedi sebebe değinmiştir. İlk sebep olarak, insanın soyuyla övünmesine değinmektedir. Gazzâlî bu sebepten dolayı kibirlenen insanın, bu sebebi ortadan kaldırmak için kendisinde olmayıp soyundaki bir kişide bulunan değerlerle övünmenin cahillik olduğunu bilmesi ve bu değerlerin kendisindeki kötü huyların kirliliklerini gidermediğini idrak etmesi gerektiğini belirtir. Ayrıca, asıl şeref sahibi kimse hakikat yolunda olanlardır. Zira insan yaratılış itibarıyla insanların ayaklarının altında olan topraktan ve su ile anında ortadan yok olacak olan pis meni içerisindeki hayat hücresinden var olmuştur. İnsanın aslı bu iken bunu idrak eden insan asaletinden gelen kibir sebebini ortadan kaldırmaktadır.

İkinci sebep olarak kibrin sahip olunan dış güzelliğin övünülmesiyle meydana gelmesidir. Bu sebepten doğan kibirden kurtulmak içinde insanın dış güzellikten ziyade iç güzelliğin asıl önemli olduğunu, dışı güzel olan insanın içinde tiksinti verici birçok pisliğin bulunduğunu düşünmesi gerektiği belirtilir.⁷⁶⁰ Ayrıca insanın dış güzelliğinin ansızın gelen bir hastalık, yaşlılık veya bir kaza neticesinde yok olabileceğini de düşünerek, sahip olunan dış güzelliğin kalıcı olmadığını idrak etmesi gerekir. Böylelikle güzellik nedeniyle gelen kibir ortadan kalkacaktır.⁷⁶¹

Gazzâlî üçüncü sebep olarak da kişinin gücü ve sağlığından dolayı kibrin ortaya çıkmasıdır. İnsan bir hastalık sonucu bedeninin veya zihninin ciddi tahribata

⁷⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 493-494.

⁷⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 498.

⁷⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 499-501.

⁷⁶¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 502.

uğrayabileceğini ve bunun sonucunda çok güvendiği ve kibirlenmesine sebep olan kuvvetinin gideceğini düşünerek kuvvet sebebiyle oluşan kibir ortadan kalkacaktır.

Dördüncü ve beşinci sebep olarak da insanın mal varlığının, evladının ve kendisine hizmet eden insanların sayısının çokluğundan ve bulunduğu konumdan meydana gelen kibirdir. Bu kibirten kurtulmak için insanın hiçbir şeye kalıcı olarak sahip olamayacağını, bir sıkıntı, bir musibetten dolayı bütün mal varlığının elinden gidebileceğini düşünmesi gerektiği belirtilerek kişi bu kibirten kurtulur.⁷⁶²

Kibrin ortaya çıkmasındaki altıncı sebep de ilim iledir ki en büyük tehlike bu kibir çeşidindedir. Zira insan sahip olduğu ilim sebebiyle oluşan kibrinden hasta olduğunu reddeder dolayısıyla tedaviyi kabul etmez. Ancak âlim, ilim sahibi olarak hem dünyada hem de ahirette sorumluluğunun ağır olduğunu, Allah'ın bilmeyen bir insanın yaptığı günahın bedeli olan azap ile bilen bir insanın yaptığı günahın bedelinin bir olmayacağını söylediği ayeti⁷⁶³ düşünerek kendisini kibrinden uzaklaştırır ve affedilmek ümidiyle mütevazı olmaya gayret gösterir.⁷⁶⁴

Son sebep ise yapılan ibadetlerle ortaya çıkan kibirdir. Buradan kurtuluş ise insanın yapılan ibadetlerin çokluğuna güvenmemesi gerektiğini bilerek daima havf ve reca arasında bulunarak insanlara tevazula muamele etmesindedir.⁷⁶⁵

Gazzâlî insanın her zaman kendisinin cehennemlik olma ihtimalini düşünmesi ve korkmasının, insanın kendisini başkasından üstün görme isteğini kıracağını ve böylelikle kibrin ortadan kaybolacağını belirtir.⁷⁶⁶ Ayrıca Gazzâlî tüm bu yollarla insan nefsinin, mütevazı olduğunu iddia ederek her an insanı kibre sürükleyebileceğini ve insanın bu tehlikeye düşmemesi için mutlaka ilmini amelle birleştirmeye gayret göstermesini belirtir.⁷⁶⁷

3. 6. 8. Ucb Tedavisi

3. 6. 8. 1. Ucb

⁷⁶² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 503.

⁷⁶³ ez-Zümer 39/9.

⁷⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 505-508.

⁷⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 512.

⁷⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 515.

⁷⁶⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 516.

Ucb, sözlükte “şaşmak, hayret etmek” anlamlarındaki kökten gelmekte olup insanın layık olmadığı bir mertebeyi kendisinde zannetmesi şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁶⁸

Gazzâlî’ye göre ucb rezileti, kibrin meydana gelmesini sağlayarak kişinin her şeyin kendisinde var olduğuna inanarak⁷⁶⁹ kendini beğenmesidir. Ucb insana yapmış olduğu günahattan dolayı bağışlanmayı talep etmeyi unutturur. Hatırlamasına engel olarak hatalarının karşılığında hayır yaptırtmaz ve günahlarının bağışlandığını düşündürür. Yaptığı ibadetleri Allah’ın yardımıyla yaptığını unutarak ibadetlerini yerine getiriyor diye kibirlenir ve ibadetlerini yerine getirişini beğenir ve makbul olduğunu ve Allah katında kendisinin değerli olduğunu zanneder ancak ibadetlerinden hoşlandıkça onları ziyan eder ve tehlikeleri görmez hale gelir.⁷⁷⁰

Gazzâlî’ye göre ucba kapılan kişinin, her şeyin yok olup gideceği bu dünyada sahip olduğu imkanları hiç bitmeyecekmiş gibi bağlanarak sevmesi, Allah’ın bir nimeti ve bir lutfu olarak görmediğini, tamamen sahip olduğu imkanların varlığını kendisine mâl ettiğini ve diğer insanlara karşı bir üstünlük olarak gördüğünü belirtir. Bu kişi ne zaman tüm sahip olduklarını Allah’ın bir lutfu olarak görüp anlarsa o vakit ucb duygusu ortadan kalkar. O halde ucb, sahip olduğu imkanları Allah’ın lutfu olarak görmeyerek kişinin kendisine nisbet etmesidir.⁷⁷¹

3. 6. 8. 2. Ucbun Tedavisi

Gazzâlî ucb reziletini de diğer reziletlerde olduğu gibi zıddı ile tedavi etmektedir. Ucb rezileti, bilgisizlikten dolayı meydana geldiği için tedavisi ilimle olmaktadır. İnsanın yaptığı ibadetleri beğenmesi ve yaptığı ibadetlerden dolayı kendini değerli görmesi ya bu ibadetlerin kendisinde gerçekleşmesi ya da kendisinin yapmasından olur. O vakit amellerin kendisinde gerçekleşmesinden dolayı ucublanıyorsa, kendisi ibadetin gerçekleştiği mekan oluyor ki bunda ucublanacak bir şey yoktur. Eğer ibadetleri kendisinin seçimi ve gücüyle yapmasından dolayı kendini beğeniyorsa, ibadetlerini yaptığı güç, irade, uzuvları ve başka nedenleri hakkında düşünmesi lazımdır.⁷⁷²

⁷⁶⁸ Mustafa Çağrı, “Ucb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 36.

⁷⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 6: 525.

⁷⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 6: 528.

⁷⁷¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 6: 530.

⁷⁷² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 6: 532.

O halde kişinin var olmasından başlayarak sahip olduğu her nimet Allah'ın lutfudur. Her şeyin Allah'tan olduğunu kişinin bilmesi, kişideki kendini beğenme duygusunu ortadan kaldıracaktır.⁷⁷³ Böylece kişide nimetlerin yok olması korkusuyla alçakgönüllülük ve şükür hali oluşacaktır.⁷⁷⁴

Netice itibarıyla ne vakit insanın gönlünde kendini beğenme duygusu oluşursa o vakit nimeti karşılıksız bir şekilde kuluna veren Allah'ın, bu davranış karşısında kendisinden bu nimeti alabileceğini düşünerek kendine gelmeli ve kendini beğenme duygusundan vazgeçmelidir.⁷⁷⁵

3. 6. 9. Gurur ve Tedavisi

3. 6. 9. 1. Gurur

Gurur, sözlükte “*aldatma, gaflet, bilgisizlik*” manalarına gelerek kişinin manen ve ahlâken kıymeti olmayan gereksiz şeylerin çekiciliğine dayanamayarak bu şeylerle teselli bulması şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁷⁶

Gurur, bilgisizliğin bir kısmı olmakla beraber bir kişinin gerçekliği bilinmeyen bir şeyi, cahilliğinden dolayı sırf kendi isteklerine uygun diye gerçekmiş gibi kabul etmesidir. Ayrıca gurur, insanın isteklerine uyan şeylerde insanın nefsinin sakinleşmesi ve şeytanın aldatmasıyla fitratın yöneldiği şeylere de denmektedir. Aslı olmayan bir şüphe ile bu gibi davranışları iyi kabul edenler aldanmış kişilerdir.⁷⁷⁷

Gururun ortaya çıkış sebebi kişinin Allah'ın sıfatları konusunda bilgisizliğindendir. Allah'ı tanıyan O'nun tuzaklarından kendini güvende hissetmez. Zira sahip olduğu zenginliğinin çokluğu ile tanınan Karun, Firavun ve başka hükümdarlar sahip oldukları mevkii, zenginliği ve birçok nimeti Allah'ın lutfu olarak kabul etmeyerek kendilerinden bildiler ve gurura kapılıp aldanmışlardan oldular. Allah, onların sahip oldukları nimetlerle yaptıkları tavırlarından onları mahvetmiştir. Bundan dolayı insan bu yaşanmışlıklardan ders alarak gurura kapılmamalıdır.⁷⁷⁸

⁷⁷³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 533.

⁷⁷⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 537.

⁷⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 539.

⁷⁷⁶ Mustafa Çağrı, “Gurur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14: 212.

⁷⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 559.

⁷⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 573.

Gazzâlî Müslüman olduğu halde ibadetlerini yapmayan veya ibadetlerini yaptığı halde isyan etmeye devam eden insanların bu yaptıklarının karşılığında bir ödül beklemelelerinin bir aldanış ve gururdan ibaret olduğunu belirtir.⁷⁷⁹ Ayrıca Gazzâlî insanı amellerinde uyuşukluk ve tembelliğe yönelten her ümidin, bir aldanış olduğunu ve insanların genellikle bu ümitlerinin, kendilerini ibadet etmekten uzaklaştırdığını, daha fazla dünya hayatına yönelmelerine ve ahiret için çalışmayı geri plana atmalarına sebebiyet verdiğini belirtir.⁷⁸⁰

3. 6. 9. 2. Gururun Tedavisi

Gazzâlî gurur hastalığından insanın akıl, marifet ve ilim sayesinde kurtulabileceğini belirtir. İnsan akıl ile kendisinin ve eşyanın yaratılışındaki hakikati kavrayıp anlayabilmektedir. Allah'ın insanlara verdiği en değerli nimet kuşkusuz zeka ve selim akıldır. Zira insan akıl ve zeka sayesinde düşünebilmekte ve hakikati keşfedebilmektedir. Marifetle de insan kendisi, Yaratıcısı, dünya ve ahiret yaşamı hakkında bilgi sahibi olmaktadır. İnsan bilgiyle yaratılış gayesini bilerek kendini tanımaya başlar ve kendini bilip tanıdıkça da Allah'ı bilip tanır.⁷⁸¹ Allah'ı bilip tanımasıyla dünya ve ahiret yaşamının hikmetlerini anlayarak meşru ölçüde dengeli bir şekilde her iki yaşam için çalışacaktır.⁷⁸² Gazzâlî insanın selim akıl ile kendisini ve Allah'ı bilmesinin sonucunda eğer kalbinde Hakk'a karşı sevgi oluşursa, Allah'a kavuşmanın nasıl olacağı, hangi yollarla vuslatın gerçekleşeceği bilgisinin eksiklerini gidermek için ilme ihtiyacın hasıl olacağını belirtir.⁷⁸³

Böylelikle insan; akıl, marifet ve ilim ile gurur ve aldanma hastalığından kurtulabilecektir. Lakin bu yolda insanın unutmaması gereken bir husus da insanın bu hastalıktan şifa bulduktan sonra şeytanın asla onu bırakmayacağı ve yaşamının son anına kadar insanı aldatmaya çalışacağıdır.⁷⁸⁴

Gazzâlî insanın ilim sahibi olmasıyla bu gibi hastalıklarda bulunan insanlara irşad etmeye başlayınca şeytanın, kendisine baş olma muhabbetini aşlamaya başlayacağını

⁷⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 578.

⁷⁸⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 582.

⁷⁸¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 645-646.

⁷⁸² Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 196.

⁷⁸³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 647.

⁷⁸⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 650.

sonra hitabında kullandığı kelimeleri süslettirip kıyafetine özen göstermesini ve insanların kendisine teveccüh etmesini ve saygı göstermesini sağlayacağını belirtir. Ayrıca insanın bu tehlikelerin gelişinden habersiz olduğunu ve şeytanın, bunu fırsat bilerek insanın dünya nimetlerine karşı arındırdığı kalbine tekrardan dünyadaki en üst ve en tehlikeli zevk olan başkanlık sevgisinin girmesine neden olduğunu belirtmektedir.⁷⁸⁵ Böylece kalbini kötülüklerden arındırmış kişiler dahi şeytanın tuzaklarına riyaset sevdası yüzünden aldanmışlardır.

3. 6. 10. Sabır ve Şükür

3. 6. 10. 1. Sabır

Sabır kavramı sözlükte “engellemek, hapsetmek” ve dayanmak anlamlarına gelerek insanın zorluklar, sıkıntılar ve imtihanlar karşısında dayanması ve bu zorlukların içindeki faydayı görmeye çalışması şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁸⁶ Ayrıca sabır, Allah dostlarının Allah’tan başkasına sıkıntısını açıklamadan nefsinin zapt etmesi olarak da tanımlanmıştır.⁷⁸⁷ Gazzâlî’ye göre ise sabır, insandaki bir kuvvetin diğer kuvvete direnişi ve insanın, Allah’tan korkarak nefsin şehvi isteklerine karşı koyması ve Allah’ın emirlerini yerine getirmesidir. Nitekim Gazzâlî insanın irade sahibi olmasından dolayı sabrın sadece insanlara özgü bir fazilet olduğunu belirtir.⁷⁸⁸

Sabır, nefsin istekleri karşısında şeriatın emirlerini yerine getirme olduğuna, nefsin isteklerinin kaynağının da şehvet ve gazab gücü olduğuna, orucun ise sadece mide ve ferç kaynaklı arzuları dizginlediğine göre oruç, sabrın yarısını teşkil etmektedir. O halde tam anlamıyla sabır her iki kuvvetten gelen sıkıntılara karşı yapılandır.⁷⁸⁹

Gazzâlî insanın olgunlaşmasının sabır faziletiyle tamamlandığını belirterek sabrın çeşitlerini şöyle sıralar: İlk olarak insanın, Allah’ın gazabından korkarak içindeki bitmek bilmeyen kötülük isteğine yani hakka olan isyanına sabretmektir ki bu sabrın Allah katında sevabı çok büyüktür. İkinci olarak insanın sürekli farz olan ibadetler yapmasıyla nefsin zorlanmasıdır ki kişinin bu zorluğa sabretmesidir. Üçüncü olarak

⁷⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 6: 650-651.

⁷⁸⁶ Mustafa Çağrı, “Sabır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 337.

⁷⁸⁷ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 341.

⁷⁸⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 7: 199-200, 208.

⁷⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, 7: 209.

meydana gelen doğal afetlerin verdiği sıkıntılara ve düşmana sabretmektir ki Allah'ın indinde en büyük karşılığı olan sabır çeşididir. Üç sabır çeşidinde Allah sabreden herkesi büyük mükafatlarla müjdelemiştir.⁷⁹⁰ Nitekim “*Ancak sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir.*”⁷⁹¹ ayetiyle Allah, tıpkı oruç gibi, sabrın sonucunda da elde edilecek ecrin sınırsız olduğunu, “*Sabredin; çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.*”⁷⁹² ayetiyle de sabreden insanlarla birlikte bulunduğunu belirtmiştir.

İnsanın hayatını her zaman istediği şekilde devam ettirmesi öngörülemez olduğundan insan karşısına çıkan sıkıntılara sabretmesiyle sabır faziletine daima hayatının içinde ihtiyaç duyacaktır.⁷⁹³ Gazzâlî insanın hayatının her aşamasında çıkan sıkıntılara karşı, insanın, sıkıntıyı veren Allah'ın o sıkıntının peşine kolaylığını da vereceğini bilmesi gerektiğini⁷⁹⁴ ve sabrın, insanın nefesine ağır gelen bir fazilet olsa da insanın ilim ve amel ile bu fazilete erişebileceğini belirtmektedir.⁷⁹⁵

Gazzâlî insanın kendisine fayda sağlamayan şeylerden uzak durmasını sabır halinin gerektirdiğini, yararlı şeyleri gerçekleştirmesini de şükür halinin gerektirdiğini belirtmektedir. Böylelikle insanın imanını tamamlayan faziletlerin sabır ve şükür olduğunu belirtir.⁷⁹⁶

3. 6. 10. 2. Şükür

Şükür, sözlükte “*iyiliği edeni iyiliğiyle övmek ve minnettarlık*” manalarına gelerek Hak'tan veya insanlar aracılığıyla elde edilen nimet ve hayırdan sebep minnet duymak, bu lutfu karşılık sözlü ve fiili olarak karşılıklı bulunmak, Allah'ın emir ve yasaklarına uyarak günahı terk etmek şeklinde lutfun gerektirdiğini yerine getirme olarak tanımlanmaktadır.⁷⁹⁷ Ayrıca şükür, insanın sahip olduğu nimeti vereni, bu lutfu karşısında hürmetle övmeye denmektedir.⁷⁹⁸ Yani şükür, verilen nimetler karşısında nimeti verene karşı gösterilmiş olan tazimdir.

⁷⁹⁰ Gazzâlî, *Eyyühe 'l-veled*, 184-185.

⁷⁹¹ ez-Zümer 39/10.

⁷⁹² el-Enfâl 8/46.

⁷⁹³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi 'd-Dîn*, 7: 218.

⁷⁹⁴ el-İnşirâh 94/5.

⁷⁹⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi 'd-Dîn*, 7: 237.

⁷⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi 'd-Dîn*, 7: 209.

⁷⁹⁷ Mustafa Çağrı, “Şükür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 259.

⁷⁹⁸ Ankaravî, *Minhâcü 'l-Fukarâ*, 339.

Gazzâlî şükür makamının seyru sülûk yolculuğundaki makamlardan olduğunu belirterek şükürün ilim, hal ve amelden teşekkül ettiğini ifade etmektedir. İlim esas olan olmak üzere kendisinden hal, halden de amel meydana gelmektedir. İlim, insanın sahip olduğu imkanları bahşedenin Allah olduğunu bilmektir. Hal de verilen imkanlardan hoşnut olmak ve bunları bahşedeni sevmektir. Amel ise imkanları bahşeden Allah'ın emir ve yasaklarına uymaktır ki bu durum kalp ve diğer azalarla olmaktadır.⁷⁹⁹

Gazzâlî insanın verilen nimetlere şükretmesinin bu nimetleri arttırıcı sebep olduğunu ifade ederek Allah'ın insanlara verdiği sayısız nimetler karşısında sürekli şükür halinde bulunulmasını aksi durumda şükür yapılmayan nimetleri Allah'ın elimizden alabileceğini belirtir. Ayrıca şükür, sadece nimeti verene şükürün ifade edilmesi değildir. Bu davranışın yanında insanın sahip olduğu nimetleri de yerinde kullanması gerekmektedir. Böylece şükürün sadece sözcüklerle olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Gazzâlî şükürün hem beden hem de ifadelerle yapılmasına, insanın bedeninin şükürünü, ibadet sorumluluğunu yerine getirip salih amel işleyerek ve faydasız şeyleri bedeninden uzak tutarak yapmasını ve insanın, mal varlığına şükürünü de rızkını helal yollardan kazanıp bu yolda harcamasını örnek vermiştir.⁸⁰⁰

3. 6. 11. Hırs ve Tamah ve Tedavisi

3. 6. 11. 1. Hırs ve Tamah

Hırs sözlükte “*bir şeyi şiddetle arzu etme*” olarak ifade edilse de mana itibariyle insanın “*mal, mevki, şöhrat ve ilim*” gibi şeylere sahip olma arzusunun tüm benliğini sarması şeklinde tanımlanmaktadır.⁸⁰¹

Gazzâlî fakirliğin her daim zenginlikten daha büyük övünç kaynağı ve makbul olduğunu belirterek insanın fakirlik haline rıza gösterip kanaat etmesi ve diğer insanların mal varlığına göz dikmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu şekilde başkasının malına göz dikmeyen insanların hâris de olmayacağını belirtir. Bu durum da kişinin en alt düzeyde yiyecek ve kalacak yer ihtiyacını karşılamaya rıza göstermesiyle gerçekleşmektedir. Geçim nafakası olarak asgari olarak yaşadığı günü azami olarak da

⁷⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 7: 261.

⁸⁰⁰ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 145.

⁸⁰¹ Mustafa Çağrı, “Hırs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 383.

bulunduğu bir ayı geçirebilecek kadar olmasını belirtiyor. Gazzâlî'ye göre kişi belirtilen sınırı aşarsa kanaat sahibi insanların alacağı mükafatı ve makamı kaybederek hırs ve tamah hastalıkları oluşur. Hırs ve tamah da kişiyi felakete sürükler ve insanlığa yakışmayacak davranışlarda bulunmasına sebep olur.⁸⁰²

3. 6. 11. 2. Hırs ve Tamahın Tedavisi

Gazzâlî hırs ve tamah hastalığının tedavisinin sabır, ilim ve amelle gerçekleşeceğini belirterek beş tane esasta açıklar. İlk olarak amel esasına değinerek insanın geçinirken hesaplı davranmasını ve yardım etmede de ne israf etmesini ne de eli sıkı olması gerektiğini belirtir. Kanaat faziletine kavuşmak isteyen kişinin fuzuli harcamalardan uzak durmasını ve ihtiyaç halinde harcama yapmasını söylemektedir.⁸⁰³

İkinci olarak da insanın aç kalma korkusuyla günlük geçim parasından daha fazla kazanma isteğine karşı insanın herkesin rızkını dağıtanın Allah olduğunu bilmesiyle yarının geçim sıkıntısına düşmemesini belirtir.⁸⁰⁴ Gazzâlî insanı geçim korkusundan dolayı şeytanın aldatması karşısında dikkatli olması konusunda uyarır ve şeytanın sürekli kişiyi gelecek endişesine sokarak para biriktirmeye yönelttiğini söyler. Ayrıca Allah'ın kimsenin rızkını kimseye vermeyeceği için ne kadar çabalarsa çabalasın kendisine takdir edilenin ötesine geçememektedir. Hal böyleyken insanın daha çok para kazanma hususunda hayatını geçirmesinin değersiz ve fuzuli iş olduğunu belirtir.

Üçüncü olarak hırs ve tamah hastalıklarının sonucunda insanın izzet-i nefsinin kaybedip aşağılık bir duruma düşeceğini bilmesi, kişinin, kanaat faziletinin insana kazandıracığı birçok faydayı fark etmesine ve kanaate yönelmesini sağlamaktadır. Kanaatte, insanın şehvet gücünden gelen isteklere ve gereksiz şeylere sabretmesi vardır. Hırs ve tamahta ise insanın, istediğini gerçekleştirmek için diğer insanlara her daim ihtiyacı olur bundan dolayı da ne kendine saygısı kalır ne de hakkı gözetir.⁸⁰⁵

Dördüncü olarak da, insanın zillet içerisinde yaşayan insanların hallerini görerek ibret almasını daha sonra da peygamberlerin, ashabı güzinin, velilerin ve hikmet sahibi insanların hallerini düşünmesini öğütleyerek iki zümreden hangisi olmak istediğine

⁸⁰² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 128.

⁸⁰³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 139.

⁸⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 141.

⁸⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 144.

karar vermesi gerektiğini belirtir. Böylece kişi az dahi olsa nimete kanaat ederek haline şükür ve sabreder. Gazzâlî eğer insan, bu çareyi gerçekleştirmez ve mide, ferç, giyim kuşam ve mal derdine düşerse o zaman ne kadar yerse yesin eşeğin kendisinden daha fazla yiyeceği, ne kadar cinsi münasebet istese de domuzu bu hususta geçemeyeceği, en güzel kıyafetlerin ve en fazla gösteriş sağlayan araçların kendisinde olmasını istese de bu konuda Yahudi milletini geçemeyeceği gerçeğini düşünmesi gerektiğini belirtir. Eğer insan, her şeyin azıyla yetinir ve az olana rıza gösterirse Allah'ın katında değerli olan insanlara yakınlaşacağını da düşünmelidir.

Beşinci olarak da, mal sahibi olmanın insana beraberinde getireceği tehlikeleri ve zararları düşünmesini belirtir ki bunlardan en tehlikelisi, malının, ahirette karşısına çıkarak insanın cennete girişine engel olmasıdır.⁸⁰⁶

Gazzâlî bu hususları idrak eden kişilerin kanaat faziletini elde edeceklerini belirterek tüm işlerin başlangıcının sabır ve nimete şükür olduğunu insanın böylelikle aza kanaat ederek ebedi hayattaki kazanacağı mükafatları düşünmesini ve dünyaya sabretmesini tavsiye etmektedir.⁸⁰⁷

⁸⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 145.

⁸⁰⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 6: 146.

BÖLÜM IV: KARŞILAŞTIRMA - DEĞERLENDİRME - ANALİZ

4. 1. Gazzâlî’de Ahlâk Eğitimi İle Tasavvufi Eğitimin Benzerlikleri ve Farklılıkları

Ahlâk eğitimi bireyin kişisel ve toplumsal sorumluluğunu ve bu sorumlulukların yerine getirilmesini sağlayacak ahlâki sıfatların ve güzel huyların gelişimini kapsayan planlı bir disiplindir.

Tasavvufi eğitim de müridlerin ve müridlerinin yaşam biçimlerinde görülen konuşmaları, insanlarla olan ilişkileri, hal ve davranışlarıyla insanların hem ruhi hem de ilmi anlamda eğitilmelerini sağlayan bir disiplindir. Tasavvufi eğitimde de insanın davranışlarıyla gerçeğin bilgisine ulaşması istenmekte olup kişisel ve toplumsal eğitim birlikte verilmektedir.

Tasavvufi eğitimde eğitimci, eğitim süreci boyunca öğrencileriyle bizzat ilgilenerek öğrencilerin doğuştan getirdiği kabiliyetleri belirleyip bireysel farklılıklarını ve ahlâki kabiliyetlerini göz önünde bulundurarak kişiye uygun bireysel bir eğitim programı hazırlamaktadır. Böylelikle tasavvufi eğitim kişinin bireysel ayrıcalıklarıyla birlikte ruhsal yapısını ve ahlâki kabiliyetlerini de göz önünde bulundurarak kişinin akli ve ruhi yapısına uygun özel bir eğitim programı kullanmaktadır. İzlenilen bu yolla eğitim sürecinde başarı ve verimlilik artmaktadır. Ayrıca kullanılan bu programlar her ne kadar bireysellik içerse de belirli bir plan çerçevesinde işlenmektedir.

Gazzâlî’nin ahlâk eğitiminde de benzer bir tutum sergilenmektedir. Gazzâlî insanı yaratılışından getirdiği kabiliyetleri ilim öğrenerek geliştiren farklı farklı yeteneklere, becerilere, duyguya ve fikre sahip olan bir varlık olarak anlatmaktadır. Ayrıca Gazzâlî insanın ahlâki eğitim sürecinde kişinin kalbindeki kötülükleri giderip yerlerine güzellikleri yerleştirebilmesi için bir rehber ihtiyacı olduğunu belirtir. Bu düşünceleri eğitim anlayışına da yansıtarak eğitimcinin öğrencilerinin hangi alanda yeteneklerinin ve becerisinin olduğunu belirleyip yetenekleri olduğu bu yönlerini destekleyen ve geliştiren programlar hazırlanıp kullanması gerektiğini savunur. Gazzâlî ahlâki eğitimin başarılı olabilmesi için aklın ve ahlâki değerlerin bir arada olması gerektiğini ve insanın sahip olduğu bilgilerin gerçekliği ve ahlâki olabilmesi için bilgileri kalbi bir algılayışta kavramak gerektiğini savunmaktadır. Böylelikle Gazzâlî’nin ahlâk eğitiminin tasavvufi eğitimde olduğu gibi hem akla hem de kalbe (ruha) yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Tasavvufi eğitimde eğitim süreci eğitimcinin gözetiminde tedricen gerçekleşmektedir. Bu süreçte kolaydan zora doğru ilerleyen, insan nefsinin ve ruhunun eğitilip

olgunlaştırılarak insan-ı kamil makamına ulaşınca kadar sürekli bir kademeleşme vardır.

Gazzâlî'nin ahlâk eğitiminde de insanın nefsi heva ve heveslerinin dengelenerek insan nefsinin ulaşabileceği en üst makam olan insan-ı kamile ulaşınca kadar süren devamlı bir süreç vardır.

İki eğitim türünün sahip olmuş olduğu özellikler göz önüne alınarak aralarında pek çok noktada da benzerlik görülmektedir.

4. 1. 1. Amaç ve Önem Bakımından Karşılaştırılması

Tasavvuf ilmi, sufilerin ahlâklarını güzelleştirip yüceltmek ve marifetullahı elde etmek için içerisinde bulundukları nefis terbiyesini öznel ve nesnel açıdan gelen nesillere aktarmasıyla İslam'ın ruhunu daha iyi anlamalarını sağlamayı amaçlamıştır. Bu sebeple tasavvuf, insanın ilk olarak kendi benliğine yapacağı yolculukla kendisini daha sonra Rabbini tanımasını ve Rabbiyle arasındaki bağı kuvvetlendirmeyi hedeflemektedir. Bu sebeple tasavvufi eğitimin amacı Allah'ın inayetiyle insan nefsinin kötülüklerden ve kalbi hastalıklardan arındırılmasını, insanın içgüdülerini dizginlemeyi ve nefsin dünyaya olan aşırı muhabbetinden kurtarılmasını sağlamaktır.

Gazzâlî'ye göre ahlâk eğitimin esas amacı insanın kalbini kötülüklerden temizleyerek güzelliklerin yer edinmesini sağlamak ve Allah'a yakın insanlar yetiştirmektir. Bundan dolayı insan Allah'a ne kadar yakın olmayı başarırorsa o kadar mutlu ve huzurlu bir hayat yaşayabilecektir. Ayrıca Gazzâlî ahlâki eğitimle insanın dünya ve ahiret arasındaki dengeyi koruyarak ahiret yaşamında ebedi saadeti kazanan iyi insanlar yetiştirmeyi gaye edinmiştir.

Her insan fıtrî olarak kendinde Allah'ı tanıma kabiliyetini barındırmaktadır. Bundan dolayı insan Allah hakkındaki bilgiyi akıldan ziyade kalp ile elde etmektedir. Bu bilgi aklın kavrayacağı bilgi türlerinden uzak olmakla birlikte kalbin kirlerinden arınmasıyla keşf ve ilham yoluyla meydana gelmektedir. Bu şekilde kirinden arınan kalp Allah'ın lütfuyla bazı ilahi sırlara vakıf olmaktadır. Tasavvufi eğitimde insanın manevî hayatını geliştirerek kendisini tanımasını, iradesiyle görünen alemin sınırlarını aşabilmesini ve hakikate erişmesini hedeflemektedir.

Tasavvufi eğitimdeki bu hedef Gazzâlî'nin ahlâki eğitim anlayışında da mevcuttur. Gazzâlî insanın ahlâki değerler ve ilimle bezenerek yaratılışında var olan kabiliyetleri amellerine aktarabilmesini ve insanın kendini tanıyıp bilmesini sağlayarak yaratılış

gayesini ve Allah'ı bilen insanlar yetiştirmeyi hedeflemektedir. İnsanın kendisini ve Allah'ı bilmesiyle de ruhu meleklerin bulunduğu mevkîye yükselerek kendisine gayb aleminin kapıları açılır ve muhtelif sırlara vakıf olur.

Tasavvufî eğitim, kişinin özüne ulaşmasını ve ruhun huzura kavuşmasını amaç edinmiştir. Tasavvufî eğitim bireylerin manevî hayatlarını zenginleştirerek sınırı olmayan nimetleri içerisinde bulundurduğundan bireylerin hayatlarında önemli bir yere sahiptir. Tasavvufî eğitim, bireyin özünü keşfederek nefis mücâhadesiyle kalbini günahlardan ve hastalıklardan temizlemesinden, manevî eğitimini tamamlayacak marifetullah'a erişmesine imkan sağlamasından, bireyin yaratılışında var olan kabiliyetlere özen göstererek bireyi tanıma ve bilmede kalbindeki kirlerden arındırarak güzellikleri ön plana çıkarmasından dolayı çok önemlidir.

Tasavvufî eğitimdeki bu durum Gazzâlî'nin ahlâkî eğitim anlayışında da vardır. Nitekim Gazzâlî'ye göre insanın içinde barındırdığı kabiliyetler ancak eğitim yoluyla ortaya çıkarılabilecektir. Bundan dolayı başarılı ve verimli ahlâkî bir eğitimle kişinin kalbindeki kötülüklerden arındırılarak güzel ahlâk sahibi olabileceği belirtilerek ahlâkî eğitimin önemine değinmiştir. Ayrıca Gazzâlî insanın nefsinin isteklerine karşı çıkabilmesi için aklın ahlâkî eğitimle terbiye edilmesini ve eğitim sonucunda güzel huyların, aklın nefsin kontrolünde olması durumunda ise kötü huyların meydana gelebileceğini belirterek aklın ahlâkî eğitimle terbiye edilmesinin gerekliliğini savunmuştur.

O halde Tasavvufî eğitim dinin hükümlerine uyma konusunda ruhsal bir doyum, verdiği eğitimle de kişinin kendini tanıyıp bilmesini amaçlamıştır. Gazzâlî de ahlâkî eğitimin İslam'ın emirlerine uygun bir şekilde verildiğinde insan ruhunun gelişiminin de sağlanabileceğini ve kazandığı değerlerin hem dünya hem de ahiret hayatında mutlu olmasını sağlayacağını belirtir. Böylelikle her iki eğitim türünün hedefledikleri amaçlarının benzer oldukları görülmektedir.

4. 1. 2. Metod Bakımından Karşılaştırılması

Tasavvufî eğitim ve ahlâkî eğitimde istenilen hedeflere ulaşabilmek için kullandığı metotlar vardır. Bu metotların arasındaki benzerlik ve farklılıklar şöyledir:

4. 1. 2. 1. Takrir, Tedric ve Yapararak Yaşayarak Öğrenme Metodu İle Riyâzet ve Mücâhede Metodu, Kalbin Takvâsı Metodu

Takrir metodu insanların deneyimlerini, fikirlerini ve duygularını doğrudan muhatabına anlatmasıyla bilgiyi elde etmede etkili olan ve en çok tercih edilen metottur. Bu metod önemli bir konunun soru veya sorun olarak karşısındakilere detaylandırılarak anlatılmasını içermektedir. Öğrencinin pasif, eğitiminin aktif olduğu bir metottur. Tasavvufi eğitimde takrir metodu ayrıca sohbet metodu olarak da kullanılmaktadır. Böylelikle eğitmen bu metotla öğrencilerin aklına ve kalbine hitap ederek manevi eğitimlerinde ilerlemelerini sağlamaktadır.

Tedric metodu insanın daha çok manevi boyutuyla ilgilenen tasavvufi eğitimde öğrencinin en üst makama ulaşmasının aşamalarla yani tedricen mümkün olduğunu anlatmaktadır. Bu aşamalarda ilerlemeleri için öğrencilere çeşitli virdler ve zikirler verilmektedir. Öğrenci bu zikir ve virdlerle manevi hallerinin güçlenmesini ve kalplerindeki değişimi ve ilerlemeyi amaçlayarak insan-ı kâmil olmayı hedeflemektedir. Yaparak yaşayarak öğrenme metodu tasavvufi eğitimin başlarından itibaren kullanılan ve insanın hayatı içerisinde bilgiyi yaşayıp deneyimleyerek elde etmesinden dolayı öğrenme sürecine önemli katkıları olan bir metottur. Bilgilerin deneyimler sonucunda elde edilmesi bilgileri insanların karakterleriyle özdeşleşmesini ve fikirlerine yansımaları sağlar. Tasavvufi eğitimde öğrenci yaşayarak elde ettiği bilgilerle içinde barındırdığı bilgileri birleştirerek kendi düşünce yapısını oluşturmaktadır. O halde sufi tecrübe ederek elde ettiği bilgileri benliğiyle bütünleştirip yaşam biçimi olarak kazanması bu metotla ortaya konmaktadır.

Mücâhede insanın nefsinin güzel işler yapmaya zorlaması, riyâzet ise nefsin eğitilerek meşru isteklerden vazgeçerek nefsin kontrolünü sağlamak ve nefsin daima güzel işler yapmaya alıştırılmasıdır. Gazzâlî riyâzetin kötü huyları ortadan kaldırabilmesi için nefsin arzularına karşı gelmesini, insanın nefsinin aklın kontrolüne girmesini ve Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirmesi için ibadetlere alıştırmasını sağlamak gerektiğini belirtir. Gazzâlî insanın nefsiyle mücâhede edebilmesi için ilim öğrenerek kendini tanıması ve bilmesi gerektiğini belirtir. İnsan kendisini tanıyıp kötü huylarını bilirse onlardan kurtulması daha kolay olacaktır. Gazzâlî güzel huyların zorlama olmaksızın oluşması ve kötü huylardan uzak durarak kuvvetli bir iradeyle hareketlerin alışkanlık haline getirilmesi için riyâzet ve mücâhedeye ihtiyaç olduğunu belirtir. Ayrıca nefis ile mücadelede kendisini kötülüğe sevk edecek durumları bilmesi, kendini bilmesi, salih kimselerle bir arada bulunması ve sohbet meclislerine katılması, fayda

veren ilimlerle meşgul olması etkili olacaktır. Gazzâlî riyâzetteki kuralların yapılış sırasına riayet edilerek tedricen yapılması gerektiğini belirtir. Ayrıca Gazzâlî riyâzetin en üst noktasını insanın kalbini devamlı olarak Allah’a bağlı tutması olarak, mücâhedenin en üst noktasının da Allah haricindeki her şeyden ilişkiyi koparmakla uzun süreyle gerçekleşeceğini belirtir.

Kalbin takvâsı metodu, ahlâki ve kötü huyların başladığı yer olmasıyla insanın ilk olarak eğitime başlanması gereken kalbin temizlenmesiyle ulaştığı takvâyı içermektedir. Gazzâlî bu metotla kalbi nefsin istek arzularından kaynaklanan kötülüklerden mücâhede ile temizlenmesi gerektiğini amaçlamaktadır. Gazzâlî’nin kullandığı bu metot tasavvufî eğitimde kullanılan kalbin kötülüklerden aşama aşama temizlenmesini sağlayan tedrici metoduyla bağdaşmaktadır.

Tasavvufî eğitimde kullanılan takrir, tedric ve yaparak yaşayarak öğrenme metodu, Gazzâlî’nin ahlâki eğitimde kullandığı riyâzet ve mücâhede metoduyla benzerlik göstermektedir. Riyâzet ve mücâhede metodunda öğrencinin ilim öğrenmesi, eğitimcinin anlatımlarını, uyarılarını ve karşılaştığı problemler karşısında yapması gerektiğini dinleyerek bilgi sahibi olması ve salih insanların sohbet meclislerinde bulunarak manevî eğitimini ilerletmesi takrir metoduyla bağdaşmaktadır. Riyâzet yapılırken kuralların önceliği ve sonralığına uyulması ve riyâzet ve mücâhede ile iradeyi kuvvetlendirerek insanın kemalata ulaşmayı hedeflemesi ve bu süreçte belirli aşamaları geçmesi de tasavvufî eğitimdeki tedrici metoduyla bağdaşmaktadır. Riyâzet ve mücâhede ile insanın kalbindeki kötülüklerden kurtulması ve yerlerine güzel huyların yerleştirilmesi insanın güzel olan davranışları sürekli yapmasına ve hayatında yaşamasıyla alışkanlık haline gelmesine bağlanması, tasavvufî eğitimde sufinin tecrübeleri ile edindiği bilgileri benliğiyle özdeşleştirerek yaşama tarzına kazandırması metodu olan yaparak yaşayarak metoduna benzemektedir.

4. 1. 2. 2. Soru-Cevap Metodu İle Tefekkür Metodu

Soru-cevap metodu öğrenciyle karşılıklı konuşarak düşünmeye, akıl yürütmeye, araştırma yapmaya, etkili düşünmeye yönlendirmeyi, kişinin kabiliyetlerinin gelişmesine katkı sağlamayı, tartışma yapmayı ve düşüncelerini rahatça ifade edebilmeyi amaçlamaktadır. Tasavvufî eğitimde kullanılan bu metotta soruları eğitimcilerden ziyade öğrenciler sormaktadır. Öğrencilerin eğitim sürecinde dikkatlerinin ve ilgilerinin dağılmaması için sadece eğitimcisine manevî durumlarında

yaşadığı değişikliklerde anlayamadığı durumlarda veya problemlerini gidermek için sorular sormaktadır. Eğitimcisinin yönlendirmeleriyle de sorunlarını çözmeye gayret etmelidir.

Tefekkür kalbi aydınlatan ve kalbe ait bir amel olarak Allah'ın lütufları ve yarattığı her şey hakkında düşünmektir. Tefekkür etmenin amacı yaratılan her varlıkta Allah'ın sıfatlarını idrak ederek O'na ulaşmaktır. Tefekkür metodu kalbi cehalet gibi karanlıkta bırakan hastalıkları ortadan kaldıran, onu aydınlatan bir metottur. Gazzâlî tefekkür etmenin sonucunda ilmin ve ilmin amellere yansımalarının meydana geldiğini, ilmin kalpte yer edinmesiyle de kalbin halinin değişerek iyi huyları gerçekleştiren bir yapıya dönüştüğünü belirtir.

Gazzâlî'nin ahlâki eğitimde kullandığı tefekkür metodu insanın öğrendiği ilimler sonucunda Allah'a ulaşmak için kainatta yaratılan her şeyde Allah'ın tecellilerini görebilmek için araştırma, muhakeme etme, düşünme ve soru sorma gibi pek çok zihni faaliyetleri yapmasıyla, tasavvufi eğitimde kullanılan soru-cevap yöntemiyle bağdaşmaktadır.

4. 1. 2. 3. Gözlem Metodu İle Örnek Alma Metodu

Gözlem metodu, direkt somut olan eşyalardan başlanılarak duyuların işletilmesiyle ve hem dış gözlem hem de insanın kendi benliğine doğru yaptığı yönelimler olan iç gözlemlerle gerçekleşmektedir. Tasavvufi eğitimde ilim öğrenmek için yolculukların tavsiye edilmesi ve kainatın gözlemlenmesi dış gözleme, insanın iç alemine doğru yaptığı yolculuklarla nefsin ve kalbini tanımasına ve halvet gibi davranışlar iç gözleme örnek olmakla birlikte metotta her iki gözlem türü de kullanılmaktadır.

Gazzâlî insanın çocukluk döneminden itibaren ayırım yapmaksızın çevresindeki her şeyi ve herkesi gözlemlediğini belirtmektedir. Özellikle çocuk, anne ve babanın hareketlerini taklit ederek hem duyuşsal hem de bilişsel beceriler elde etmektedir. Ahlâki eğitim ailede başladığından dolayı anne ve babanın davranışlarına dikkat etmesi gerekir. Ayrıca başta Rasulullah olmak üzere ahlâki ve kişiliğiyle örnek olan şahsiyetlerin hayat hikayelerini anlatılabileceğini belirtmektedir.

İnsanların çocukluk dönemi itibariyle bilgiyi etrafındakileri taklit ve gözlemle elde ettiği örnek alma metodu, tasavvufi eğitimde kullanılan, bilgiyi hem kainatı hem de iç alemini gözlemleyerek elde eden gözlem metodu ile benzeşmektedir. Fakat tasavvufi eğitimde

kullanılan gözlem metodu insanın iç dünyasını müşahade etmesini de içerdiğinden bu noktada örnek alma metodundan farklılaşmaktadır.

4. 2. Gazzâlî’de Ahlâk Eğitimi İle Değerler Eğitiminin Benzerlikleri ve Farklılıkları

Değerler, fikirlerimiz ve davranışlarımızla doğrudan bağlantılı olan, hayatımızı şekillendiren ve oluşturan temel yapı taşlarıdır. Öyle ki sahip olmuş olduğumuz değerler insanların, toplumların, ailelerin ve ulusun kaderini etkileyerek belirlemektedir. İnsan sahip olduğu değerlerle iç ve dış alemlerinde uyumlu olmalı, yaratılışından gelen şehvet, hırs, öfke gibi içgüdüsel davranışlarının kontrolünü sağlaması için kendini eğitmeli, davranışlarını her daim iyiliğe, güzelliğe ve insanlara yardım etmeye kullanmalıdır.

Gazzâlî’ye göre ahlâk kişide zorlama olmadan kolay bir şekilde oluşarak davranışın alışkanlık haline gelmesidir. Gazzâlî’ye göre insan iç güdülerini kontrol altında tutarak ölçülü davranırsa güzel ahlâk, iç güdülerini kontrol etmezse kötü ahlâk oluşacaktır. Gazzâlî insanın iç güdülerini karşısında dengeyi sağlayabilmesi için insandaki ilim, gazap, şehvet ve adalet güçlerinin birbirleriyle uyumlu ve dengeli olması gerektiğini belirtir. İnsan kedinde bu değerlerin dengeli halde bulunmasıyla Allah’a yakınlaşıp olgunlaşmaya ve ebedi mutluluğa erişebilecektir. Bu temel değerler etrafında da Gazzâlî’nin ahlâk anlayışı oluşmaktadır.

Değerler eğitimi değerlerin gerçekleştirilmesi veya geliştirilmesi sürecidir. Değerlerin eğitime dahil edilmesi insanlığın devamı için hayati bir önem taşımaktadır. Özellikle bilişim faaliyetlerinin arttığı, farklı insanların etkileşim içerisinde bulunduğu kitle iletişim araçlarının yaygınlaştığı, paranın hayatın amacı olarak görüldüğü, adaletsizliğin, bencilliğin, saygısızlığın ve bir çok ahlâksızlığın arttığı günümüz dünyasında ahlâki değerler modernlik kisvesinde yozlaştırılmakta ve değersizleştirilmektedir. Bundan dolayı değerler eğitimi ile insanların maddi manevi bütün değerleri arasında köprü kurulmalıdır. Böylelikle bütün toplumlar için geçerli olan insani değerlerin uygulanması kolaylaşarak insanların daha huzurlu ve mutlu bir hayat sürmesi sağlanabilecektir. Değerler eğitimi insanın hayatına uyguladığı bir eğitim çeşidi olarak hedeflenen değerlerin insanın kendisiyle uyum içerisinde ve kalıcı olmasını sağlayarak diğer insanların da bu değerlerden etkilenecek değerler kazandırılabilir.

Ahlâk eğitimi insanlara doğruyu ve yanlış ayırt etmesini sağlayarak yapılan davranışların sorgulamasını sağlamaktadır. Gazzâlî'ye göre insanın davranışlarını meydana getiren ahlâki değerler ahlâki eğitim anlayışının temelini oluşturmaktadır. Ahlâki değerler, insanların sahip olduğu bilgileri güzele yönlendirerek davranışlara yansıtmaktadır. Gazzâlî'ye göre insanların mutlu ve huzurlu yaşayabilmeleri için aklın ve ahlâki değerlerin birlikte kullanılması ancak kaliteli bir eğitimin yapılmasıyla gerçekleştirilebilecektir. Aklın ve ahlâki değerlerin uyum içerisinde dengeli bir halde olması da eğitimde öğretilen bilgileri kalıcı hale getirecektir.

Her iki eğitim türünde de değerler eğitimin olmazsa olmazıdır.

Değerler insanların çıkarları doğrultusunda değişkenlik gösterdiğinden öznel ve değişken bir yapıdadır. Bundan dolayı değerler toplumdan topluma değişmektedir. Değerler eğitimi verilirken bu durum göz önüne alınarak herkes için kabul edilebilir olan değerler tercih edilmelidir. Herkes için kabul edilebilir değerler, insanların vasıflarını iyileştiren davranışlar olarak adlandırılan erdemlerdir. İnsanların çirkin davranışlarını düzelterek yerlerine güzel olan davranışları yerleştiren bu değerler; hikmet, şecaat, iffet, adalettir. Bu erdemleri hayatın merkezine koyarak yaşanan bir yaşam tarzında insanın manevi boyutunun gelişerek değerlerin içtenlikle yapılacağı ve kalıcı olacağı öngörülmektedir. Bu sebeple değerler eğitiminde en mühim bölümün manevi değerler içerisinde bulunan ahlâki değerler olduğu belirtilir. Ahlâki değerler diğer değerlerle birlikte insanın değer yapısını oluşturur, kendini geliştirmesine katkı sağlar, ahlâki olgunlaşmaya yardımcı olur ve kişisel kontrolünü sağlar.

Ahlâki eğitimde öğretilmek istenen değerler öğrencilerin yapısındaki eksiklikleri ve kabiliyetleri göz önünde bulundurarak kişiye özeldir. Ancak Gazzâlî'nin düşünce anlayışı hikmet, şecaat, iffet ve adalet olmak üzere dört temel erdem etrafında şekillenmiştir. Gazzâlî bu erdemlerin dengeli ve uyum içerisinde olmasıyla güzel huyların oluşacağını belirtmektedir.

Değerler eğitiminde kullanılan belirli bir değer eğitimi olmaksızın toplumdan topluma değerler değişmektedir. Ama değerler eğitiminin içinde yer alan manevi değerler bütün toplumlarda erdem olarak kabul edildiği için bu değerlerin değerler eğitiminde ortak değer olarak kabul edilip işlenmesi tavsiye edilmektedir. Gazzâlî'nin ahlâk eğitiminde ise hikmet, şecaat, iffet ve adalet olmak üzere dört temel erdem esas alınarak eğitim yapılmaktadır. Bu erdemlerin dengeli ve birbirleriyle uyumlu halde bulunmasıyla da

diğer ahlâki değerlerin ortaya çıkacağı belirtilmektedir. O halde değerler eğitimi ve ahlâki eğitimi eğitimde kullanılan değerlerin belirginliği konusunda farklılaşmaktadır.

Değerler eğitiminde değerlerin edinilmesinde insanların etrafında olan kişi ve davranışlar etkilidir. Bundan dolayı değerler eğitiminde büyük rol eğitimcilere düşmektedir. Değerler eğitimi çocukların karakterlerinin oluşmaya başlamasıyla başlamaktadır. Bu sebeple çocukların ilk değerler eğitimi aile ile başlayarak anne babanın söylediği sözleri yaptığı davranışları çocukların taklit etmesiyle devam eder. Aile içerisinde baba değerlerin eğitimi konusunda çocukların davranışları üzerinde otoriter bir duruşta olmasıyla beraber anne, çocukları duygusal yönden tamamlamaktadır. Aileden sonra değerlerin kazanımı arkadaş çevresi ve okul aracılığıyla devam etmektedir.

Gazzâlî'ye göre anne sütüyle birlikte çocukta küçük yaşlarda ahlâk oluşmaya başlamaktadır. Ahlâki gelişim özellikle 3 yaşından itibaren çocuklarda bilişsel ve duyuşsal boyutlarda hızlı bir şekilde ilerlemektedir. Bundan dolayı anne ve babaların çocukların ahlâki eğitimlerini ihmal etmemeleri gerekmektedir. Çocuk ailede maddi ve manevi yönden eğitilmekte olup anne ve babanın davranışlarını taklit etmektedir. Bundan dolayı anne babanın çocuklarına ahlâki eğitim vermeden önce kendisindeki yanlışları düzeltmeleri gerekmektedir. Gazzâlî özellikle çocukların iyi kötü bütün telkinleri dinleyebilecek saflıkta olduklarını ve ahlâki eğitimlerinin ihmal edilmemesi gerektiğini aksi durumda kötü yönlendirmelerle kötü ahlâk sahibi olabileceğini belirtir. Annenin çocuklarının fiziki ihtiyaçlarını gidermekle görevli olmasının yanında çocuğunun sevgi, şefkat ve merhamet gibi manevi ihtiyaçlarını da gidermesi gerekmektedir. Bu durum ileride çocukta meydana gelecek vicdan duygusunun oluşmasına temel olacaktır. Çocuğun ahlâki eğitiminde babanın otorite sahibi olduğunu ve sıklıkla azarlamaması ve dayak gibi ağır disiplin yollarına başvurmaması gerektiğini belirtir. Ayrıca çocuğu çevresindeki kötü arkadaşlardan uzak tutmak için anne ve babasının yol gösterici olmasını ve tecrübeleriyle yanında olmalarını ve Rasulullah gibi örnek alacakları şahsiyetlerin hayat hikayelerini ve erdemlerini anlatması gerektiğini belirtir. Ahlâki eğitimde insanlara eğitim verecek olan ve kötü ahlâkı düzeltmek için uğraşan kişinin hareketlerinin, fikirlerinin samimi ve çirkinlikten uzak olması gerekir. Eğitimcilerin insanlığın devam edebilmesini, ilerlemesini ve gelişmesini sağlayacak en

şerefli varlık olduğunu ve öğrencinin eksikliklerini ve kabiliyetlerini iyi bir şekilde tahlil ederek tamamlayıcı ve destekleyici olması gerektiğini belirtir.

Değerler eğitiminde de ahlâki eğitimde de eğitim küçük yaşta ailede başlamaktadır. Gazzâlî bu eğitimin küçük yaşta ailede başladığını savunmakla birlikte çocukların ahlâkının oluşmasının anne sütüyle oluşmaya başladığı görüşüyle değerler eğitiminden farklılaşmaktadır. Her iki eğitim türünde de eğitim, çocukların anne, baba ve çevrelerindeki taklit ederek başlamaktadır. Bu noktada anne babanın ilk önce kendilerindeki kötü huyları güzelleştirmeleri ve gerek sözleriyle gerek davranışlarıyla dikkat etmeleri gerektiği savunulmaktadır. Anne ve babanın sonrasında eğitimcilerin ahlâki eğitimde de değerler eğitiminde de önemli roller üstlendiklerini ve daha sonra arkadaş çevresinden değerleri edinmelere devam ettikleri belirtilmektedir.

4. 2. 1. Amaç ve Önem Bakımından Karşılaştırılması

Değerler insanların düşüncelerini, hareketlerini ve bakış açılarını şekillendireceği için ahlâkın gelişmesini sağlayacak değerlerin hangileri olduğunun bilinmesi ve bu değerlerin kişiliğine yansıtılması gerekmektedir. İnsanın yaşamı boyunca değerlerin edinilmesi sürecini doğru bir şekilde ilerletebilmesi için değerler eğitiminin gerçekleştirilmesi önemlidir. Ayrıca değerler eğitimi materyalist düşüncenin çokça sahiplenildiği insanın manevi boyutunun unutulduğu sadece zekasına ve yeteneklerine önemin verildiği dünyada insanın manevi yönüyle ilgilenerek ahlâklı insanları yetiştirmeye önem vermektedir. Bu doğrultuda kültürel ve dini değerlerimizin günden güne yitirildiği bu zamanlarda insanların değerleriyle birlikte uyum içerisinde yaşabilmesi ve insanlığın devamı için değerler eğitimine olan ihtiyaç artmaktadır.

Gazzâlî'ye göre ahlâk eğitimiyle insanların güzel davranışlar sergileyebilmesi için değerlerin benimsenmesi ve davranışlarına da yansması gerekir. Ahlâki eğitimle insanın elde ettiği bilgiler ahlâki değerlere uygun ve dengeli kullanılmazsa bilgi insanın karakterine etki etmeyerek onu çıkarları doğrultusunda zelil bir konuma sürükler. Edinilen bilgiler dengeli bir şekilde ruha yansiyorsa kalbindeki kötülükleri temizleyerek güzel davranışlar meydana getirir ve ebedi saadete kavuşacak yola götürür. Tüm bunlar ahlâki eğitimin önemini vurgulamaktadır. Ayrıca Gazzâlî insanların sadece ahlâki eğitimle içgüdü ve dürtülerini denetim altına alarak toplum içerisinde huzurun, güvenin ve mutluluğun olacağını belirtir. O halde ahlâki değerler insanların hem özel hem de sosyal hayatlarında kilit rol oynamaktadır.

Her iki eğitim türünde de insanların sahip olduğu değerlerin benimsenerek davranışlara yansımaları insanda iyi huyların meydana geleceği ve insanın kendisiyle birlikte toplumun huzurunu ve refahını sağlamak önemsenmiştir. Gazzâlî'nin değerler eğitimden farkı ahlâki eğitimde kazandırılan değerlerin insanın ruhuna yansımaları kemalata erişip ahiret saadetini kazanmasını önemsemesidir. Ayrıca her iki eğitim sisteminde de değerlerin kazanımda izlenen yollar birbirinden farklıdır. Örneğin değerler eğitiminde kullanılan değer açıklama yaklaşımın değerlerin kazanılmasında izlediği yollar sırasıyla şöyledir: Öğrencilerin alternatif değerler arasından seçim yapmaları, alternatif değerler üzerinde detaylıca düşünmeleri, öğrencilerin yaptıkları tercihlerle kendilerinin nelere önem verdiklerini düşünmeleri, tercihlerini özgürce söyleyebilmeleri, tercihlerini davranışlarına aktarmaları ve sürekli tekrarlamalarıdır. Gazzâlî'nin ahlâki eğitimde ise bir ahlâki değer edinimi kişide bulunan kötü huyların belirlenmesiyle bu huyların karşıtlarıyla ve ilimle tedavi edilmeleri ile gerçekleşmektedir. Örneğin kişide bulunan kibir hastalığının tedavisi birinci olarak kalpten kibrin atılmasıyla ki bunu kibrin mahiyetini ve zararlarını kişinin idrak etmesi şeklinde ilim ile ve kibrin zıttı olan tevazuyu fitratta alışkanlık haline getirinceye kadar zorlanarak tekrar edilmesi şeklinde amel ile tedavi edilir. İkinci tedavisi ise kibri meydana getiren sebepler ortadan kaldırılarak tevazu halinin kişide ortaya çıkmasıdır.

Değerler eğitiminin amacı güzel karakterli, merhametli, doğru dürüst, adaleti savunan, ahlâklılı, vicdanlı, sağduyulu, bilinçli, hoşgörülü olan, bencil olmayan, iyilik sever, toplumun güvenliğini, mutluluğunu önemseyen insanlar yetiştirmektir.

Gazzâlî ahlâki eğitimin amacının insanın Allah'ı bilmesi, kalbindeki kötülükleri temizleyerek iyi huylar edinmesi, ahlâki değerlere sahip ve ilimle donatılmış insanlar yetiştirmek olduğunu belirtir. Dünya hayatının ahiret hayatının hazırlığı olduğunu ve asıl amacın ahirette ebedi mutluluğa erişecek güzel ahlâk sahibi insanlar yetiştirmek olduğunu belirtir.

Değerler eğitiminin amacının insani değerlere sahip iyi insan yetiştirmek olması ahlâki eğitimin temel gayesi olan iyi ahlâk sahibi insan yetiştirmesiyle benzetilmektedir. Buradaki fark ahlâki eğitimin amaçlarından insanın Allah'ı bilmeye, Allah'a yakın olmaya çalışması ve ahiret mutluluğunu hedeflemesidir.

4. 2. 2. Metod Bakımından Karşılaştırılması

Değerler eğitimi ve ahlâki eğitimin istenilen hedeflere ulaşabilmek için kullandığı metotlar vardır. Bu metotlar arasında benzerlikler ve farklılıklar şöyledir:

4. 2. 2. 1. Riyâzet ve Mücâhede İle Davranış Değiştirme Yaklaşımı, Değer Telkin Etme Yaklaşımı, Değer Açıklama Yaklaşımı ve Karakter Eğitimi

Değer telkin etme yaklaşım yöntemi insanın karakterinin oluşması sürecinde ve sosyal hayatını yaşarken farkında olmaksızın toplumun değerlerini benimseyerek davranış kurallarını oluşturmasıdır. Bu yöntemle öğrenciye doğrudan bir yönlendirmeyle istenilen değerlerin benimsenmesi veya var olan değerleri istenilen değerlere dönüştürülmesi amaçlanmaktadır. Bu yaklaşım öğretmen merkezli bir yaklaşım olarak anlatım, soru-cevap gibi tekniklerle öğrenciye rehberlik etmektedir.

Davranış değiştirme yaklaşım yöntemi insanın istenilen değerlerin özümsemesi için yapılan ahlâki eylemlerin peşine ödüllendirmenin yapılmasıyla davranışların değiştirilmesini amaçlamayan öğretmen merkezli doğrudan bir anlatım yöntemidir.

Değer açıklama yaklaşımı değerlerin insan davranışlarıyla bir bütünlük içerisinde olması gerektiğini savunmaktadır. Bu yaklaşımla öğrencilerin kendisinin ve diğer insanların değerlerinin ne olduğunu bilmesine ve değerlerini açıkça diğer insanlarla paylaşabilmesine ve kendisini tanıması için mantıksal ve duygusal yönünü kullanmasına yardım etmesi amaçlanır. Ayrıca bu yaklaşım değerlerin öğrencilere zorla verilmemesini, öğrencilerin kendi seçimlerini yapması gerektiğini ve böylece öğrencilerin değerleri benimseyip hayatına aktaracağını ve başkasının değerlerine saygı göstererek değerlerini paylaşabileceğini savunmaktadır.

Karakter eğitimi öğrencilerin insani değerler kazanması ve değerlerin tutum ve hareketlerimize yansması için sarf edilen bütün çabalar olmakla birlikte öğrencilerin kendi kararlarının sorumluluklarını üstlenebileceği bilgi ve kabiliyetlerinin geliştirilmesidir. Bu bütüncül yaklaşımda karakteri yansıtan ana değerler belirlenerek kazanılmasında öğrencinin ebeveynleri ve çevresiyle irtibat içerisinde gayret etmesi gerekmektedir. Bu yaklaşımın insanın bilişsel, duyuşsal ve davranışsal boyutlarını, dini ahlâki ve geleneksel değerlerini kapsayacak şekilde olması ve değerlerin benimsenerek amellere dönüşmesi gerekmektedir.

Gazzâlî'nin ahlâki eğitimde kullandığı riyâzet ve mücâhede metodunda öğrenci eğitimcisinin yaptığı uyarıları ile anlatımlarını, karşılaştığı sorunları çözebilmek için

yaptığı tavsiyeleri dinlemesinde öğrencinin doğrudan yönlendirilmesi bulunmaktadır. Öğrencinin dinlediği ilim sohbetlerindeki iyi davranışları yapmaya yönelmesi de, insanlar içerisinde farkında olmadan yapılması gerektiği düşünülen değerlerin doğrudan anlatımını içeren değer telkin etme yaklaşımıyla benzetilmektedir. İyi huyların insanın karakterine işlemesi sonucunda ahiret saadetine ve Allah’a kavuşmak düşüncesiyle, davranışların devam edebilmesi için ödüllendirilmenin yapıldığı davranış değiştirme yaklaşımıyla iyi huyları elde etmede pekiştirecin kullanılması açısından benzetilmektedir. Fakat riyâzet ve mücâhede metodu ile kötü huyları ortadan kaldırmak için nefsin isteklerine karşı çıkma, aklın nefsi denetimi altında tutabilmesi için de İslam’ın kurallarına uyarak ibadetlere alışması gerekmesiyle davranış değiştirme yaklaşımından ayrılmaktadır. Riyâzet ve mücâhede metoduyla öğrencinin kendisini bilmesini ve tanımasını sağlayacak, güzel ahlâkı elde edeceği ahlâki değerler öğretilirken sahip olduğu kabiliyetleri de geliştirici eğitim almaktadırlar. Böylece kişinin aldığı eğitim sonucunda ahlâki değerlerin davranışlarına yansımaları gerçekleşecektir. Riyâzet ve mücâhede metodu bu yönüyle istenilen değerlerin davranışlara yansımalarını ve öğrencilerin kabiliyetlerinin geliştirileceği insanın her yönüyle kendini bilmesini içeren karakter eğitime benzetilmektedir. Ayrıca insanın ahlâki eğitimde aldığı riyâzet eğitimiyle kendini bilmesi ve tanıması, herhangi bir zorlama olmadan iradesi ile ahlâki değerleri yerine getirmesi, kendisini tanıyarak zorlama olmaksızın kendi ihtiyacına göre değerleri tercih edip davranışlarına yansıtmasını anlatan değer açıklama yaklaşımıyla benzetilmektedir.

4. 2. 2. 2. Örnek Alma İle Davranış Öğrenme Yaklaşım ve Örtük Program

Davranış öğrenme yaklaşımında öğrencilerin değerleri esas alınarak sosyal ve bireysel davranışlar için fırsat oluşturmak, bireysel ve sosyal olarak beraber iletişim içerisinde olabilmeleri için cesaretlendirmek amaç edinilmiştir. Öğrenci yaklaşımında büsbütün özgür olmamakta olup sosyal yaşama ayak uydurmasının sağlanması esas edinilmiştir. Örtük program öğrencilere sosyal aktivitelerle değerlerin kazandırılması amaçlamıştır. Ayrıca çocukların okulda istenilen değerlerden ziyade sosyal çevresinden etkilenecek şekilde değerleri davranışlarına aktarmaktadırlar.

Gazzâlî’nin ahlâk eğitiminde insanın sosyal çevresinden etkilenecek şekilde değer edinmesi küçük yaş itibarıyla başlamaktadır. Öğrenci modellemeye ilk olarak anne ve babasının davranışlarını taklit etmeyle başlayarak okuldaki öğretmenleriyle ve arkadaş çevresiyle

devam etmektedir. Bundan dolayı öğrencinin sosyal çevrede etkileşim halinde bulunduğu kimselerin ahlâki değerlere sahip insanlar olmasına anne ve babanın tecrübeleriyle ve örnek kişilerin hayatlarından örnekler vererek yol göstermelidir. Gazzâlî'nin bu metodu sosyal yaşamdan değerlerin kazanılmasını içeren davranış öğrenme ve örtük programla bağdaşmaktadır.

4. 2. 2. 3. Tefekkür Metodu İle Ahlâki Muhakeme Yaklaşım, Değer Analizi

Yaklaşımı ve Adil Topluluk Okulları

Ahlâki muhakeme yaklaşımı değer kazandırmaktan ziyade eleştirel bir bakışla ahlâki düşünebilmeyi hedeflemektedir. Bu yaklaşım ahlâki ikilemler içeren olaylarla ahlâki tutumlarını ortaya çıkarmıştır. Bu ikilemlerden öğrenciler kendi sorunlarını tartışma ortamında çözmeye çalışmaktadır. Ahlâki akıl yürütme kabiliyetlerini geliştirmeyi amaçlayarak öğrencilerin istenilen değerleri değil kendi seçtikleri değerleri benimsemeleri ve kendilerine yol gösterecek ahlâki ilkeler oluşturmaları amaçlanmıştır. Değer analiz yaklaşımıyla öğrencinin problemlerle karşılaşmasında doğrudan bir anlatım olmaksızın öğrencilerin bilimsel yöntemler kullanması esastır. Bu yöntemde öğrenci mantıksal düşünmeye, bilimsel araştırmaya ve değerler arasındaki mantıksal ve analitik süreçleri yürütmesine yardımcı olmayı amaçlanmıştır. Öğretmen bu yöntemde öğrencilerin düşünmesini sağlayacak sorular sorarak yardımcı olmaktadır. Duyguların ağırlıklı olduğu değerler eğitiminde değerlerin kazandırılmasında bilimsel analizlerin sonucunun uzun süre aldığından eleştirilmektedir.

Adil topluluk okulları ana noktası değer olan yöntemleri birleştirici bir şekilde kullanılan sistemli bir ıslahatı ve öğrencinin insanlarla olan sosyal iletişimin sağlanmasını, esas olarak kabul edilen değerleri araştırmayı, muhakeme etmeyi, sorumluluklarının farkında olmasını sağlayarak değerler eğitimi gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır.

Gazzâlî'nin ahlâki eğitimde kullandığı tefekkür metodu kainattaki bütün yaratılmışlarda Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellilerinin araştırılıp soru sorulmasını, düşünülmesini ve akıl yürütülmesini amaçlamaktadır. Gazzâlî'nin ahlâki eğitimde kullandığı tefekkür metodu bilişsel süreçleri içerdiğinden değerler eğitiminde kullanılan ve bilişsel süreçleri içersinde barındıran adil topluluk okulları bütüncül yaklaşımıyla, ahlâki muhakeme ve değer analiz yaklaşımıyla benzeşmektedir. Ancak eleştirel bakış açısıyla ahlâki ikilemlerin olduğu tartışmalarda ahlâki düşünebilmeyi amaçlayarak öğrencilerin kendi

değerlerini seçmesinin amaçlanması, bilimsel araştırma yöntemleri kullanılarak değerlerin analitik bir süreçten geçerek kazandırılmasının amaçlanması ve bütüncül bir bakış açısıyla oluşturulan sistemli eğitim ıslahatı amaçlayan değerler eğitimi yaklaşımlarından hedeflenen amaç noktasında farklılaşmaktadır.

Gazzâlî'nin ahlâki eğitimde kullandığı diğer metot ise kalbin takvâsı metodudur. Gazzâlî'ye göre insanın düşüncelerinin ve fiillerinin güzelliği kalbinin temizliğine bağlıdır. Gazzâlî bu temizliği kalbin takvâsı olarak adlandırmaktadır. Kalbin Allah'ı bilme, tanıma, sevmeye, Allah'a kulluk etme, nefsin iç güdülerinden Allah'a sığınma gibi görevlerinin olduğunu belirtir. Güzeli ve çirkin olan bütün huyların karargahının kalp olduğunu bundan dolayı güzel huyların kalpte yer edinmesi için ısrarlı bir şekilde kalbin eğitilmesi gerektiğini vurgular. Kalbin eğitiminin de ilim, tefekkür ve hikmet ile olacağını ve bu eğitimle kalbin temizlenerek takvâyâ erişeceğini belirtir. Gazzâlî'nin ahlâk eğitiminde kullandığı bu metodu değerler eğitiminde kullanılan herhangi bir yaklaşımla bağdaştırmamaktadır.

SONUÇ

Gazzâlî İslam düşünce yapısında özel bir konuma sahip olmakla birlikte ahlâkî konuları derinlemesine psikolojik tahliller yaparak inceleyen başarılı bir İslâm ahlâk bilgini olarak hemen hemen bütün düşünce ve bilgi alanlarına değinen çok yönlü bir alimdir.

Çalışmamızın yapılış amaçlarından olan Gazzâlî'nin ahlâkî eğitim anlayışının nasıl olduğuna dair ulaştığımız sonuç şöyledir:

Gazzâlî ahlâkın, insanın nefsinde yerleşmiş bir meleke olduğunu, zorlama olmadan kolaylıkla sadır olduğunu ve fitratta alışkanlık haline gelmesi gerektiğini söylemektedir. Gazzâlî ilim, gazab, şehvet ve itidal kuvvetlerinin dengeli bir şekilde kullanılmasıyla meydana gelecek temel faziletler olan hikmet, şecaat, iffet ve adaletin güzel ahlâkî oluşturacağını, kuvvetlerin dengeli kullanılmadığında ise kötü ahlâkî meydana getiren reziletleri oluşturacağını belirtir. Ayrıca Gazzâlî ahlâkî eğitimde insanın nefsindeki şehvet ve gazab kuvvetinden doğan isteklerinin tamamen yok edilemeyeceğini buna karşın bu isteklerin dengeli bir şekilde kullanılmasıyla eğitimin daha başarılı ve etkili olabileceğini belirtir.

Gazzâlî ahlâkî değer olan faziletlerin oluşmasını dürtülerin akıl ile insanın kalbinde verdiği mücadeleyle izah etmektedir. İnsanın ömrü boyunca devam ettirdiği bu mücadeleyi kişi dürtüleri karşısında ahlâkî değerleri az veya çok kullanmasıyla ya kaybedeceğini ya da kazanabileceğini belirtir.

Gazzâlî eğitim anlayışında insanın Allah'ın emir yasaklarına uymasının ve ibadetlerini yapmasının yanında kalbin temizliğine de dikkat etmesi gerektiğine değinerek kalp temizliğine büyük önem vermektedir. Çünkü insanın marifetullahı ulaşması için kalbin kirliliklerinden arınması gerekmektedir. Nitekim, Gazzâlî ahlâkî eğitim anlayışının temeli olan ahlâkî değerleri, duygu, bilgi ve davranış yönleriyle inceleyerek eğitimin ilk olarak kalpte başladığını ve eğitim anlayışında manevi bir temizliğin yapılmasının sağlanmasıyla ahlâkî değerlerin kişide bulunabileceğini belirtmektedir.

Gazzâlî ahlâkî eğitimde insanın doğuştan iyi ve kötü davranışları yapabilme kabiliyetinde yaratıldığını bundan dolayı ahlâkî yaşamın sağlanabilmesi için sadece aklın yeterli olmayacağını aklın dinle desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır. Gazzâlî

böylece ahlâk anlayışının Kur'ân ve Sünnet'e dayandırılarak insanın davranışlarının neticesinde Allah tarafından mükafatlandırılacağını veya cezalandıracağını düşünmesinin ahlâki yaşamını düzene sokacağını belirtir. Ayrıca Gazzâlî ahlâki eğitim anlayışında insanın huzurlu ve mutlu bir yaşamı ancak aklın ahlâki değerlerle bütünleşmesiyle olacağını savunmuş ve akıl ve nefis kavramlarını ahlâki eğitim anlayışının ana noktası yapmıştır. Bu kavramların arasındaki denge ve uyumun neticesinde de başarılı bir eğitimin gerçekleşebileceğini ifade ederek kavramların insanın gelişimine etkisine değinmektedir. Buna göre Gazzâlî ahlâki eğitimin uygulanabilmesi için anne karnından ölümüne kadar farklı dönemlerde özellikle ilk çocukluk döneminde eğitime ihtiyacın olduğunu belirterek eğitimi, fiziki, zihni ve duyu yapısı açısından dikkate alarak sistematik bir şekilde tamamlamıştır.

Gazzâlî'ye göre değerler, eğitim sistemi içerisinde yer alarak ahlâkî bir yaşamı gerçekleştirmede önemli bir konuma sahiptir. Böylelikle değerler, insanın hem kişisel hem de toplumsal yaşamında dini ve ahlâki bir hayatın gerçekleşmesine olanak sağlayarak eğitim sistemiyle pratiğe geçirilecektir.

Gazzâlî ahlâki eğitimin başarılı olabilmesi için ilk olarak eğitimin merkezinde olan insanın tanınması gerektiğini ve kabiliyetlerinin neler olduğunu keşfedilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca insanın tüm hayatı ve ahiret yaşamı temel değerlerle desteklenerek değerler eğitiminin temel konusu olması gerektiğini belirtmektedir. İnsanın yaratılışıyla birlikte var olan kabiliyetlerini ortaya çıkartarak yeteneklerini geliştirecek uygun düzenlemeler ve programlamaların yapılması bu değerler sisteminin alanı içindedir.

Gazzâlî'ye göre ahlâki değerlerin eğitimi sonucunda insanın davranışlarının değişebilmesi için insanın iradesini kullanarak iç güdülerine hakim olabilmesi ve insanın yaratılış gayesini idrak edip başıboş yaratılmadığını anlaması bu sistemi başarılı yapacaktır. Daha sonra insanın hidayete erişebilmesi için bir rehber ihtiyacı duymaktadır. Gazzâlî bu rehberlik silsilesinin Allah'tan Cebrail'e, Cebrail'den peygamberlere onlardan da alimler ve eğitimciler şeklinde olduğunu belirtmektedir.

Gazzâlî insanın edindiği bilgileri uygulamaya geçirmediği sürece herhangi bir faydasının olmayacağını ve akla dayalı bilginin mutlaka uygulamaya geçmesi

gerektiğini ifade eder. Gazzâlî eğitim anlayışında bireysel farklılıklara dikkat edilmesini vurgulayarak insanın kendisine fayda sağlayacağı ve kapasitesi kadar bilgiyi öğrenmesine önem vermektedir.

Gazzâlî ahlâki eğitim anlayışında öğrenmenin insanın kendi çabası doğrultusunda ve hiçbir çaba harcamadan doğrudan Allah'ın ilahi lutfu sayesinde gerçekleştiğini belirtir. İnsanın ilahi lütufla bilgi sahibi olması için de kalbin günahlardan arınması ve kalbî hastalıkların giderilmesi gerektiğini ve insanın bilgiyi taklit etmekten kurtulması gerektiğini ifade eder. Zira insanın hakikatin bilgisine erişmesini engelleyen insanın bilinçsizce yaptığı taklittir. Bu taklidi ortadan kaldırmak için de eğitimcilerin söyledikleriyle davranışlarının uyumlu olmasını ve sahip oldukları bilgiyi kalpten gelerek uygulamaları gerektiğini böylelikle öğrencilere model olacaklarını belirtir. Gazzâlî öğrenciyle eğitimcisi arasındaki ilişkinin ancak sevgiye dayalı olmasıyla öğrencinin ahlâki olarak eğitebileceğini belirtmektedir.

Gazzâlî insanın yaratılışındaki hayvani isteklerini kontrol altında tutmak için nefisle verdiği mücâhede de insanın iradesiyle tüm faziletleri alışkanlık haline getirmeye ve insanın ruhunu hasta eden reziletlerden uzak durmaya gayret göstererek kalbin yani ruhun kemâlâta ereceğini böylelikle ahiret saadetini kazanacağını belirtir. Böylelikle Gazzâlî ahlâki eğitim sisteminde İslam dininin değerler sistemini uygulayarak insanın hem kişisel hem de sosyal hayatını düzene sokarak dünya ve ahiret saadetine erişecek ideal bir iyi insan yetiştirmeyi gaye edinmiştir.

Gazzâlî *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eserinde geçen değerlerin eğitiminde faziletlerin karşıtları olan reziletlerle değinerek reziletleri riyâzet, mücâhede, tefekkür, kalbin takvâsı ve örnek alma metotlarıyla ortadan kaldırılacağını ya da uzak durulacağını anlatarak güzel ahlâki oluşturan faziletlerin yani ahlâki değerlerin elde edileceğini belirtmiştir.

Gazzâlî ahlâki eğitimi gerçekleştirirken kullandığı değerler sisteminde birçok metot kullanmıştır. İnsanın dünyevi ihtiyaçlarını hayatının amacı olarak görmeyip hayatı için vasıta olarak benimsemesi ve nefsinin buna yönelik terbiye etmesi için riyâzet ve mücâhede metodunu, kişinin olgunlaşmasına ve sahip olduğu bilgiler göz önünde bulundurularak zihni süreçler ve Allah'ın yardımıyla farklı alanlara muvaffak olması

için tefekkür metodunu, kalbi nefsin heva ve heveslerinden arındırma ve kalpleri meleklerin karargahı yapmak için kalp takvâsı metodunu, bireyin gerek ailesinden gerek eğitim kurumlarından gerek yaşadığı çevreden etkilenerек öğrenmenin gerçekleşmesi için örnek alma metodunu kullanarak ahlâki değerleri kişinin benimsemesini sağlamayı amaçlamıştır.

Çalışmamızın amaçlarından bir tanesi de Gazzâlî'nin ahlâki eğitimi ile tasavvufi eğitim ve değerler eğitiminin karşılaştırılması ve ortak noktaları veya farklılıklarının olup olmadığını ortaya koyabilmektir. Bu konuda ulaştığımız sonuç tasavvufi, değerler ve ahlâki eğitimin hedeflediği amaç ve kullandığı metotların birbirlerine bazı kısımlarda farklılık gösterse de ağırlıklı olarak benzer yanlarının olmasıdır. Bu konuda tespit edebildiğimiz kısımlar şöyledir:

Bilim ve teknolojinin ilerlemesi ve insanların gerekli gördüğü ihtiyaçların değişmesiyle değer yapıları da değişmiştir. Yozlaşan bu toplumlarda dünyevi çıkarlar, maddiyat ve benlik duygusu temel ahlâki değerlerin önüne geçmiştir. Bu süreç yavaş yavaş insanlığın kültürel ve dini değerlerini yok etmektedir. Bundan dolayı değerler eğitimi ve öğretimi bu toplumların tekrardan ahlâki değerleri kazanmasını, kendilerini düzeltmelerini ve insanların birbirleriyle insancıl bir iletişim kurmalarını hedeflemektedir. Tasavvufi eğitim ise insanın nefsinin kötülüklerden arındırma, insanın yaratılışında var olan nefsi dürtülerini dizginlemek ve nefsin aşırı dünyevi arzularından uzaklaşmasını hedeflemektedir. Ahlâki eğitimde de sekülerleşen dünyada insanların nefislerinin isteklerine esir olup ahlâki davranışlardan uzaklaşmasını engellemek için insanın temel ahlâki değerleri kazanmasını ve ahlâklarını düzeltmeyi ve ebedi saadete erişmelerini amaçlamıştır. Her üç eğitim sistemi de insanın bozulan ahlâki yapısını düzeltmeyi hedeflediklerinden dolayı birbirleriyle ortak noktaları bulunmaktadır. Tasavvufi ve ahlâk eğitimi ahlâki değerlerin eğitiminin sonucunda insan ruhunun olgunluğa erişmesini ve ahiret mutluluğuna kavuşmayı hedeflemesi açısından değerler eğitiminden farklılaşmaktadır.

Değerler eğitiminde verilecek değerler öznel olmakla birlikte toplumlar arası farklılık göstermektedir. Ancak değerler eğitimi sisteminde kullanılacak olan değerlerin kapsamında ahlâki değerlerinde yer alması ahlâki eğitimle ortak yönlerini ortaya koymaktadır. Nitekim değerler eğitimi de ahlâki eğitim de sistemlerinde insanların ve

toplumun sahip olmuş olduğu kötü ahlâkı düzeltmeyi ve ahlâkını güzelleştirmeyi esas aldığı için herkesin menfaatini gözeten nesnel ahlâki değerler olan hikmet, şecaat, iffet ve adaleti temel değerler olarak belirlemişlerdir. Bu değerlerle insanların manevi boyutları geliştirilerek kendilerini kontrol etmeleri ve ahlâki bir yaşam tarzında yaşamalarını sağlamaktadır.

Değerler eğitimi ve ahlâki eğitimin sağlanmasında sosyal çevrenin etkisi önemlidir. Her iki eğitim sisteminde de eğitim daha anne karnında başlayarak hayat boyu devam etmektedir. Dolayısıyla eğitimin gerçekleşmesinde en önemli etkiye anne, baba, çevre ve eğitimciler sahip olduğundan özellikle ilk çocukluk döneminde birey bu faktörlerden etkilenecek onları rol model almaktadır. Bundan dolayı gerek ailenin gerek eğitimcilerin istenilen ahlâki değerleri ilk önce kendi benliklerinde barındırmaları ve sözleri ile davranışlarının uyumlu olması gerekmektedir.

Ayrıca değerler eğitiminde ve tasavvufi eğitimde de ahlâki eğitimde olduğu gibi kazandırılmak istenen değerlerin kalıcı ve etkin olması için kişinin yetenekleri ve bireysel farklılıkları göz önüne alınarak gerçekleştirilmesi gerektiği savunulmaktadır.

Ayrıca her üç eğitim sisteminde birbirlerine benzer eğitim metotları kullanılmaktadır:

Gazzâlî'nin kullandığı riyâzet ve mücâhede metodu bireyin tabiatlaşınca kadar iyi olan davranışı yapmaya kendisini zorlamasını ve ömrü boyunca devamlı nefsinin hilelerle karşısına çıkaracağı problemlerden korunmasını amaçlamaktadır. Yani birey kendisini tanıyarak ve kötü davranış kazandıracak fillerden koruyarak sabırla nefsini terbiye etmektedir. Böylelikle bireyin davranışlarını değiştirme ve yeni davranışlar kazanması meydana gelmektedir. Ayrıca riyâzet ve mücâhede metodu, bireyin kendisindeki kötü tutumun ne olduğu konusunda farkına varmasını, bu davranışının temelindeki sorunu bilmesini, kötü olan davranışını iyi olanla değiştirmesini sağlayacak bilgileri öğrenmesini, bu veriler doğrultusunda tecrübeler içine girerek denenceler kurmasını ve problemin çözüme kavuşturularak iyi olan davranış edinmesini sağlamaktadır. Gazzâlî'nin kullandığı bu metotlar günümüz değerler eğitimi sisteminde kullanılan metotlardan bireye kazandırılmak istenen ahlâki değerlerin benimsenmesini ve gerçekleşmesini esas alan değer telkin etme yaklaşımıyla, insanın kendisini tanıyarak kendisinin sahip olduğu potansiyelin farkına varmasını iyi ve ahlâki değer sahibi

olmasını amaçlayan değer açıklama yaklaşımıyla, insani değerlerin elde edilmesini ve kişinin değerleri benimseyerek değerlerin hareketlere yansımaları için gösterilen gayretler olan karakter eğitimiyle benzerlik göstermektedir. Riyâzet ve mücâhede metodu davranış değiştirme yaklaşımı ile iyi davranışların elde edilmesinde pekiştireç kullanılmasıyla ortak noktası bulunmaktadır. Bunun haricinde ahlâk eğitiminde kullanılan riyâzet ve mücâhede metodu kötü huyun değiştirilmesinde izlediği yol ile ayrılmaktadır. Ayrıca bu metot tasavvufî eğitimde bir problem veya soru karşısında direkt bilginin açıklanıp anlatılmasında kullanılan takrir metodu ile insanın tecrübeleriyle elde ettiği bilgilerin insanın özüyle bir bütün haline gelerek fikrini ve davranışlarını meydana getirmesini sağlayan yaparak yaşayarak öğrenme metoduyla, insanın olgunlaşması için belirli aşamaları geçirdiği ve tedricilik kurallarına uygun gerçekleştirilen tedric metodu ile bağdaşmaktadır.

Gazzâlî ahlâkî eğitim ve öğretimde bilginin sözlü bir aktarımının yapılırken eğitimcinin anlattığı bilgi ile davranışlarının uyum halinde olmasını belirterek öğrencilere ve topluma örnek teşkil etmesi gerektiğini ifade eder. Gazzâlî kişinin hem aile hem okul hem de çevreden öğrendikleriyle kendilerine bazı davranışları örnek almasını örnek alma metodu kapsamında değinmiştir. Bu metot değerler eğitiminde ise öğrenciyi sosyalleştirerek değerleri elde etmesini amaçlayan örtük program ve davranış öğrenme yaklaşımıyla benzemektedir. Ayrıca tasavvufî eğitimde kullanılan insanın hem kendi iç dünyasını hem de dış dünyayı gözlemleyerek bilgiyi elde ettiği gözlem metoduyla bağdaşmaktadır. Fakat tasavvufî eğitimde kullanılan kişinin nefesine yönelik yapmış olduğu iç gözlem çeşidiyle ahlâk eğitiminde kullanılan örnek alma metodu bağdaşmamaktadır.

Gazzâlî'nin kişinin olgunlaşmasına ve sahip olduğu bilgiler göz önünde bulundurularak zihni süreçler ve Allah'ın yardımıyla farklı alanlara muvaffak olması için kullandığı tefekkür metodu, tasavvufî eğitimde öğrenciyi hayal etmeye, eleştiri ve tartışma yapabilmeye, akıl yürütmeye ve kişisel yeteneklerin gelişmesini sağlayan soru cevap metodu ile benzemektedir. Ayrıca değerler eğitimi sisteminde kullanılan yaklaşımlardan eleştirel bakış açısıyla ahlâkî düşünebilme ve muhakeme edebilmeyi hedefleyen ahlâkî muhakeme yaklaşımıyla, bireyin gerçekleştirebilecek problemler karşısında mantıksal düşünmeyi ve bilimsel araştırma yapmalarını amaçlayan değer analizi yaklaşımıyla,

muhakeme ve akıl yürütmeyi kullanan adil topluluklar yaklaşımıyla kullandıkları teknikler ve hedeflenen amaç doğrultusunda ayrıışmaktadır. Bu yaklaşımlar zihinsel süreçleri içerdği için tefekkür metodu ile ortak noktaları bulunmaktadır.

Gazzâlî'nin ahlâk eğitiminde kalbi kirlerinden arındırarak takvâyâ kavuşmasını ve kalbin yaratılışından gelen sorumluluklarını yerine getirmesini için kullandığı kalbin takvâsı metodu, kalbin aşama aşama temizlenmesini amaçlayan tasavvufî eğitim metodu olan tedric metoduyla benzetilmektedir. Fakat bu metot değerler eğitimde kullanılan herhangi bir metotla benzetmemektedir.

Değerler eğitiminde kullanılan yaklaşımlar münferit olarak kullanılmasından ziyade birden çok yaklaşımın bir arada kullanılmasıyla değerlerin ediniminde daha etkili sonuçlar oluşturabileceği belirtilmektedir. Gazzâlî'nin ahlâki eğitiminde kullanılan metotlar da bir arada kullanılarak insanın hem maddî açıdan hem de ruhsal açıdan dengeli ve uyumlu bir şekilde meydana gelecek ahlâki davranışları oluşturacaktır.

Öneriler

Bu çalışmada Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eseri bağlamında ahlâki eğitim anlayışı ile değerler eğitimi ve tasavvufî eğitim karşılaştırılmalı olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bazı konuları genel olarak ele alındığından yüzeysel kalmış olabilir. Bu kısımlar ileriki çalışmalarda daha detaylı bir şekilde işlenebilir. Özellikle tasavvufî eğitim kısmı daha detaylı işlenerek eğitim metotları daha detaylı ele alınabilir. Ayrıca tasavvufî eğitimin yada ahlâki eğitimin belirli yaş grupları üzerindeki etkileri hakkında araştırma yapılabilir. Bu çalışmanın bundan sonra yapılacak çalışmalara fikir sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akalın, Şükrü Haluk. “Değer”. *Türkçe Sözlük*. 483. Ankara: Türk Dil Kurum Yayınları, 2009.
- Akbaş, Oktay. “Değerler Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (2008): 9-27.
- Akbaş, Oktay. *Türk Milli Eğitim Sisteminin Dyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2004.
- Akdoğan, Ali. “Sosyal Gelişmenin İki Dinamiği: Bilim ve Ahlâk”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/3 (2009): 12-44.
- Aktepe, Vedat - Tahiroğlu, Mustafa. “Değerler Eğitimi Yaklaşımları ve Etkinlik Örnekleri”. 14. *Uluslararası Katılımlı Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu*. Ed.y. 361-384. b.y.: y.y., 2016.
- Albayrak, Mevlüt. “Gazali’nin Ahlâk Felsefesi ve Filozofların Etkisi”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 354-363.
- Altıntaş, Hayrani. “İslam Ahlâkı ve İnsani Davranışlar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997): 15-27.
- Ankaravî, İsmâil Rusûhî. *Minhâcû’l-Fukarâ*. Haz. Safi Arpaguş. İstanbul: Vefa Yayınları, 2008.
- Aydınlı, Osman. “Hayatın Anlamı ve Hz. Muhammed’i Model Almak”. *Örnek İnsan Hz. Muhammed*. Ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. 99-112. Çorum: Çorum Çağrı Eğitim Vakfı, 2006.
- Aydın, Mustafa. “Değerler, İşlevleri ve Ahlâk”. *Eğitime Bakış Dergisi* 19 (2011): 39-45.
- Ayhan, Halis. *Din Eğitimi ve Öğretimi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2014.
- Bacanlı, Hasan. “Değer, Değer midir?”. *Eğitime Bakış Dergisi* 19 (2011): 18-21.
- Bayraktar, Mehmet. “Gazâlî Kimdir ve Nedir?”. *Büyük Mütefekkir Gazâlî*. Tsh. Hacı Duran Namlı. 7-15. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu’s-Sahîh*. Trc. Mehmet Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.

- Cebeci, Suat. “Yazılı Dini iletişim ve Gazâlî’nin İhyâsı”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 467-472.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Çoşkun, Ahmet. “Gazali’nin Ahlâk ve İktisat Görüşü”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989): 219-235.
- Cüceloğlu, Doğan - Erdoğan, İrfan. *Öğretmen Olmak Bir Can’a Dokunmak*. İstanbul: Final Yayıncılık, 2016.
- Çağrııcı, Mustafa. *Gazzâlî’ye göre İslam Ahlâkı Nazari ve Ameli Olarak*. İstanbul: Ensar Neşriyat A.Ş., 1982.
- Çağrııcı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: Dem Yayınları, 2006.
- Çağrııcı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrııcı, Mustafa. “Edep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 412-414. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Çağrııcı, Mustafa. “Ahlâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Çağrııcı, Mustafa. “Fazilet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 268-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çağrııcı, Mustafa. “Hilim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 33-36. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çağrııcı, Mustafa. “Gazap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 436-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrııcı, Mustafa. “Haset”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 378-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çağrııcı, Mustafa. “Cömertlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 72-73. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çağrııcı, Mustafa. “Cimrilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 4-5. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çağrııcı, Mustafa. “Tevazu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 583-585. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Çağrııcı, Mustafa. “Kibir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 562-563. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Çağrııcı, Mustafa. “Ucb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 36-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çağrııcı, Mustafa. “Gurur”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 212-213. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrııcı, Mustafa. “Sabır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 337-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çağrııcı, Mustafa. “Şükür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 259-261. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa. “Hırs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çağrııcı, Mustafa. “İhyâü Ulûmi'd-Dîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 10-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çağlayan, Ahmet. *Ahlâk Pusulası Ahlâk ve Değerler Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2005.
- Çakmak İgalçı, Emine Elif. *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim (Tasavvufî Ahlâk Bazında Manevî Eğitim)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018.
- Çakmak İgalçı, Emine Elif. “Manevî Eğitimde Kalbî Metot: Tasavvufî Eğitim”. *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 2/1 (2018): 52-58.
- Çamdibi, Hasan Mahmud. *Güzel Ahlâk ve İnsan İlişkileri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014.
- Çamdibi, Hasan Mahmud. *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*. İstanbul: Han Neşriyat A.Ş., 1983.
- Çam, Ömer. “Ahlâk Eğitimi”. *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi* 3 (1996): 9-16.
- Çengel, Yusuf. “Özlü Sözlerle Güvenli Bir Gelecek İçin İnsani Değerler”. *Eğitime Bakış Dergisi* 19 (2000): 13-17.
- Çetin, Şaban. “Değişen Değerler ve Eğitim”. *Milli Eğitim Dergisi* 161 (2004): 26-32.
- Çelikel, Bülent. *Gazâlî'nin Eğitim Görüşü*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006.
- Çift, Salih. “Yahyâ b. Muâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Diaz, Carlos. *Değerler Eğitiminde On Anahtar Sözcük*. Trc. Barış Yıldırım. İstanbul: Gün Yayıncılık, 2009.

- Demirci, Mehmet. “İçeride dönük Cihad: Mücâhede”. *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007): 9-21.
- Demirtaş, Öncel. “Riyâzet Eğitimi ile Gerçekleşen Manevi Olgunluk”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (2011): 79-90.
- Demirhan İşcan, Canan. *İlköğretim Düzeyinde Değerler Eğitimi Programının Etkililiği*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2007.
- Dilmaç, Bülent. *İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi Verilmesi ve Ahlâki Olgunluk Ölçeği ile Eğitimin Sınanması*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.
- Dilmaç, Bülent - Bozgeyikli, Hasan - Çıkılı, Yahya. “Öğretmen Adaylarının Değer Algılarının Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16(2008): 69-91.
- Draz, M. Abdullah. “Ahlâk ile Eğitimin Alakası”. Trc. Hüseyin Emin Sert. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1997): 113-117.
- Durakoğlu, Abdullah. “Gazâlî’de Ahlâk Eğitimi”. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 34/2 (2014): 211-226.
- Ekşi, Halil. “Temel insanî Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2003): 79-96.
- Ertan, Veli. “İslam, Ahlâk Güzelliğinden İbaretir”. *İslam Medeniyeti* 3 (1967): 27-29.
- Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş’aş b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebi Davud ve Tercemesi*. Trc. İbrahim Koçaşlı. İstanbul: Milli Gazate Yayınları, 1983.
- Fahri, Macid. *İslam Ahlâk Teorileri*. Trc. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arıkan. İstanbul: Litera, 2014.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Kampanya Kitapları, 2016.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Varlık, Bilgi, Hakikat (Mişkâtü'l-envâr)*. Trc. Mahmud Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Eyyühe'l-Veled*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Çile Yayınları, 1980.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İlahi Saadet (Mizânü'l-amel)*. Trc. Ömer Dönmez. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2012.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Münkız mine’-d-dalâl*. Trc. Osman Arpaçukuru. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.

- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İslam Ahlâkı*. Trc. Akif Nuri. İstanbul: Sinan Yayınevi, 1982.
- Geylânî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost. *Abdülkâdir Geylânî'nin Sohbetleri*. Trc. Yaman Arıkan. İstanbul: Uyanış Yayınevi, ts.
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- Gözütok, Şakir. *Sûfî Pedagojisi Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.
- Gözütok, Şakir. "Tasavvufî Eğitimde Bilginin Elde Edilmesi". *Tasavvufî İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 6 (2001): 91-103.
- Göktaş, Vahit. "Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkanlar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011): 137-155.
- Hayta, Akif. - Kula, M. Naci. - Gürses, İbrahim. - Ekşi, Halil. - Kılavuz, M. Akif. - Bahadır, Abdülkerim. - Albayrak, Ahmet. - Kimter, Nurten. *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Herman, William E. *Values Acquisition and Moral Development: An Integration of Freudian, Eriksonian, Kohlbergian and Gilliganian Viewpoints*. İngiltere: Eric Document Reproduction, 2005.
- Hökelekli, Hayati. "Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi". *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi* 27 (1998): 185-204.
- Hucvîrî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Gazzâlî'nin İhyâ ve Islah Düşüncesine Genel bir Bakış". *Büyük Mütefekkir Gazzâlî*. Tsh. Hacı Duran Namlı. 153-176. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuat Abdülbaki. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyaü'l-Kütübü'l-Arabiyye-Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1431/2010.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Karlığa, H. Bekir. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 518-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kant, Immanuel. *Eğitim Üzerine*. Trc. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2016.

- Kasım, Mahmud. “İmam Gazali ve J.J. Rousseau Arasında Eğitim Bakımından Bir Karşılaştırma”. Trc. Selahattin Parladır. *İslami Araştırmalar Dergisi* 2/6 (6 Ocak 1988): 47-53.
- Kaya, Mevlüt. “Kişilik Özelliklerinin Ahlâki Yargı Üzerindeki Etkisi”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 4 (1997): 185-200.
- Kaymakcan, Recep - Meydan, Hasan. “Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Programları ve Öğretmenlerine Göre Değerler Eğitimi”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/21 (2011): 29-35.
- Kazıcı, Ziya - Ayhan, Halis. “Talim ve Terbiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 515-523.
- Kenan, Seyfî. “Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 9/1 (2009): 259-295.
- Keyifli, Şükrü. “Eğitim ve Din Eğitimi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013): 103-126.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2019.
- Kupchenko, Ian - Parsons, Jim. *Ways of Teaching Values, an Outline Of Six Values Approaches*. B.y.: ERİC Document Reproduction, 1987.
- Kutluer, İlhan. “Düşünme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 53-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Küçük, Sezai. “İhyâü Ulûmi ’d-dîn”. *Tasavvuf Klasikleri*. Ed. Ethem Cebecioğlu. 161-180. İstanbul: Erkam Matbaacılık, 2010.
- Küçük, Hülya. *Tasavvufa Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.
- Küçük, Sabahattin. “Yunus Emre’ye Göre Bilgi”. *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri*. Ed. y. 411-418. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1995.
- Renkli Kelime Meâlli Kur’ân-ı Kerîm*. çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır. İstanbul: Seda Yayınları, 2. Baskı, 2014.
- Lickona, Thomas. *Educating for Character: How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility*. Newyork: Bantam Books, 1991.
- Lings, Martin. *Tasavvuf Nedir?*. İstanbul: Nefes Yayıncılık, 2018.
- Mekkî, Ebû Tâlip. *Kûtü’l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*. Çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011.

- Mevlânâ Celâleddîn, Muhammed b. Muhammed el-Belhî er-Rûmî. *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*. Trc. Şefik Can. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Meydan, Hasan. “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri ve Değerler Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014): 93-108.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî. *er-Ri‘âye (Kalp Hayatı)*. Trc. Abdulhakim Yüce. İstanbul: Işık Yayınları, 2005.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Muslim ve Tercemesi*. Trc. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: İrfan Yayınevi, 2014.
- Okumuş, Ejder. “Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhyâu Ulûmi'd-Din”. *Büyük Mütefekkir Gazâlî*. Tsh. Hacı Duran Namlı. 221-238. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Orman, Sabri. *Gazâlî Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi Etkisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Orman, Sabri. “Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 237-248.
- Oruç, Cemil. *İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Oruç, Cemil. “İmam-ı Gazâlî'nin Ahlâki Değerler Eğitimi”. *TYB Akademi* 1 (Ocak 2011): 155-171.
- Özbek, Abdullah. Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*. Konya: Esra Yayınları, 1994.
- Peker, Hüseyin. “Teknolojik Gelişmeler ve İslam Ahlâkı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997): 29-34.
- Sarı, Mediha. *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program: Düşük ve Yüksek “Okul Yaşam Kalitesi”ne Sahip İki İlköğretim Okulunda Nitel Bir Çalışma*. Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2007.
- Schimmel, Annemarie. *Tasavvufun Boyutları*. Çev. Yaşar Keçeci. İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000.
- Sinclair, Margaret. *Learning To Live Together: Building Skills, Values and Attitudes For The Twent-First Century*. Geneva: International Bureau of Education, 2004.
- Superka, Douglas P. - Ahrens, Christine - Hedstrom, Judith E. - Ford, Luther J. - Johnson, Patricia L.. *Values Education Sourcebook: Conceptual Approaches, Materials Analyses, and an Annotated Bibliography*. Colorado: ERIC Clearinghouse for Social Studies/Social Science Education, 1976.

- Sühreverdi, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer. *Avârifü'l-Maârif: Gerçek Tasavvuf*. Çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand, 2018.
- Sözen, Hasan. “Peygamberimizin Hayatı Dersinde Hz. Muhammed’in Örnek Kişiliğinin Model Alma Yoluyla Öğretimi”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (Aralık 2018): 101-116.
- Şengün, Mustafa. “Ahlâk Gelişimin Psiko-Sosyal Dinamikleri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007): 201-221.
- Tezcan, Mahmut. “Gizli Müfredat Eğitim Sosyolojisi Açısından Bir Kavram Çözümlemesi”. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 1/1 (2003): 53-59.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*. Trc. Osman Zeki Mollamehmetoğlu. İstanbul: Yunus Emre Yayınevi, t.s.
- Topuz, İlhan. “Gazali’de Dini Tutum ve Davranışlar -Dini Yaşam Biçimleri-”. *Marife Bilimsel Birikim* 2 (Yaz 2011): 157-177.
- Uludağ, Süleyman. *İslam Düşüncesinin Yapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Uludağ, Süleyman. “Bir Düşünür Olarak Gazâlî”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 249-254.
- Uludağ, Süleyman. “Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî”. *Büyük Mütefekkir Gazâlî*. Tsh. Hacı Duran Namlı. 65-81. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Uludağ, Süleyman. “Mücâhede”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 440-441. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. “Riyâzet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Uludağ, Süleyman. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 515-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Uludağ, Süleyman. “Takvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ulusoy, Kadir - Dilmaç, Bülent. *Değerler Eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi, 2018.
- Usta, Muhiddin. *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Ünal, Hüseyin. “Gazâlî Hakkında Yazılmış Eserler ve Tezler Bibliyografyası”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 540-551.
- Varol, Nurgün. “Değer Kavramı”. *Değerler Eğitimi Sempozyumu Bildiri Özetleri*. Ed. y. 26-28. Eskişehir: y.y., 2011.

- Vural, Mehmet. “Gazâlî’de Metodolojik Yaklaşımlar”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 283-291.
- Yaman, Ertuğrul. *Değerler Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.
- Yavuzylmaz, Yusuf. *Gazâlî*. İstanbul: Çıra Genç Yayınları, 2019.
- Yazıcı, Mehmet. “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2014): 209-223.
- Yeniyol, Abdülaziz. *Ortaöğretimde Manevi Değerler ve Eğitimi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- Yıldız, Muharrem - Meçin, Mehmet Mekin. “Dinlerde İç Yolculuklar: Riyâzetin Kökenine Dair”. *Tarih Okulu Dergisi* 7/17 (Mart 2014): 221-251
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Yiğittir, Süleyman - Kaymakcı, Selahattin. “Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı Uygulama Kılavuzu’nda Yer Alan Etkinliklerin Değer Eğitimi Yaklaşımları Açısından İncelenmesi”. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 13/2 (2012): 49-73.
- Zengin, Ahmet Yaşar. “Tasavvufî Eğitim Anlayışı ile Günümüzdeki Bazı Eğitim Kavramlarının Örtüştüğüne Dair Bir Çalışma”. *Kastamonu Üniversitesi II. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu*. Ed. y. 653-665. Kastamonu: y.y., 2014.

ÖZGEÇMİŞ

Hatice KARAKUŞ ilköğretimi Cumhuriyet ilköğretim Okulunda, ortaöğretimi Gölcük İmam Hatip Lisesinde, üniversiteyi Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde tamamladı. Sakarya Kocaali Anadolu Lisesine Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi öğretmeni olarak tayin oldu ve halen Kocaali Anadolu Lisesinde Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

